

Gudstjenesten i den danske kirke efter reformationen.

Af L. Koch.

Indledning.

Et forsøg paa at beskrive gudstjenesten efter reformationen må blive en skildring af den indflydelse, det fik på denne, at ordets forkyndelse blev midtpunktet og kærnen i den. Den opvækkelse, der udgik fra Luther, er noget i kirkehistorien enestaaende; der var slaaet på klippen, og den strøm, som udsprang af den, var mægtig nok, til at den har kunnet flyde indtil denne dag; alle senere opvækkelser er i sammenligning med den kun små bække; den har kunnet optage dem i sig, men de har ikke formået at forandre dens retning. — En kirkelov som den danske ordinans, der vel iøvrigt ikke står over de love, hvorved kirkerne organiseredes i andre lutherske lande, bærer noksom vidnesbyrd om, hvor stort det gjorde fremskridt var; man var kommen over det døde punkt, og nye udsigter var åbnede. Der er over kirkeordinansen en idealitet, som kan stille fordringer til menighederne, der er større, end de måske burde være i en kirkelov, men som også har bevirket, at dens bestemmelser er gæede over i senere love, så de endnu snart 400 år efter dens affattelse er det grundlag, hvorpå den kirkelige lovgivning hviler.

Men reformationen var jo dog ikke en ny begyndelse, men en ændring og fortsættelse af det gamle, på hvilket

hele folkets tankegang og levevis var bygget. Dette gamle træder os alle vegne imøde, og det var frugten af en lang udvikling, som vi ikke kan følge i enkeltheder: ti krøniker og dokumenter giver kun i ringe grad oplysninger om menighedslivets og gudstjenestens udvikling. Men resultatet, der var nået, var paa en måde ikke ringe. De kristelige forestillinger havde med de kirkelige skikke sænket sig ned i og gennemtrængt livet fra vuggen til graven; kirken var tilstede overalt, i kongens råd og i fattigmands hytte, i sorgen og i glæden, i munkens celle og ved det lystige gilde. Men den havde betalt sin magt dyrt, idet den sænkede sig ned i og søgte at omfatte hele det verdslige liv, var den selv blevet verdslig, og dens gudstjeneste med sit fremmede sprog en tom form, så den havde tilsat kraften til at løfte menneskene ud af verdsligheden. Da Gregor den Store sendte missionærer til England, befalede han, at man på ingen måde hos dette folk måtte nedbryde afgudernes templer; selve afgudsbillederne skulde man nedbryde, men så bestænke altrene med vievand og henlægge helligdomme i dem¹⁾. Denne praksis havde man også fulgt i Danmark, om ikke med templer, så med de gamle folkeskikke. Men vievandet havde ikke kunnet vaske heds-kabet af dem, det brød frem alle vegne, ogsaa i kirkerne og ved selve gudstjenesterne, hvor, som det siden skal vises, selv svir og dans trængte ind på en måde, der kun kan betegnes som den største vanhelligelse.

Det er derfor intet under, at reformationens mænd ofte fik det indtryk, at hele denne papistiske surdej var en hindring for, at det sande evangelium kunde vinde magt over sjælene; alle vegne stødte man på disse udvortes skikke, i hvilke det åndelige liv og samvittighederne sløvedes, så Guds ord ikke kunde blive den fornyende og genfødende kraft i hjærterne. Men på den anden side var det kristelige liv, som det havde udviklet sig i den katolske kirke, ikke

¹⁾ Helveg, Danm's. kirkehist. før reform. I, 230.

en plante, der skulde oprykkes for at sætte en ny i stedet, men det var det stof, hvori der nu skulde arbejdes. Reformatorenes virksomhed var ikke en mission, men, for at bruge et modernt ord, en indre mission; det var den fra fædrene arvede kirke, der skulde fortsætte sit liv i en bedre og renere skikkelse.

Det er derfor et spørgsmål, som bestandig må opstå, når man beskæftiger sig med reformationstiden: hvorledes stod det til med præster og menigheder, med gudstjeneste og guds frygt, da reformationen holdt sit indtog i Danmark? Der lader sig næppe give noget helt tilfredsstillende svar på dette spørgsmål. De bispemøder og landemøder, der af og til holdtes, beskæftigede sig mere med at værne om kirkens rettigheder end med at forhandle om menighederne og deres præster. Der findes dog også formaninger i denne retning, og ved hjælp af disse og de kendte gudstjenesteordninger vil man kunne give nogle spredte træk af billedet.

Det ses da, at præsternes liv med friller og den øvrige sædelige uorden, som cølibatet medførte, har tyngtet på kirkens samvittighed. En synode i Helsingborg 1345 stræbte at lukke døren for »denne grulige pest» ved at kræve, at enhver gejstlig før sin ordination skulde afgive en skriftlig erklæring om ikke at ville indlade sig med nogen konkubine, og den prælat, der så igennem fingre hermed, skulde suspenderes for en tid, især fra at ordinere. — Biskop Æskil af Ribe påbyder c. 1400, at alle gejstlige skulde leve i kyskhed; ved et bispemøde i København 1425 hedder det, at alle clerici skal bedre deres liv og levned holde deres stand i værdighed og ære og afholde sig fra, al synd, især æden og drikken, som er ukyskheds rod; de må ikke holde konkubiner, og de må end ikke gå ind i et nonnekloster. — Sådanne udtalelser findes ved alle lejligheder, så vel i den danske som i den svenske kirke. Således endnu af biskop Lage Urne 1517; han tilføjer, at præsterne skal leve kyskt og helligt og rense sig

selv, før de retter andres fejl. — Deres synder i denne retning måtte også komme til at stå i et grelt lys, når det pålagdes dem at drage omsorg for, at lægmænd, der levede med friller, tre gange blev offentlig advarede om at lade sig trolove, og hvis de ikke inden et år havde rettet sig derefter, skulde de bandsættes. Præsterne truedes stundom hårdt nok. I Sverrig skulde de, der levede et ukysk liv, første gang mulkteres med en bøde, større end de kunde betale, anden gang suspenderes og fængsles, og hvis de tredie gang »som hunden vendte tilbage til sit spy«, afsættes. — Ved et andet svensk landemode siges det, at ingen gør mere skade end præster, der leve et syndigt levned; den biskop, der ikke straffer dette, må snarere kaldes en uren hund end en biskop. — Ligheden mellem bestemmelserne for den svenske og danske kirke er så store, at der næppe er betænkelighed ved at antage, at noget lignende også har været gældende i Danmark. — Men om end adskillige biskopper har haft en god villie, har de dog sikkert på dette punkt måttet gøre indrømmelser. Ærkebiskop Birger Gunnarson (1497—1519) forbød således på det strengeste, at præsterne måtte holde offentlige konkubiner, men straks efter tilføjer han, at ingen, som har en sådan og har børn med hende, må føre hende eller børnene med til gilder og samlag eller indlede hende i kirken efter hendes barnefødsler. Det vil altså sige, at han dog tilsidst nøjes med at forhindre, at skandalen bliver for offentlig. — Nogle regler, som den samme ærkebiskop har givet for, hvorledes der skal holdes skriftemål, viser, at cølibatet også udsatte for andre fristelser. Præsterne må, siger han, når der bekendes utugtssynder, ikke udspørge om de nærmere omstændigheder, tid og måde, hvorpå de er begåede. Ærkebiskoppen har altså her fundet det nødvendigt at afvige fra den almindelige regel, at der skal i skriftestolen spørges: Hvem? hvad? hvor? ved hvem? hvor ofte? hvorfor? hvorledes? naar?, som det udtrykkes i et latinsk vers: »Qvis, quid, ubi, per quos,

qvoties, cur, qvomodo, qvando«. Det skal her ogsaa nævnes, at der findes et brev til biskop Peder Nielsen i Ribe 1465—83) fra hans domkapitel, hvor dette, foruden mange andre forseelser, ogsaa i de stærkeste udtryk bebrejder ham hans usædelige levned¹⁾.

Prædiken var ikke noget fast stykke af gudstjenesten. Den ovenfor nævnte biskop Æskil i Ribe befalede, at der skulde prædikes på de store helligdage. I senere tider synes det dog, at prædiken er bleven noget almindeligere. Ærkebiskop Birger vilde, at præsterne skulde oplæse eller måske forklare (exponant) evangeliet om søndagen; det er ikke nogen egentlig prædiken, de skal holde; ti han tilføjer, at på de store fester skal der prædikes. — Lage Urne pålægger tiggermunke og hvem der ellers har ret til at prædike, især sognepræsterne, at de ikke på prædestolen må lægge vind på at vise sig, men de skal af en oprigtig kærlighed til Gud og næsten prædike, hvad der er nyttigt til lastens udryddelse og dydernes pris i den evangeliske lære og Guds og kirkens bud. De skal formane menigheden til især på helgendage at søge til St. Lucii kirke som moderkirken for at søge syndernes forladelse og for at bringe den sine almisser. Men da det var langt fra, at alle præster kunde prædike, tilføjer han, at de, som ikke formåede at gøre det med ord, skulde i det mindste gøre det ved kyskhed og en hæderlig vandel. — I et svensk stift påbydes det, at præsterne skal om søndagen prædike om herrens bøn, det apostoliske symbolum, Ave Maria, de 10 bud, de 7 barmhjertighedsgerninger og andet, som Guds nåde vil give dem, for at tilhørerne kan ledes til anger over deres synder, almisser og anden barmhjertighed og til at tiende ret. — Ingen må om påsken tages til

¹⁾ Helveg, Danmarks kirkeh. før reformationen II, 121. Pontoppidan, Annales eccl. II. 23, 537, 143, 332. Ny kirkehist. Saml. II, 285. Thorkelin, Statuta provincialia m. m. (upagineret). Reuter-dahl, Statuta synod. veteris ecclesiæ Sveogothicæ, Lund 1841, 52. 189. Kirkehist. Saml. I, 257—58.

alters, før han samme dag højtideligt har erklæret, at han har tiendet ret. — Christian II's gejstlige lov pålægger biskopperne, at de på de store helligdage selv skal gå i prædikestolen og prædike evangelium og lære almuens deres sjæles salighed, og hvis biskoppen har forfald, skal den ypperste prælat ved domkirken gå i hans sted. Dette er dog næppe blevet efterkommet¹⁾.

Var prædiken således temmelig sjælden, var gudstjenesterne hyppige nok, især i klostrene. Men de bestod i, at præsterne læste deres »tider« eller i, hvad man i reformationstiden kaldte afgudiske messer. I St. Knuds kirke i Odense holdtes der således aftensang, natsang,ottesang, prim, terts, sext og non samt desuden 9 forskellige messer daglig ved de forskellige altre. — Der droges omsorg for god kirkesang; ved et landemøde i Malmø 1383 vedtoges det, at kirkesangen skulde forbedres ved indførelse af nye antifonier, og at der skuldes rådes bod på uordener ved den daglige korsang²⁾. Men menigheden var, især ved brugen af det latinske sprog, afskåret fra virkelig deltagelse i gudstjenesten. Det skal dog bemærkes, at på en svensk provinssynode 1441 bestemtes det, at fader-
vor, Ave Maria og Credo skulde oversættes på folkets sprog og hver søn- og helligdag fremsiges af præsterne³⁾.

Hvad sakramenterne angår, da skulde dåben, som er døren til frelsen, og de andre sakramenter, forrettes med største ærefrygt. Præsterne skulde lære menighederne på Dansk de ord, hvormed syge børn skulde hjemmedøbes; men forældre måtte kun i den yderste nød selv døbe deres børn. Døbefonten skulde holdes ren, og der skulde være friskt vand i den. — Ligeledes skulde alteret og hvad dertil hørte, holdes i sømmelig stand. Præsten skulde have frisk vin, ikke sur, til altergangen; den skulde opbevares

¹⁾ Thorkelin, anf. skr. Reuterdaahl, anf. skr. 57. Kolderup Rosenvinge, Gl. danske love, geistl. lov § 1,

²⁾ Pontoppidan, II, 227.

³⁾ Reuterdaahl 127 (Stat. conc. Sudercopensis).

i et rent kar, ikke i et horn el. desl. Herrens legeme og den hellige olie skulde holdes under lås og lukke, at de ikke skulde benyttes til trolddomskunster. En gang om måneden eller oftere skulde eukaristien fornyes, og der gives regler for, hvorledes præsten skal forholde sig, hvis der er gået orm i den. — Den præst, som skulde uddele den hellige nadver, skulde iforvejen skrifte for en nabopræst. — Han må ikke lade nogen anden tilberede hostien eller kalken og ikke forandre noget ved indstiftelsens ord; disse måtte ikke siges udenad, men skulde oplæses. Han måtte ikke ånde på den indviede kalk, idet han bevægede hovedet i et kors, endnu mindre derefter aftørre den med fingeren. Ordene skulde læses højt og tydeligt, undtagen indstiftelsens ord (canon), der skuldes læses med sagte stemme. Der gaves regler for, hvorledes sakramentet eller den indviede olie skulde bæres til en syg. Foran bares et voksllys og en klokke, præsten skulde synge de 7 bodssalmer eller andre gudelige sange og velsigne dem, han mødte. Der tilsagdes dem, der kom med lys i døre eller vinduer, eller som med lys gik ud på gaden og knælede, at syndsforladelse og velsignelse fra den herre Jesus Kristus skulde fordobles for dem. — Hvis en syg kastede alt, hvad han nød, op, kunde præsten nøjes med at vise ham hostien og sige: »Tro, og du har spist« (crede, et manducasti)¹⁾.

Hvad kirketugt og band angår, da skælnedes der mellem offentlig bod, der skulde pålægges dem, der havde forset sig offentligt, og privat bod for skjulte synder. De, der skulde gøre offentlig bod og for kortere eller længere tid udelukkes fra nadveren, skulde fremstilles for biskoppen ved kirkedøren, iførte sæk, med bare fødder og nedslagne ansigter, så at også dragt og miner vidnede om, at de følte sig skyldige. Derefter skulde han føre dem ind i

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. III, 274, 268 f. 271. — Pontoppidan, Annales II, 143. Thorkelin, Stat. provinc., stat. synod., m. m. ærkebisk. Birgers stat. synod.

kirken og knælende for altret med hele præsteskabet synge de syv bodssalmer. Når han atter rejste sig, skulde han efter kirkens love bestænke dem med vievand, lægge hånden på deres hoveder, strø aske paa dem og tildække dem med et grovt stykke tøj, og dernæst med klage og hyppige suk sige dem, at ligesom Adam blev udstødt af Paradis, således var de for deres synders skyld udviste af kirken. Præsterne skulde derefter udvise dem, idet de istemmede responsoriet: »I dit ansigts sved skal du æde dit brød.« — Den private bod tilkom det præsterne selv at bestemme, dog var der visse forseelser, for hvilke det var forbeholdt biskopperne at tilstå forladelse, enkelte tilfælde skulde endog meldes til paven¹⁾.

Band anvendtes omtrent i de samme tilfælde som efter reformationen; særligt omtales det, at vragplyndrere skal bandsættes. Men fremfor alt var det kirkens våben mod dem, der vilde forurette den ved at tilegne sig dens gods og lægge hidtil ukendte byrder på gejstligheden eller i nogen måde krænke dens rettigheder. Sådanne måtte ikke begraves i indviet jord, og deres mandlige efterkommere indtil 3die led skulde være inhabile til at modtage noget gejstligt len eller nogen kirkelig bestilling. — Ved et svensk landemode bestemtes det, at nadveren om påsken skulde nægtes dem, som ikke havde ydet deres kirkelige afgifter, eller som levede med konkubiner, eller som havde levet sammen et år efter deres trolovelse uden at lade deres ægteskab velsigne, eller som var overbeviste om kirkelige forseelser. Heller ikke genstridige sognefolk, som ikke vilde gøre kirkearbejde, eller de, som ikke vilde betale

¹⁾ Casus episcopales in his versibus continentur: Qvi facit incestum, deflorans aut homicida — Sacrilegus, patris percussor aut Sodomita — Transgressor voti, perjurus sortilegusqve — Vel mentita fides, faciens incendia, prolis — oppressor vel blasphemus, hæreticus, adulter — cum bruto coiens, Judæa sive pagana — Conjugis in mortem machinans, sacramento abutens — Pontificem qverens semper devotus adibis. Thorkelin, Kirkelove 69. — Andensteds nævnes dog flere synder, f. eks. simoni.

skolemesteren, hvad de havde lovet ham for deres børns opdragelse, måtte tages til alters¹⁾).

Der holdtes strengt over sognerettighederne; ingen af fremmede menigheder måtte tages til alters, ingen måtte uden præstens samtykke forrette kirkelige handlinger i sognene, og især søgte man at forhindre overgreb af tiggermunkene. Ligesom tilfældet var endnu længe efter reformationen, fandtes der mange omløbende præster, som det var forbudt at benytte.

Det var til stor skade for gudstjenesten, at det blev tilladt, eller der blev set gennem fingre med, at mange landsbypræster tog bolig i købstæderne, og endnu mere misligt var det, at mange embeder underlagdes biskopperne, kannikerne, klostre eller andre stiftelser, der oppebar deres indtægter mod om søndagen at udsende en præst, der skulde læse messen. Man har tidligt havt øje for, at sognene på denne måde forsømtes; i året 1383 påbødes det på et landemøde i Malmø, at ingen prælæt eller kanonikus måtte sende andre som vikar i sit sted end ærlige og lærde folk, som havde et godt rygte. Men hele denne uheldige ordning forværredes snarere end den forbedredes, og der førtes tidt klage over den. I Kristian II's tid siges det, at almuen besværer sig svarlig, at nogle biskopper lægger mange kirker sammen til deres gårde og kannikedom, og at somme præster har 2—3 kirker og derfor ej kan holde messe og gudstjeneste som i fordums tider. — P. Helgesen søger grunden til, at messen er kommen i foragt, dels i det store antal præster, dels i prælaternes gerrighed, at de købte fattige præster til at besørge vikariatene det billigste, de kunde få dem²⁾). Den sidste katolske biskop i Vendsyssel, Styge Krumpen, beskyldtes for at have fortrængt nonnerne fra stiftets klostre for at tilegne sig dissens indtægter, og at

¹⁾ Thorkelin, Stat. prov. Reuterdaahl 59.

²⁾ Danske Mag. VI. 361. Pontoppidan, Ann. eccl. II, 227. Helveg, Danm.'s kirkehist. før reform. II, 477.

have draget til sig så godt som alle sognekirker og for gerrigheds skyld at have sat en kapellan til 3—4 kirker ¹⁾).

Fasten spiller en vigtig rolle i det kristelige liv i den katolske kirke; der skælnes mellem den faste, der holdtes i den såkaldte qvadragesimaltid før påske, da det kun var forbudt at spise kød, og en strengere faste »uden smør og melk« eller, som det også hedder, »paa vand og brød«. Denne sidste skulde holdes på visse dage: Langfredag, St. Hans dag, Laurentii dag, Marie himmelfartsdag og allehelgensdag ²⁾).

Medens det ellers i alle enkeltheder var præsterne foreskrevet, hvorledes de skulde optræde ved alle kirkelige lejligheder lige til miner og gebærder, og det hyppigt pålagdes dem, at alt skulde gøres, som det var befalet og i overensstemmelse med stifternes orden, var der dog på et punkt indrømmet dem en frihed. Naar uvejre beskadigede kornet, skulde de uden at afvente speciel befaling holde gudstjeneste for at bede om Kristi og jomfru Marias hjælp ³⁾. — Disse gudstjenester stod i forbindelse med den såkaldte korsebyrd, som siden skal omtales. Biskop Lage Urne forbød præsterne at deltage i det gilde, hvormed den, som så mange kirkelige handlinger, endte. — Adskillige andre enkeltheder af den katolske gudstjeneste vil i det følgende blive omtalte på sit sted.

Som det vil ses, var her nok, som trængte til at afskaffes eller forandres; men her er også bestræbelser for at gøre det arbejde, der er så gammelt som kirken selv, at bringe menneskenes liv mere i overensstemmelse med Guds ord. Mange af de katolske biskoppers formaninger

¹⁾ Rørdam, Monum. hist. Dan. 1, I, 190. Smlgn. skuespillet Kortvending af H. C. Sthen. Præsten siger her: »Tre sogne haver jeg under min hand, dog jeg fuldt lidet prædike kan... Min kapellan tager vel kirken vare; jeg vil ikke have den sjælefare.« Danske Saml. 1, I, 196. Om kapellanens ringe vilkår smstds. 213.

²⁾ Reuterdahl, 193.

³⁾ Pontoppidan II, 537. Huitfeldt, folioudg. I. 714.

ligner dem, der blev givne af de protestantiske til helt ind i det 18. århundrede. Det er reformatorenes ære, at de har forstået at fastholde det, der burde fastholdes, og udskille det, der måtte forkastes, således at der endnu ikke vil være meget at sige på det valg, der blev truffet, ligesom den dom, de fældede over den katolske kirke, således som de kendte den, ikke er røkket i noget væsentligt punkt, hvor mange forsøg der end er gjort derpå, ogsaa fra protestantisk side. — Den katolske kirke, som den var i Danmark, da reformationen begyndte, var sunket dybt ned i verdslighed, og dette gjaldt ikke mindst om gejstligheden og hele dens virksomhed. Eksemplet gaves fra oven, og det var med god grund, kong Kristian III klagede over, »at man hos den meste del af biskopperne på denne tid her udi riget ikke kan kende en vel, om det er biskopper, prædikere, ritmestere, høvedsmænd eller krigsmænd, hvis gejstlighed ikke står på kirkens embede, at holde messe eller at prædike, men på mange drabanter at holde«¹⁾.

Vil vi på den anden side se hen til resultatet, gudstjenesten, som den nu er blevet, da er der ofte udtalt misfornøjelse både med den ordning, reformatorerne traf, og med den udvikling, denne senere har fået. Det er dog næppe lykkedes at påpege større misgreb i reformationstidens kirke- og gudstjenesteordning, og hvad den senere udvikling angår, da vil de omstændigheder, der har fremkaldt den, blive paavist i det følgende. Det er vist, at der i kirkeordinansens bestemmelser er en idealitet, som det har været vanskeligt at fastholde under udviklingen; dette gælder om enhver virkelig begyndelse, og det er netop dette, der bevirker, at det, der er begyndt, indeholder udviklingsmuligheder. — Men det må bemærkes, at hele den udvikling, der i det følgende skal beskrives, på så mange punkter går imod lovene. Disse gentages ideligt, biskopperne formaner til at overholde dem; men ikke desto

¹⁾ Rørdam, Monum. hist. Dan, 1, I. 162.

mindre går udviklingen sin egen gang. Da der ved danske lov og ritualer kom en ny lovgivning, måtte den tildels anerkende udviklingens resultater; men heller ikke herved blev det; den gik nu som før sine egne veje, også de nye lovbestemmelser måtte give efter, selv når der, som ved skriftemålet, dannede sig en praksis, der sikkert må betegnes som ulovlig.

Derfor skal den indflydelse, kirkeordinansen har havt, ikke undervurderes; den har været en fortrinlig regulator for udviklingen, og trods alle forandringer er det endnu dens præg og mærke, den danske kirkes gudstjeneste bærer; men ingen gudstjenesteordning kan bevares uforandret gennem snart 400 år, og det må dog sikkert anses for en fordel, at de nødvendige forandringer ikke er skete ved, at kirkelig eller verdslig øvrighed har udtænkt dem og med det onde eller gode fået menighederne til at rette sig efter de bestemmelser, der blev givne, men at det er selve det kirkelige livs tarv, der har krævet dem; de er fremkomne efter det krav, de forskellige tiders forskellige vilkår har stillet til gudstjenesten. — Deraf følger naturligvis ikke, at alle de skete forandringer skulde være heldige; det er ikke udelukket, at den fremtidige udvikling kan optage adskilligt af det gamle. Men det er altid en mislig sag at søge at vække livet ved at vende tilbage til former, som har tilfredsstillet for århundreder siden. Det prøvede man heller ikke på i reformationstiden. Om Luther har kendt de gamle gudstjenesteordninger, får stå hen; men selv om han har kendt dem, vilde han næppe have forsøgt at forny dem. Det, der lå for, var den romerske messe, og det er denne, han går ud fra¹). På samme måde er det den nuværende gudstjenesteordning, der må være grundlag

¹) In primis itaque profiteamur, non esse, nec fuisse unquam in animo nostro omnem cultum dei prorsus abolere, sed eum, qui in usu est, pessimis additamentis vitiatum, repurgare et usum pium monstrare. Luther, fortale til Formula Missæ.

for fremtidige forandringer, og det bør ikke betragtes som en fejl eller fortræd. at den i mange måder er bestemt ved en uskreven lov; det vilde ikke være ønskeligt, om der blev forsøgt paa at afhjælpe denne mangel.

Udviklingen har ikke ført så langt bort fra lovgivningen, at menighederne skulde være overgivne til vilkårlighed; men den har fastholdt, hvad ordinansen udtaler, at der er kirkeskikke, »hvorudi den kristelige frihed skal holdes ved magt«, og hvori »tjeneren dog råder altsammen«.

De, der vil læse det følgende, vil sikkert mange gange få et indtryk af, at der har været store skrøbeligheder både hos præster og menigheder, og det er også vist nok, at udviklingen har bevæget sig i stærk bølgegang; der har været tidsrum, der for os ser ud som lutter tilbagegang. — Men vi er dog komne adskilligt nærmere til det mål, ordinansen satte for efterslægten: »at børnelærdommen må være udi alle huse, at også bønderbørn må nu herefter vide det, ej aleneste bønder, men også adelsmænd, ja konger og fyrster have hidtildags ikke sjældent ikke vidst«. — Vi trænger ikke til en ny reformation, heller ikke for gudstjenestens vedkommende, men til at der bygges videre på den gamle grund, så det i fremtiden som i fortiden kan blive således, at kirken og dens gudstjeneste kan blive midtpunktet i kirkens liv og menighedens rette forsamlingssted.

Fremstillingen er ikke ført længere end til begyndelsen af det 19de århundrede. — Der er gjort rede for de benyttede kilder. Dog er de såkaldte landemodsmonita ikke anførte mellem disse, selv om de er trykte. — I Ny kirkehist. Saml. II, IV og V findes sællandske monita 1554—1613, i 4. R., III, H. Gerners monita, i Rørdams Monum. historica Danica 2. R., II, de første lundensiske biskoppers. — Adskillige andre er trykte i Hedegaards kirkeret, Zwergius's Sællands kleresi, Blochs fynske

gejstlighed, Pontoppidans *Annales eccl.*, Suhms Samlinger II, 3. h. — Det er kun i Sællands, Lunds og Fyns stift, der er holdt egentlige landemoder lige siden reformationstiden. I de jydske stifter begyndte de først ved tiden 1650—1700; fra ældre tider haves der kun spredte udtalelser af samme art som landemodsmonita. — Hovedkilden til, hvad nedenfor fremstilles, er „Kirkehistoriske Samlinger“, uden hvis mange og rige efterretninger det vilde have været umuligt at forsøge at skrive en gudstjenestens historie, når denne ikke skulde fremstille lovgivningen om gudstjenesten, men denne, som den virkelig er holdt. — De mange småtræk, der er anførte om skikke på de enkelte steder, er, som henvisningerne viser, hentede fra meget forskellige kilder; men der er sikkert mangfoldige sådanne, som er undgåede min opmærksomhed.

1. Kirker og kirkegårde.

Der var, da reformationen var endt, og alt, hvad der under kampen mod den katolske kirke og under grevefejden var kommet i urede, atter skulde ordnes, »kirkenød« nok af mange slags i Danmark, kun ikke på den måde, hvorpå ordet i nyere tid er blevet brugt; det var så langt fra, at der var for få kirker, at der tværtimod var for mange, flere end man kunde bruge, og flere end man kunde vedligeholde.

Ved recessen af 30. Oktober 1536 bestemtes det, at tiende skulde ydes som hidtil; den skulde føres til kirkeladen og der tærskes og deles lige mellem kongen, kirken og præsten. Den del af tienden, der tilfaldt kirkerne, var deres væsentlige og visse indtægt; men på grund af det ringe udbytte, jorden den gang ydede, var den ikke tilstrækkelig, når større reparationer blev nødvendige. Adskillige kirker ejede også jord, og der ydedes en afgift til dem for klokkernes brug ved begravelser og brylluper. Denne afgift omtales ofte paa en måde, der viser, at den har haft betydning for kirkernes økonomi. Ligeledes be-

taltes der en afgift for gravsteder i kirkerne. Men i det hele var kirkerne fattige, og deres tilstand blev ikke bedre ved, at indtægterne ofte for kortere eller længere tid beslaglagdes ved ekstraordinære skattepålæg.

Dertil kom, at betragtningen af kirkebygningerne efter reformationen måtte blive en anden end hidtil. De var ikke længer i sig selv helligdomme, men kun nødvendige midler til, at Guds ord kunde blive prædikeret og sakramenterne forvaltede, og som en følge deraf måtte mange kirker anses for overflødige. Dette var først og fremmest tilfældet i byerne. Selv i de mindre var der næsten al tid foruden sognekirken en klosterkirke, der som oftest var den anseeligste og bedst vedligeholdte, hvorfor den jævnlig blev taget til sognekirke, medens den hidtil benyttede nedreves. Dette var f. eks. tilfældet i Fåborg, i Slingerup, i Nykøbing på Falster og fl. st. I året 1542 befaledes det ligefrem i almindelighed, at hvor der findes flere kirker i de små købstæder, skal en eller flere ødelægges.

I de større byer, især i bispesæderne, var der talrige kirker, som man nu ikke havde brug for. Af Roskildes 11 sognekirker og 8 kloster- og hospitalskirker er kun domkirken, Fruekirke og St. Jørgens bevarede. — I København fandtes der ved reformationstiden 4 sognekirker, Vor frue, S. Peders, S. Nikolaj og S. Klemens, af hvilke den sidste snart nedlagdes. Desuden mindst 6 klosterkirker og kapeller, af hvilke kun Helligaandshusets er bevaret. I Ribe var der 10 kirker foruden 3 eller 4 klosterkirker, i Viborg 12 kirker og 5—6 klostre; i Århus 3 kirker, 2 kapeller og 3—4 klostre; i Odense var der 3 sognekirker, samt desuden vistnok 5 klostre; St. Knuds kirke, der tilhørte Benediktinerne, var tillige domkirke.

Også på landet blev mange kirker nedrevne. Det var, som kong Christian III skriver til sine lensmænd, »svare og dyre tider«, så kirker og præstegårde forfaldt, fordi præsterne havde to eller tre kirker og præstegårde

at forestå, og der var så små sogne, at der ofte i hvert kun var 8 eller 10 bønder, som hverken formåede at føde deres præst eller at holde deres kirke vedlige. I året 1546 fik lensmændene befaling til at handle med sognefolkene om, at de skulde forlade de små annekskirker, og 1552 skulde det i Århus stift undersøges, hvilke kirker der kunde nedlægges, hvor præsterne havde to eller tre at tage vare. Desuden udstedtes der befaling om mangfoldige enkelte kirkers nedrivning¹⁾.

Det er vel muligt, at man mange steder er gået for vidt i denne retning. De nedbrudte kirker måtte ofte levere materialier til andre bygningers opførelse. I året 1537 deltes Ribe i 2 sogne: Frue og Sortebrødre kirker blev sognekirker, og »de andre sognekirker, som nu ødelægges«, skænkedes byen til istandsættelse af hine to. 1553 gav lensmanden paa Dronningborg, der hørte til dronning Dorotheas enkegods, hende anvisning på, at noget byggearbejde kunde udføres med sten og tømmer hentet fra nedbrudte kirker. Materialierne til at istandsætte den gamle bispegård i København, før den kunde bruges som universitetsbygning, skaffedes ved at afbryde Bagsværd kirke²⁾. Der er heller næppe tvivl om, at enkelte adelsmænd på egen hånd har ødelagt kirker, som de fandt overflødige. I året 1550 frafaldt kongen således tiltale mod en lensmands enke for kapeller, hendes mand havde ladet afbryde i Århus stift. — Efter krigene i det 17. århundrede blev atter adskillige kirker nedlagte, og mange hidtil selvstændige sogne gjorde til annekssogne.

I det hele var vistnok nedrivningen af en del kirker en forholdsregel, der fandt sin forklaring og retfærdiggørelse i tidens forhold. Mange kirker havde, som alt omtalt, ligget under klostre og domkapitler, og gudstjenesten

¹⁾ Rørdam, kirkelove I, 240. 331. Om nedrevne kirker smstds I og II Register: kirker, nedbrudte. — Rørdam, Københavns kirker 3.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3, V. 182. Rørdam, Universitetets hist. I. 65. Kirkelove II. 2.

var bleven besørget ved en løbeprest, der kom til kirken om søndagen. Dette misforhold blev ikke straks afskaffet; men både i Christian III's og endnu mere i Frederik II's tid stræbte man henimod, at præsterne skulde bo ved deres kirker, og lå disse under andre stiftelser, skulde der dog holdes kapellaner, som havde bolig i sognene. Christian IV pålagde de præster, der for deres egen be-
lejligheds skyld havde taget bolig i købstæderne, at flytte ud i deres sogne. Her viste det sig da, hvor vanskeligt det var i de små sogne både at skaffe præsten bolig og udkomme og at vedligeholde kirkerne¹).

Der vides heller ikke, at der fra gejstlighedens side er gjort nogen indsigelse mod indskrænkningen af kirkernes antal, hvorimod menighederne stundom søgte at bevare deres kirker, og dette lykkedes i almindelighed, naar de kunde påvise, at bygningen var holdt vel ved magt, eller at de vilde få for lang vej til den kirke, som sognet skulde lægges under. Adskillige kirker er sikkert også blevne stående, uagtet nedrivelsen var befalet, uden at denne befaling er bleven taget tilbage.

Der blev dog også opført enkelte nye kirker, i det mindste på små øer, der lå langt fra de sogne, de hidtil havde tilhørt, således på Avernakø, Strynø, Lyø og Anholt²). Beboerne på den sidste ø har især havt en lang sognevej; ti den hørte til Morup sogn i Halland. — Iøvrigt var det kun enkelte kirker, der opførtes, når København undtages, til helt ind i det 19. århundrede, da befolkningens tilvækst og ny bebyggelse på steder, hvor der tidligere havde været få eller ingen mennesker, gjorde det nødvendigt at sørge for flere kirker.

Uagtet kirkerne således vare blevne færre i tallet, kneb det bestandig med at holde dem vedlige. I året 1586 fik lensmændene ordre til at undersøge dem, da de mange

¹) Smstds. 4. I. 785. — 4, IV. 143. Rørdam, Danske kirkelove III, 66.

²) Ny kirkehist. Saml. V, 642 f.

steder vare bygfældige, fordi der ikke var tilsyn med, at deres indtægter anvendtes til deres nødtørftighed. Kirkeværgerne var kun »ufornumstige bønder«, og siden sendtes en skriver for at høre regnskab, men der eftersås ikke, hvad der var bygget¹). Stundom ødtes kirkens penge på unyttigt byggeri; man nedrev stole, der var bedre end dem, man satte op i stedet²). Andre steder udførtes reparationerne så slet som i Frørup kirke på Fyn, hvor man havde istandsat tårnet med »skarns ubrændte sten«, som var regnede af. Af og til, det synes dog endnu sjældent, dækkede man skrøbelighederne ved at overhvidte kirken. Ofte gav kongen tilskud til en kirkes reparation, eller velhavende kirker måtte hjælpe de fattige. Men i det hele stod det kun sørgeligt til. Ved Sællands landemode 1569 klagedes der over, at mange kirker var så arme, at de ikke formåede at købe vin og brød; når bønderne vilde til alters, måtte de »skyde skinderskud; denne glose bruger de forargeligt, som de sidder til gilder og dem fattes øl«. Denne fattigdom var dog fremkaldt ved, at kongen under syvårskrigen havde beslået kirketienden.

Bedst vedligeholdt var vistnok adelens kirker. Der var også adelsmænd, som lod forfaldne kirker ombygge; således blev Svindinge kirke på Fyn opført af Chrff.Valkendorf, hans brodersøn gav den en prægtig altertavle. — Jørgen Rosenkrands byggede nyt kor og tårn til Hornslet kirke, hvor han havde sin familiebegravelse ligesom Valkendorferne i Svindinge; til Mørke kirke gav han kalk og disk og altertavler til Hvilsager og Torsager. — I det hele får man det indtryk, at der blev gjort mere for at smykke kirkerne end for at vedligeholde dem. — I Frederik II's og især i Christian IV's tid forsynedes en mængde kirker med udskårne prædikestole og altertavler, hvis figurer og ornamenter bærer et stærkt fælles præg, som også findes i de

¹) Rørdam, Kirkelove II, 401.

²) Sællands ldm. 1580.

talrige mindetavler fra denne tid, der ophængtes Gud til ære, kirken til sirat og de afdøde til ihukommelse. — Denne gavmildhed imod kirkerne ophørte heller ikke i senere tider; menighedernes medlemmer skænkede lysestager, alterkar o. desl. Det var heller ikke sjældent, at præster smykkede deres kirker; således gav Jens Jakobsen Riber i Skovlænge og Gurreby paa Lolland (c. 1600) altertavle til den ene og prædikestol til den anden af sine kirker. Han var, siges der i en senere tid, »mere for at pynte sin brud, jeg mener hans kirker, end præster ere nuomstunder«. — De talrige alterkar, døbefade, lysestager m. m., som bærer årstal fra tiden efter 1660, viser, at menighedernes medlemmer også har bidraget sit til at skaffe kirkerne, hvad de havde mistet under de store krige. — Siden blev sådanne gaver vistnok sjældnere, men de ophørte ikke. Statsminister grev Reventlow forsynede Tirsted kirke på Lolland med alle kirkekar, døbebækken, kande, kalk, disk og æske af sølv, »så kostbare, at de på Lolland ikke havde deres lige«, og der vilde kunne anføres flere eksempler derpå fra alle tider¹⁾. — I den rationalistiske tid bar de udsmykninger, kirkerne fik, stundom præg af tidens anskuelser. Således havde stifteren af det classenske fideikommis, general J. F. Classen, i Vinderød kirke opsat en altertavle, der forestillede frihedens gudinde knælende for et alter, ved hvis fod tyranniets symboler lå sønderbrudte. Denne altertavle findes nu på Korselitze på Falster.

De, der skænkede sådanne gaver til kirkerne, holdt også nok af, at giverne skulde mindes. Deres navne findes næsten al tid på dem, og de adelige familiers våbenskjolde anbragtes både på altertavler og prædikestole. Som et eksempel herpå kan anføres, at Movrits Podebusk og hans frue i Hundstrup kirke på Fyn havde ladet male deres 4 aner på deres kirkestol. I Nørre Nærå kirke var deres

¹⁾ Rhode, Loll. Falst. hist. 1, 25. 341, 633.

våben anbragt på prædikestolen. På alle mandfolkestolene var hans, på kvindestolene hendes forbogstaver malede. De havde desuden i begge kirkerne aflåset de øverste stole til brug for deres karle og piger, så sognefolkene i Nørre Nærá klagede over, at de måtte stå nede under tårnet. Biskop Jakob Madsen lovede at tale med fruén derom — manden var dengang død — men han siger intet om, at hans forestillinger frugtede. — Samme biskop beretter også om Flødstrup kirke, at Christen Quitzows og fru Margaretes våben var malede på altertavlen, »endog hun gav ikke en skilling dertil«¹⁾.

Hvad kirkernes ydre angår, var det i det hele som i vore dage; dog var, om ikke alle, så dog mange flere kirker end nu blytækte, og der var stundom i våbenhuset opmuret en ovn til at smelte bly i ved reparationer. Men disse tage var ikke lette at vedligeholde, og desuden var blyet dyrt, det betalte sig altfor godt at tage det ned og lægge sten op i stedet. Jakob Madsen, der var biskop på Fyn 1587—1606, har efterladt os en beretning om sine visitatser; han taler her både om kirker, der var helt tækte med bly, og om sådanne, der var helt tækte med sten; men det almindelige var, at der var sten på en del af bygningen og bly på en del, hvilket sikkert er fremkommet ved, at blyet er blevet nedtaget, når det trængte til reparation. Et sted, hvor blyet var i forfald, siger han, at herregårdens folk tager af det for at bruge det til bøssebugler. — Det var i almindelighed hulsten, der oplagdes, dog tales der også om fladsten, en form af tagsten, som nu kun findes på få steder. — Mærkeligt nok var Frue kirke i København 1584 helt eller delvis tækket med sten; Christoffer Valkendorf befalede da kirkeværgerne, at de skulde lade den tække med kobber²⁾.

Værst gik det ud over blytagene efter de store krige

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog, udgivet af Crone. 123. 84.

²⁾ O. Nielsen, København 1536—1660, II. 87.

i det 17. århundrede, da, som siden skal omtales, mange kirker blev helt eller halvt ødelagte. I året 1691 tillodes det ved et kongeligt reskript, at blyet måtte nedtages af kirkerne, når det var »udygtigt«, og der intet andet middel fandtes til deres istandsættelse. Nøden kunde vel mange steder retfærdiggøre dette, men selvfølgelig blev en sådan almindelig tilladelse misbrugt. Ved Viborg landemode 1698 forbødes det, at blyet måtte nedtages, uden at patronens tilladelse var indhentet. — En lollandsk præst siger lidt senere herom, at siden kirkerne blev overdragne til proprietærerne, »se en del indvendig ud som et forladt hus; blyet fik de tilladelse til at brække af dem mod forestilling, at det blev for vanskeligt at holde dem dermed vedlige (medens det dog går godt an ved alle kongens i andre provinser, især i Sønder- og Nørrejylland). Nu kunne de lige saa vanskeligt holdes vedlige med tegltag, og tilsidst — gid man ej få lyst til at tække dem med stråtag«¹⁾.

De oprindelige rundbuede vinduer var vistnok allerede før reformationen forandrede i mange af de kirker, i hvilke der var indbygget hvælvinger, da disse havde gjort det nødvendigt at flytte vinduerne; men de mange vinduer med rammer af træ eller støbejern tilhører en senere tid.

Langt større forandringer er der foregået med det indre af kirkerne. Hvælvingerne var som oftest bedækkede med de i vore dage på mange steder atter fremdragne kalkmalerier. De synes ikke at være blevne overhvidtede på reformationstiden, og helt hen i det 17. århundrede vedblev man at smykke kirkerne på samme måde. — Især i de store kirker, men også i de mindre, var koret ofte skilt fra skibet ved et gitter. I Ribe var der endog en mur; koret var kannikernes alene, men foran muren stod sognealtret. Denne mur nedtoges 1560, hvilket vakte uvillie i byen, fordi et meget anset krucifiks, som hængte på den, måtte fjærnes. — Også i Vor frue kirke i

¹⁾ Rhode, Loll. Falsters hist. I. 634, 341, 25.

København, i Roskilde og Slesvig, var der sognealtre. I Viborg oprettedes der endog et sådant efter reformationen; ti da messen fra højalteret vanskeligt kunde høres, lod en frue 1542 opsætte et nyt alter af kunstigt billedskærerarbejde længere nede i kirken. Det fik en altertavle 1614, og biskop Deichmann lod da 1708 det gamle højalter, som ikke brugtes mere, borttage¹⁾.

Kirkestolene er i reglen først anbragte efter reformationen, om der end kan have været enkelte også i den katolske tid²⁾, men de synes nærmest at være blevne betragtede som en slags uorden. Christian II befalede, at de skulde udflyttes af kirkerne, undtagen præsternes, borgmesterens og rådmændenes. I året 1571 befalede kongen, at forstanderen for Ringsted kloster, Iver Bertelsen, skulde nedrive de gemene altre i klosterkirken og lade opsætte stole i stedet, da kirken skulde være sognekirke for St. Hans sogn; der kan altså ikke tidligere have været mange stole. — Det var dog den gang ikke det almindelige, at kirkeejeren lod stolene opsætte, men enhver måtte sørge for sig selv og sin familie, hvorfor også stolene var fuldstændig privat ejendom. Endnu 1578 lod lensmand Erik Lykke en sådan stol opsætte i Ribe domkirke, og en anden adelsmand havde ladet sætte 8 stole til sig og sine folk³⁾. Disse stole stod gerne midt på gulvet, og mænd og kvinder sad sammen i familiens stol.

Det var disse to ting, man ønskede forandrede; stolene skulde ind til væggene, så der blev en fri gang imellem dem, og mænd og kvinder skulde sidde hver for sig, og dette var gennemført henimod 1600. De nye stole opsattes af kirkeejeren og hørte kirken til; men forandringen synes ikke al tid at have været en forbedring. Biskop

¹⁾ Kinch, Ribe bys hist. II. 85. — Rørdam, Københavns kirker 382. — Ursin, Viborg 112.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. IV. 439 Kolderup Rosenvinge, Gle. danske love, Chr. II's gejstl. lov kap. II.

³⁾ Kinch, Ribes hist. II, 520.

Jakob Madsen bemærker om Frue kirke i Svendborg: »Onde stole, fordi at stolene hører kirken til, og når nogen dør, køber en anden stedet for 24 β.« Det er formodentlig også uvillie mod denne forandring, der skjuler sig under biskop Poul Madsens alt anførte klage over, at der anvendtes bekostning på at opsætte stole, der var ringere end dem, der afbrødes. — Der må dog have været store ulæmper ved den gamle ordning; ti det forlangtes fra alle sider, at den skulde forandres. Ved Sællands landemode 1574 påbød det, at alle billeder og altrene på et nær skulde borttages, og der skulde anbringes stole i stedet; her er der øjensynligt tænkt på at skaffe plads, så stolene kunde rykkes til siden. Men allerede tidligere, 1560, klagede kongen over, at det i Ribe domkirke var meget uordentligt flyt med stole, altre og andre dele; de stole, der stod midt på gulvet, skulde bort, og andre anbringes på siderne. Dette er dog næppe sket før mange år senere. — 1577 var det galt fat i selve Frue kirke i København, hvor mænd og kvinder sad i stol sammen, i Roskilde domkirke og flere steder. Heller ikke her skete forandringen straks; for Københavns vedkommende søgtes den gennemført af C. Valkendorf, om hvem det siges: »Stolene at bygge og forbedre i alle kirkerne i København lod han gøre og straks forordnede den smukke og sirlige skik, at mændene skal stå på den højre side og kvinderne på den venstre.« — Det turde dog være tvivlsomt, om det lykkedes Valkendorf at få stolene forandrede i alle kirkerne; i Frue kirke skulde der 1609 gøres en ny forordning med stolestaderne efter den måde, som i Helliggeisthus holdtes. I St. Knuds kirke i Odense sad 1578 mænd og kvinder sammen; det befalede, at det skulde forandres, og tillige skulde der anbringes to stader for fremmede. Samtidigt forandrede også stolene i mange landsbykirker¹).

¹) Kinch, Ribe II. 520. — Rørdam, kirkelove I, 276, 279, 389, 477.
— O. Nielsen, København 1536—1560, II 251. Kirkehist. Saml.
3. 1. 395.

Når således stolene blev kirkens ejendom, udskiftedes de på landet mellem tiendeyderne. I købstæderne blev de som oftest udlejede, hvorved kirkerne fik en indtægt, som de hårdt trængte til. — I Ålborg klagedes der 1579 over, at Budolfi kirke ikke fik sin afgift af stolene, fordi folk bar skamler og stole ind, som de sad på og lod blive stående i kirken. Det blev da befalet, at alle sådanne »små kirkestole« skulde, hver gang de var brugte, tages med hjem. — I Frue kirke i København var der nogle lange skamler (bænke), hvorpå fattige folk sad; de var af en eller anden grund blevne borttagne; men 1563 vedtog konsistoriet, at de igen skulde opsættes og »indrømmes med magelig acces og indgang, at fattige folk ubehindret og des bedre kunde sig der til Guds ord forføje og indlade.« I året 1628 var alle kirkens stole udlejede. J. D. Jersin, som var bleven sognepræst ved kirken, begærede af konsistoriet, at det skulde skaffe ham en stol, hvilket dette vel fandt billigt, men det kundè ikke gøre det, hvis det ikke kunde bevæge en af dem, der havde betalt for en sådan, til at opgive den. — Det hænger vistnok sammen med, at alle stolene var optagne, at der i så mange kirker byggedes pulpiturer. Man begyndte derpå allerede i det 16. århundrede; det siges stundom, at de byggedes »til ungt folk«¹⁾.

Prædikestol har der i almindelighed været i kirkerne også i den katolske tid, men dog næppe allevegne²⁾. Palladius siger vel, at den efter gammel skik skal stå på den søndre væg, men også, at den ikke skal være en bogstol, men den skal opmures, og han giver anvisning på at tage materialerne dertil af de nedbrudte altre. Kan almuen,

¹⁾ Jydske Saml. I. V. 251 — Kirkehist. Saml. 3. I. 465. — Crone, J. Madsens visitatsbog 42. — Rørdam, Universitetets hist. Aktstykker s. 196.

²⁾ I Sverrig var der 1571 landsbykirker, som havde enten ingen eller kun ubekvemme prædikestole. Bælter, kyrkoceremonierne. 2 udg. 127.

siger han, skaffe sig selv stolestader, kan den også lade opmure en prædikestol¹⁾. Det har vist nok været det almindelige, at prædikestolene var murede. Jakob Madsen fandt i en fynsk kirke en sådan opsat på et alter; et andet sted var der en skarns prædikestol af ler opmuret; et tredje en smuk prædikestol, udgravet og med dør for og hvælving over. — En altertavle eller måske rettere forsiden af et alter fra året 1561 fra Torslunde kirke på Sælland, på hvilken prædiken, dåb og altergang fremstilles, viser dog en tarvelig prædikestol af brædder uden lydhimmel. Denne mærkelige tavle, som oftere vil blive omtalt, findes nu i nationalmuseet. Sammesteds opbevares en prædikestol fra Pjedsted ved Vejle smykket med udskæring og en indskrift, der viser, at den er fra året 1536. — De nu så almindelige prædikestole med udskårne figurer skriver sig ligesom de tilsvarende altertavler fra renaissancetiden²⁾. — Skriftestole fandtes der endnu henimod 1600 ikke nær i alle kirker; det synes ikke, at der har været sådanne i den katolske tid, i det mindste ikke afskilte og gitrede. Her i landet har de vist nok været således indrettede, at den eller de skriftende gik ind i dem til præsten³⁾.

Den største forandring, der skete med kirkernes indre, var dog, at sidealtrene borttoges. Disse var anbragte både i kirkernes kor og i skibene, i sidste tilfælde ofte op imod triumfbuen. Der var steder, hvor man havde begyndt at fjerne dem, endnu inden reformationen helt havde sejret; der klagedes fra katolsk side over, at allerede 1530 var ikke mindre end 60 altre i Lunds stift ødelagte⁴⁾. Men de fleste stod dog endnu længe efter 1536 ufor-

¹⁾ Visitatsbog, Heibergs udg. 15.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. IV. 132. Kirkehist. Saml. 3. I. 680, hvor tavlen fra Torslunde er afbildet.

³⁾ Herzog, Realencyclopædie, 3. udg., II. 536, 10. Møller & Mothe, Archæolog. Wörterbuch I, 175. — Otte, Handbuch der christlichen Kunstarchæologie I, 293.

⁴⁾ Münter, Reformationshist. II, 86.

andrede, uagtet de i protestanternes øjne var de mest talende beviser på det »afguderi«, der var drevet i kirkerne, og både kongerne og gejstligheden var enige om, at de skulde bort. Billederne, der fandtes på dem, kunde, når de var opbyggelige, hænges på væggene, men var det »skarns tavler«, og især hvis de tilbades af almuen, skulde de ubønhørligt fjernes. Det var især i de store kirker, der var mange altre, i Lunds domkirke således mindst 60; i Vor frue k. i København kendes 46; i Viborg domkirke var der mindst 16. Men selv i landsbykirker kunde der være 3—4 foruden højalteret¹⁾.

Den ofte nævnte biskop Jakob Madsen i Fyn var særdeles ivrig for at bortskaffe alt, hvad der kunde give anledning til helgen- og billeddyrkelse. Han ønskede helst, at der på altrene kunde anbringes »nogle smukke tavler med katekismi ord efter den skik, i St. Knuds kirke er«²⁾. Hans visitatsbog giver os en forestilling om den mængde altre, billeder, monstranser osv., som endnu 50 år efter reformationen fandtes i de fynske kirker. — Fra Føns kirke befalede han, at der skulde borttages et alter og et stenkar indenfor døren, hvori der havde været vievand; fra Barløse 2 altre; fra Skydebjærg en monstrans; fra Middelfart et alter med Marias billede; ligeledes et alter fra Gamborg, et fra Brenderup, et St. Nikolaj alter fra Vor frues kapel i Nyborg og 3 altre fra Vindinge. En monstrans i Avnslev skulde gøres til en fattigblok, et alter borttages fra Vester Skerninge, 3 altre samt en Kristi begravelseskiste fra Frørup, et alter fra Kullerup, 2 skarns tavler fra Balslev, fra Gelsted en tavle med de vises ofring, fra Haarslev en skarns tavle på alteret med jfr. Maria og den gamle Gud og to rader apostle, fra Fraugde et stort kruci-

¹⁾ Rørdam, Københavns kirker 208. — Ursin, Viborg 111.

²⁾ Denne altertavle var opsat 1582 og bar Niels Kaases våben. Mumme, St. Knuds kirke, 15. En lignende findes endnu i Brønshøj kirke

fiks osv.¹⁾ Det er vel tvivlsomt, om alle biskoppens påbud i denne henseende er blevne efterkomne; med et af dem var det i det mindste ikke tilfældet; ti en Kristi begravelseskiste i Kerteminde, som præsten lovede skulde blive solgt, blev stående endnu 200 år og findes nu i nationalmuseet. Heller ikke har han forlangt alt fjærnet; i Brylle kirke, hvor han dog også havde visiteret, fandtes der 1664 en altertavle med papistiske billeder, og på et træbillede var der »noget uhøfligt, som ikke vel kan skrives«²⁾.

Når J. Madsen således stræbte at bortskaffe papistiske billeder m. m., fulgte han den anvisning, P. Palladius havde givet biskopperne, at det første, de skulde se efter på visitatserne, var, om alt sådant var fjærnet fra kirken. Hvis dette ikke var sket, skulde de forhandle med kirkeværgerne, og hvis der var en ugudelig adelsmand, som ikke vilde foretage udrensningen, skulde han meldes for lensmanden. Hvis der var et åbenbart afgudsbillede, som folk løb efter, og biskoppen så, at det kunde gøres uden fare, skulde han egenhændig nedrive og bortføre det; han skulde både kunne være Elias og Herkules³⁾.

Det omtales oftere, at adelsmænd modsatte sig kirkenes udrensning. En saadan, Laurids Straale, nægtede J. Madsen at borttage et alter fra S. Nærrå kirke; han havde, sagde han, ikke bygget det, han vilde heller ikke rive det ned. Fru Anna til Iversnæs vilde heller ikke tage et billede bort fra Føns kirke. Den første biskop i Ribe, Johan Vandal, taler ligesom Palladius om ugudelige adelsmænd, der vægrede sig ved at fjærne billeder. Da Palladius borttog den hellige Lucius og andre billeder fra Roskilde dom-

¹⁾ Blochs fynske gejstlighed I, 56 f. Selve visitatsbogen nævner mange flere papistiske levninger. »Den gamle Gud«, som ofte nævnes, er Gud fader, der fremstilles med krone på hovedet og langt lokket skæg, ofte med sønnen i favn.

²⁾ Fynske Saml. IX. 221.

³⁾ Ny kirkehist. Saml. VI, 131—2.

kirke, vakte det stor uvillie hos kannikerne, hvad man ikke kan undre sig over; ti, som der triumferende siges af en protestantisk forfatter, hvad der var samlet og bevaret i 3—400 år, blev på knap 3 eller 4 timer af en dag adspredt og ødelagt¹⁾. — Iøvrigt tåltes det ikke, at nogen, der ikke var berettiget dertil, borttog eller ødelagde billederne i kirkerne eller tilføjede disse skade. Fru Sophie Lykke måtte 1557 give en erstatning, fordi hun havde borttaget en kirkeklokke og noget bly fra Holmekloster kirke (Brahetrolleborg), samt borttaget to billeder og slået fod og krone af Vor frues billede²⁾.

Der tales ikke om, at almuen har modsat sig billedernes borttagelse; ved bispemødet i Antvorskov 1546 formaner præster og degne til at borttage de billeder af kirkerne, som de ukyndige tilbeder. Desuden skal rosenkrandsene aflægges, og lysestager, gildesfaner³⁾, begravelseslysestager og andre levninger af den papistiske overtro fjernes. På mødet i København 1555 pålægges det at prædike mod billederne, at de først måtte borttages af folkets hjærte og så med lempe udryddes, en formaning, som så gentages på landemoderne; men den kunde tyde på, at man havde gjort erfaring om det uheldige i at gå for raskt til værks. — På et landemode i Lund 1561 sagde biskop Tyge Asmundsen, at der endnu var mange billeder, som der dreves afgudsdyrkelse med i kirkerne, og at folket skulde mindes om, hvor alvorligt Gud havde forbudt at gøre og tilbede billeder, for at disse efterhånden kunde borttages.

Selv billeder, til hvilke der fandt valfarter sted, kunde dog længe blive stående; således befaledes det først 1606 at bortfjerne St. Dionysius's billede fra Krogstrup kirke på Sælland, fordi der dreves afguderier med det; almuen lod det på visse tider med synderlig sirat og klæde-

¹⁾ Helveg, Dnm.'s kirkehist. efter ref., 2. udg. I 15. Ny kirkehist. Saml. II, 237.

²⁾ Museum 1894, II, 371.

³⁾ Convivorum vexilla. Rørdam, Danske kirkelove I. 251.

bon ornere og udi synderlighed udstaffere¹⁾. Men selv om billederne fjærnedes, ophørte almuen ikke at anse kirken, hvori de havde stået, for hellig frem for andre. I sin visitatsbog omtaler Palladius, at St. Søren i Holmstrup er brændt; men en halv snes år efter fik lensmanden i Roskilde ordre til at tage til Holmstrup, hvor der ofredes lam, gæs og høns og tilbades billeder. — Ikke bedre gik det i Kippinge på Falster. Her tilbades, ligesom i Bistrup ved Roskilde, det hellige blod; men nu, siger Palladius, er der en god dannemand præst, som nok skal vise dem hjem, som kommer did med deres ugudelighed. I virkeligheden høres der heller ikke mere om det hellige blod, men så udsprang der en kilde, som der valfartedes til helt ind i det 18. århundrede²⁾. — I Lunds stift drog folk skarevis til den hellige Mogens kirke i Torum, det hellige kors i Edensted, det hellige løsen i Løsen, alle tre steder i Bleking, og til St. Olaf i Hallarød i Skåne³⁾. Om de jyske valfartssteder tales der i digtet: »En historie om Peder smed og Adser bonde«:

„Lader gå til Karup, hvo som vil,
sætter eders sind der intet til.
Af pilgrimsrejser kommer intet godt,
det kommer dem stundom selv til spot.
Somme gå til St. Jost i Nibe
og somme til St. Lambrekt i Ribe,
til Essenbæk kilde gå og somme,
det kommer ingen af dem til fromme.“

¹⁾ Danke Mag. 1. I. 96.

²⁾ Rørdam, kivelove 1. 251. II. 17. Kirkehist. Saml. 4. III. 433 f. Palladius visitatsbog 173. Den her omtalte nidkære præst synes at måtte være Rasm. Mikkelsen, som var i Kippinge 1541 og 1549, uden at det vides, når han tiltrådte eller døde. Om ham fortæller sagnet, at han ved kirken byggede en præstegård, som sank i jorden, og på dens sted udbrød den hellige kilde. Barfod, Falsters gejstlighed II, 92.

³⁾ Helveg, kirkehist. eft. reform., 2. udg. I. 118. — Cavallin, Skånska presthusens häfder 24.

I Karup synes der endog at være sket et nyt mirakel i anledning af reformationen; ti, hedder det:

„Jomfru Maria hun græd så såre,
for ingen vil til Karup fare“. ¹⁾

Paa Sælland valfartedes der, foruden til de nævnte steder, til Egedes trefoldighed og til Ondløse, i Jylland til St. Søren i Ry og St. Eoban i Gynderup, i Slesvig til St. Anna i Åbenrå. — Der var dog mange flere steder end disse, hvor der var knyttet en særlig aflad til kirkerne for dem, som vilde valfarte til dem. Endnu i begyndelsen af det 19. århundrede tillagdes der forbønner for syge i »den hellige kirke i Skanderup« i Århus stift en særlig kraft, og præsten ved denne kirke beskyldtes for at tjene mange penge ved at bede for syge både fra Jylland og hertugdømmerne.

Omtrent ved år 1600 var dog »afguderiet« i det hele kommet ud af kirkerne. Derimod vedblev valfarterne til de hellige kilder. Men disse betragtedes mere og mere som kursteder, hvis vand der tilagdes en særegen kraft. Ved en visitats 1617 indskærpede H. P. Resen, at ingen måtte tillægge »Helle Lene« nogen dyrkelse eller sætte kors ved kilden med hår eller klude på; men al den kraft, som fandtes i vandet, skulde tillægges Gud, og han alene skulde takkes derfor med gaver i blokken og på anden måde. De kors, som fandtes, skulde henlægges i våbenhuset i Tibirke kirke ²⁾. Paa landemodet 1639 pålagde Brochmand stedets provst og præst at undersøge, om det var sandt, at de, som søgte Helenes kilde, bad til hende. Men der var ikke tale om at forbyde selve besøget ved kilden.

Lysene havde spillet en stor rolle baade ved selve den katolske gudstjeneste og så at sige ved alle guds-

¹⁾ Kirkehist. Saml. II, 341.

²⁾ L. Koch, Den danske kirkes historie 1801—17, 205. Kirkehist. Saml. 4. III. 628.

tjenstlige handlinger, brylluper, begravelser og koners kirkegang. Det er utvivlsomt, at der dertil knyttede sig megen overtro, og man søgte i den første tid efter reformationen, om end med lidet held, at indskrænke lysenes brug til de to, der stod på alteret. Adskillige steder på landet havde man ikke ordentlige stager til dem, men kun to i en ring bøjede jærn, der var fastgjorte i muren eller altertavlen, eller de stod i et brædt, der lå på alteret. Det indskærpedes gentagne gange, at de ikke måtte bruges uden under altergangen og først tændes, når denne begyndte; således endnu ved Århus landemode 1651, hvortil dog må bemærkes, at hen i det 17. århundrede begyndte man at lægge præsterne på sinde, at der skulde omgås sparsommeligt med de kostbare vokslys; der var forskel på, hvor hurtigt de opbrændtes i de forskellige kirker. — Allerede Palladius gjorde dog den indrømmelse, at de lys, som bares for brudefolk, måtte blive stående på alteret som vidnesbyrd om, at de var ret viede. Det hændte dem, siger han, som begyndte først at bryde pavedømmet ned, som det kan hændte en tømmermand, som bryder et gammelt hus ned, han bryder også uforvarende et løsholt eller andet sådant, som hunde have tjent det nye hus¹). Med begravelseslysene gik det ligeså, også de stilledes på altret. Derimod synes det hurtigt at være gået af brug at bære lys for kirkegangskonere.

Palladius siger, at alteret skal stå enten i den østre ende af kirken eller midt på gulvet; han sigter her formodentlig til de såkaldte sognealtre i de store kirker, der dog snart blev borttagne; alteret kom al tid til at stå i koret. — Det var ofte bygget af sten og havde da som oftest et hul i dækstenen, hvori der gemtes en relikvie. Et sådant meget massivt alter står i nationalmuseets gård. Forsiden var stundom dækket med en udhamret kobberplade; der findes flere sådanne i nationalmuseet. Den kunde

¹) Rørdam, kirkelove I, 346. Palladius, Visitatsbog 21. 121.

også bestå i udskåret eller malet træ; men det almindelige var, at den var beklædt med fløj, og dette ansås for det fineste; i fattige kirker manglede dog stundom både alterklæde og alterdug. — Det har vistnok ikke været sjældent, at der ingen altertavle var; på en afbildning i alterbogen 1574 er der slet intet på altret, men et vindue bag ved dette; på den oftere nævnte tavle fra Torslunde kirke er der kun et krucifiks på alteret. Måske er dette fremkommet ved, at altertavler med helgenbilleder o. desl. er blevne nedtagne. Kalk og disk var i almindelighed af sølv, ofte forgyldt; men fattige kirker måtte ikke sjældent nøjes med tin.

Der var ved reformationstiden ingen knæfald i kirkerne, hvad også ses af den måde, hvorpå altergangen holdtes, som siden skal omtales. Henimod år 1600 begyndte man at anbringe dem, men i det mindste i Fyns stift gik det ikke af uden modstand. I året 1595 lod Christoffer Valkendorf borttage de skamler i St. Hans kirke i Odense, hvorpå der knæledes under altergangen, og »lod lægge alterfoden omkring igen på de steder«. Dette skete mod biskop Jakob Madsens villie; men Valkendorf var en konservativ mand, der oftere holdt over de gamle skikke, hvor man begyndte at afvige fra dem. Når det kun omtales, at han lod forandringen foretage i den ene kirke, tør man vel slutte, at der ikke har været knæleskamler i de andre, der stod under lensmandens tilsyn. — I Århus domkirke indrettedes der først knæfald langt ind i det 17. århundrede; det opsattes af en medkristen »dette Guds hus til sirat og andre til et godt eksempel og den svage kommunikant til nogen hjælp.« — I Fakse kirke var der 1634 ingen knæleskamler; også der klagedes der over, at det for gamle og svagelige folk var besværligt at knæle og endnu værre at rejse sig¹⁾

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog. 25. Han siger, at Valkendorf handlede »contra regias litteras a. 88 editas.« Smlgn. Kirkehist. Saml. 4. VI. 533. Hertel, Århus domkirke II, 37. Danske Mag. 5. I. 337.

Hvad kirkernes inventar angår, da har der næppe været nogen synderlig rigdom på kirkekar efter den plyndring, der havde fundet sted under Frederik I¹). Dog var der så meget tilbage, at man enkelte steder kunde fortsætte i det spor, der var trådt. Århus domkirke fik 1537 ordre til at udlevere alt det sølv, den ejede, til rentemesteren med undtagelsen af en kalk, en disk og en pixis, og 1601 befaledes det de landsbykirker, som kongen havde patronatsret til, at indsende deres klokker på en nær til arkeliets, for at der kunde støbes kanoner af dem. Der indkom i alt 140, og dog var det ikke længer siden end 1527—29, at der var på samme måde indsamlet 885 foruden adskillige, for hvilke regnskab manglede. Det store antal er dog sikkert fremkommet ved, at de små primklokker, der hængte i koret, og om hvis brug siden skal tales, er medregnede. — Nogle af de klokker, Christian IV lod nedtage, solgte han atter til andre kirker²).

Det blev gentagne gange pålagt kirkerne at købe de bøger, præst og degn skulde bruge, biblen, ordinansen, en håndbog, gradualen, salmebøger; men endnu 30 år efter reformationen var man ikke kommet videre selv i Sællands stift, end at biskop Hans Albertsen ved landemødet 1568 strengelig påbød, at hver præst skulde have sin manual, passional og ordinans; de skulde skaffes inden Mikkelstdag, og var det ikke sket, skulde provsterne mulktet; hvis kirkerne ikke formåede at købe dem, skulde præsterne købe dem for deres egne penge. Dette har dog ikke hjulpet; ti 4 år efter gentog biskop Povl Madsen påbuddet; bøgerne skulde købes under kongens straf og hævn. — I Odense pålagdes det 1567, at den danske bibel skulde købes til alle kirker; kongen lovede dog at betale biberne, men rigtignok af kirkernes egne tiender, som

¹) Ny kirkehist. Saml. IV. 26 f.

²) Rørdam, Kirkelove II, 2. III, 13. Danske Saml. 1, I, 99. Kirkehist. Saml. 3. IV. 196. Hübertz, Aktstykker til Bornholms historie 552.

var beslaglagte¹⁾. — Mange steder blev de engang skaffede bibler ødelagte, fordi de udlåntes; Frederik II klagede 1569 over, at dette var almindeligt; i en fynsk kirke var således biblen, da biskop Jakob Madsen visiterede, udlånt til fogden på Fjellebro. — For at forhindre udlån, befalede det, at biblen tilligemed gradualen og salmebogen skulde ligge på altret, »på det disse nyttige bøger, som med stor bekostning er skaffede af kirkerne, kunde des bedre bevares.« — Stundom befales det også, at de skal lækkes til alteret eller degnestolen. De fynske degne fik dog 1567 intet gradual, men der skulde gives dem hefter, hvori de selv kunde afskrive salmer og melodier »for at de ikke alene kan øves i at synge, men også i at skrive.« Endnu i Jakob Madsens tid (1587—1606) var der mange kirker på Fyn, hvor en eller flere af de befalede bøger manglede. — På bispemødet i Antvorskov 1546 bestemtes det, at biskopperne skulde borttage de unyttige : papistiske bøger fra kirkerne. Dette skete dog næppe, og hvor der holdtes latinsk messe, kunde de heller ikke undværes, da der intet fandtes om denne i de ny håndbøger. I håndbogen 1539 henvises der ligefrem til de latinske messebøger og graler. Først i N. Jespersens gradual findes der tekst og melodier til latinske salmer og hele den latinske messe. Ved Fyns landemode 1577 pålagdes det præsterne at sørge for, at de gamle messebøger ikke blev ødelagte derved, at pergamentsbladene udreves og brugtes til at indbinde danske bøger i. De fleste af de katolske missaler osv. er dog sikkert gæde til grunde på denne måde.

Døbefonten stod ved reformationstiden nede i den vestre ende af kirken. Den og alteret, siger Palladius, skal stå på hver sin side af prædikestolen, som keruberne stod omkring arken. Præsten skal slå med den ene hånd ud imod fonten, med den anden ud mod alteret. Henimod år 1600 begyndte man dog at flytte døbefontene op

¹⁾ Rørdam, Kirkelove I, 135.

i koret eller i den øverste ende af skibet, vist nok fordi menigheden havde vanskeligt ved at følge med handlingen, når den foregik nede i kirken. — I Fyns stift krævede biskop Jakob Madsen, at flytningen skulde finde sted; men han havde også her et sammenstød med Chrff. Valkendorfs konservatisme, idet denne 1599 lod fontene i St. Hans og Gråbrødre kirke i Odense og året efter i en landsbykirke, Allerup, flytte tilbage til den oprindelige plads. — I enkelte kirker blev denne dog beholdt; således op-sættes der 1620 en ny døbefont i St. Knud kirkes vestre ende. I Nykøbing på Falster havde døbefonten lige til c. 1800 sin plads nede i kirken. Den havde her som flere steder et eget afdelt rum med gitterdøre for. I året 1802 opstilledes der en døbefont i Aarhus domkirkes kor, da fadderne fandt det besværligt at gå fra det ældre ordentlige døbested sydvest nede i kirken den lange vej op til altret og tilbage igen¹⁾.

Der fandtes ingen døbefade; Palladius siger, at når et barn skal døbes, skal degnen slå en spand vand eller to i fonten, der stundom havde et hul i bunden, gennem hvilket vandet kunde udtappes. Stundom fandtes såkaldte døbekedler af kobber, så store, at de fyldte hele fonten. Disse omtales dog, så vidt vides, kun i Skåne. — Fonten skulde holdes ren, og der skulde al tid være friskt vand i den. Henimod ca. 1600 begyndte man at bruge døbefade; men man hjalp sig, som man kunde, H. P. Resen siger med sengepotter (pelves lectulorum) og trefodede ler- og kobberpotter. Døbefadet, siger han, skal være af tin, og fonten holdes ren.

Kirken skulde om sommeren majes om søndagen og strøs med urter og blomster, en skik, som dog snart i det mindste indskrænkedes til enkelte festdage. I Frue kirkes regnskab for 1625—26 anføres det således endnu, at der

¹⁾ J. Madsens visitatsbog 25. 57. Mumme, St. Knuds kirke 209. Rhode, Loll. og Falsters hist. II. 52. Hertel, Århus domkirke II. 1. 58.

er udgivet 1 mark for maj til kirken. — På hverdagene stod kirkerne i den første tid åbne, ligesom tilfældet havde været i den katolske tid. Endnu 1580 var dette tilfældet med Ribe domkirke; men der berettes rigtig nok ikke, at folk gik derind for at holde andagt, men at de spadserede i den, og en mand og en kvinde anklagedes for at have drevet utugt der, i det mindste havde de opført sig usømmeligt. — Det lader sig næppe afgøre, når man begyndte at lukke kirkerne, når der ikke var gudstjeneste. Allerede P. Palladius vil, at præsterne skal lukke dem på helligdage; anledningen var, at en munk på St. Ibs dag havde tudet til møde ved majtræet for at få folk til at holde dagen hellig¹). På Sællands landemode 1584 befaledes det at lukke tårnene, fordi klokkerne misbrugtes. I året 1724 formanede biskop Worm præsterne til at tage kirkernes nøgler til sig, i det mindste i hovedsognet, med mindre degnene var sådanne, at de kunde betroes dem. Hvis nogen fordrede nøglerne for at komme ind i kirken, skulde de dog straks levere dem tilbage, og degnene se til, at dørene var lukkede. — Grunden til denne formaning var vistnok, at der var sket mange tyverier af kirkeblokkene, og det er ikke usandsynligt, at det er dette, der har nødt til at holde kirkerne aflukkede.

Der gjordes paa reformationstiden adskillig brug af kirkerne, som man efterhånden kom til at anse for anstødelig og søgte at anskaffe. Det må anses for en usædvanlig brug af kirken, når Hans Norbys frue, Anna Olde-land, havde sine meltønder stående i Uggerslev kirke på Fyn, og på en hverdag, da der skulde være brudevielse, tvang præsten til at foretage denne på kirkegården, fordi hun netop på samme tid skulde hente mel. Dette ægtepar må have været ualmindelig rå og voldsomme folk. De fordrev deres præst, og Hans Norby overfaldt biskop Niels Jespersen, der påtalte dette, hvorfor han måtte gøre ham

¹) Jydske Saml. 1, III, 141. Palladius, visitatsbog 159.

offentlig afbigt. Fruen skældte derfor biskoppen ud en søndag i kirken¹⁾. — Men i det hele har der dog været tilbøjelighed til at bruge kirken til oplagssted for ting, man ikke havde plads til hjemme. I Kærteminde gemte borgerne 1589 deres skibssejl i den søndre side af koret; det samme var endnu tilfældet i Mariager 1633, og her nøjedes man med at forbyde, at der måtte køres med sejlene ind i kirken op for højalteret, og at pålægge dem, der vilde have sejlene opbevarede i kirken, at betale en afgift til denne²⁾. — I Gudme kirke på Fyn var indgangen til kirken gennem tårnet; der lå præstens hø og nogle løse fjæle på den ene side. — I Svendborg lå der 1599 tømmer til et hus i kirken. Laurids Brokkenhuus havde adet det hugge for at føre det til Langeland; men der var kommet forhindringer; så oplagde han det i kirken, og der blev det liggende. — D. L. 2. 22. 73 forbød at indlægge nogen vare eller ladning i kirkerne, hvorfra dog fdn. 21. Marts 1705 gjorde en undtagelse med strandingsgods, der måtte oplægges i tårnet og på loftet. Men forbudet overholdtes ikke. Det gentoges på Ribe landemode 1703, og samme år klager biskop Deichmann i Viborg over, at der er degne, som bruger deres boliger til drikke- og krohuse, og våbenhusene til deres egen nytte og vanhellig brug; 1714 forbydes det i Ålborg stift at lægge hø og halm og andet sådant ind i kirkerne.

Der holdtes stundom ting- og sognestævne i kirkerne eller dog i våbenhuset, endda om lørdagen, medens der var skriftemål, hvor der da »med bulder og blodige eder så rumores, at præsten kan ikke i rolighed skrifte«. — En mærkelig skik var det, at det i stiftskirkerne tillodes boghandlere at holde udsalg mod at erlægge en betaling. I Frue kirke i København havde i det mindste til en tid to i byen bosatte hoghandlere fast stade i et

¹⁾ Pontoppidan, *Annales eccl.* III. 397 (1564). *Danske Mag.* 4. V, 244 f. *Kirkehist. Saml.* 4. VI. 514.

²⁾ *D. Mag.* 1. VI. 247.

par af kapellerne; universitetet skulde føre tilsyn med, at de holdt en ustraffelig boglade, og ikke deri havdes nogen forargelige materier mod den augsburgske konfession, hvorved ungdommen kunde forføres. I de andre stiftskirker var det kun ved markederne, der var udsalg. Meningen var vel, at det skulde være gudelige og videnskabelige skrifter, der solgtes; men 1638 klager Christian IV over, at der i kirkerne falbødes ublu skrifter og viser, samt fabelværk, Ulspil og æventyr, og 1658 afskaffedes bogsalget for Frue kirkes vedkommende; i St. Knuds kirke i Odense fandt udsalg sted endnu 1682, og 1697 blev det forbudt i Ålborg, hvor biskop Jens Bircherod betalte Budolfi kirke 4 rd. årlig for sin og sin kones stol som erstatning for tabet af den leje, den hidtil havde oppebåret for boghandelen. — Stundom synes der endog at være blevet dreven anden handel i kirkerne; ti i Ribe betalte en bundtmager 1612 afgift for ved tre markeder at have havt stade i kirken. Sammesteds indrettede domkapitlet selv en vinhandel under kapitelshuset ved den nordlige side af domkirkens kor. Dette vakte vel uvillie hos vinhandlerne for konkurrencens skyld, men, som det synes, ingen forargelse. Formodentlig har domkapitlet tidligere havt forpligtelse til at have forsyning af vin til kirkerne¹⁾. — Den brug, der således gjordes af kirkerne, kan både tjene som bevis for, at de indtil begyndelsen af det 18. århundrede ikke har været holdt aflukkede, og for, at man nok kunde ønske at få dette forandret.

Af kirkeklokken gjordes der mangfoldig brug. Der ringedes til bystævne, til præsternes kalendegilder og til bøndergilder. Men allevegne ringedes sjæleklokken, når nogen var død. Der knyttede sig dertil den tro, at klokens klang bar sjælen ind i paradiset. Man skulde synes,

¹⁾ Molbech, J. Bircherods dagbøger 8, 215, 336. — Stolpe, Dagspressen i Danmark I. 149, 157—60. — Jydske Saml. I. III. 148. Kinch, Ribes hist. II. 121. Ny kirkehist. Saml. II, 607. Danske Mag. 5. I. 133—37. Rørdam, Kirkelove III, 268.

det vilde ikke have været så vanskeligt at underlægge denne skik en protestantisk betydning, men derpå forsøgt der ikke. Den blev på landemoderne i almindelighed forbudt, stundom tales der dog om den som om noget bestående, så der blot formaner til ikke at ringe for stærkt. Ti det var kirkeejernes bestandige klage, at bønderne ringede så voldsomt, at klokkerne revnede. Der klages endnu over det 1829. — Sjæleringningen forbødes i D. L. 2, 22, 40, men 1738 tillodes det, at den som en gammel skik måtte bruges på Læsø. — Ved Sællands landemode 1561 bestemtes det, at der kun måtte ringes til gudstjeneste, for herskabsbud, ildebrand og begravelse, for at påminde om fredsbønnen eller ved fjendtlige indfald, men ikke til gilde, leg, hystævne eller andre småting, eller til »komiddag«, d: når kvæget om middagen skulde drives hjem til malkning. — Herom siger en præst et halvhundrede år senere: »Det holdes intet; bønder må alt ringe til gilde, ellers duer det intet«¹⁾. D. L. 2. 22. 40 forbyder da også endnu at ringe til gadestævne, gilde eller andet sådant. Klokken blev vistnok den gang brugt omtrent ved alle lejligheder, hvor folk skulde samles.

Morgen og aften skulde fredsklokken ringes. Palladius taler i visitatsbogen kun om at ringe tre gange, lørdag aften og søndag morgen, altså til helligaften og gudstjeneste, og siger, at man før har kaldt det Marieklokken, men nu skal det hedde fredsklokken, og i stedet for, at man har bedet »Helle Marie«, skal man nu bede fredsbønnen: »O herre Gud! giv os fred i vore dage, fordi den er ingen anden mere, som for os kunde stride, end du alene«²⁾. — Men ordet fredsklokke bruges ellers bestandig — også af Palladius — om den daglige ringning ved solens op- og nedgang, og der gås ud fra, at den skal finde sted ved alle kirker og at det er degnenes pligt at

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. II, 471.

²⁾ Visitatsbog 165.

besørge den. Da der imidlertid, især så længe der brugtes løbedegne, langt fra boede degne ved alle kirker, påbødes det ved fdn. 10. Juli 1593, at sognemændene skulde besørge ringningen, hvor der ingen degn var, hvilket gentages i D. L. 2. 15. 5. — I den nævnte forordning udtales det, at sådan ringning »giver mangel god kristelig andagt og forårsager, at mangel på samme tid, når der ringes, gør sin bøn til Gud almegetigste, som ellers en sære ringning og sjældent tænker på Gud.« Det var vist nok almindeligt, at vejfarende eller arbejdende standsede, når klokken ringede, og bad et fadervor. — Biskop Resen forbød på Sællands landemode 1624, at der måtte ringes med de små klokker i koret, når nadveren var endt, fordi det var en katolsk skik, der betegnede, at hostien nu ned-sattes i ciboriet; derimod, siger han, var det bedre, at der sloges tre slag med tårnklokken; ti almuen var vant til, at klokken morgen og aften kaldte den til at bede fadervor, og de, der ikke kom i kirken, kunde da i det mindste få del i dette stykke af gudstjenesten. Også han har altså havt tro til, at kirkeklokkens ringning havde betydning til at vække andagten. — Derimod omtales den nu almindelige ringning om middagen næppe noget steds som hørende til kirkelig orden. Det er uden tvivl den ovenfor omtalte »ringen til komiddag«, der har holdt sig.

Om orgler tales der kun lidt i reformationstiden. De fandtes kun ved store og anselige kirker. Frue kirke i København fik 1591 et nyt orgel, og Nikolaj kirke var berømt for sit, hvis lige ikke fandtes i Danmark. Henimod år 1600 synes dog mange købstadskirker at have havt orgler; der tales ofte om, at de ødelagdes under det 17. århundredes krige, og at det var svært at få dem fornyede.

Da gudstjenesten, som siden skal omtales, begyndte om morgenen, når det var ganske mørkt ved vintertid, måtte der især i de store kirker, hvor skoledrengene skulde holde morgensang, sørges for belysning. Denne har dog

været såre tarvelig og vistnok i almindelighed bestået i, at kirkegængerne selv bragte en lygte med. Til St. Knuds Kirke i Odense var der i nogle få år 1589—93 henlagt to køngetiender til brød og vin og lys for skolebørnene. — I året 1616 skænkede borgemester Mikael Vibe og hustru Nikolaj kirke 16 messinglysearme, da kirken var så fattig, at den ikke havde råd til at opsætte lysepiber, så almuen kunde se ved froprædiken, samt 200 rdlr., for hvis renter der skulde købes skillingslys i tiden fra 8. Oktober til 12. Februar. — I Ribe kirke var der ialt fire lysarme, i hvilke der hver aften brændte voksllys. Men selv så fattig en belysning trak folk til; der klagedes over, at der, når lysene blev tændt, kom ørkesløse folk i kirken og voldte uorden. Den korsang, der før var holdt kl. 2—3, henlagdes derfor 1684 til 5—6. — Til opvarmning var der i Frue kirke i København gjort et tilløb allerede før reformationen, idet der var stiftet et vikarie for at holde en ildpande til fattige folk og peblinge at varme sig ved. Også i Ribe domkirke omtales en ildpande. — Mørket og kulden i kirkerne må have voldt store besværligheder ved gudstjenesten. På det første hjalp det, da gudstjenestetiden efterhånden rykkede længere op på dagen; men det var først langt hen i det 19. århundrede, man begyndte at opvarme kirkerne. I året 1710 var kulden så stærk, at vinen i Trandberg kirke på Samsø frøs i kalken¹⁾.

Til kirkernes inventar hørte også messeklæderne. Ordinansen havde ikke taget nogen bestemmelse om præstens dragt; han skulde gå i høviske og bekvemme, dog vanlige klæder, eller, som det også hedder, i rette præsteklæder. Ved messen skulde han bære de sædvanlige messeklæder. Man lod altså alt blive ved det gamle uden at forordne

¹⁾ Hist. tidsskr. 2. VI. 45. Nielsen, Københavns hist. IV. 69. — Rørdam, Københavns kirker 167. Kinch, Ribe bys hist. I. 262. II. 526. Jydske saml. 1. III, 141. L. L. Thura, Beskrivelse over Samsø 1758. 15.

noget om en så udvortes sag. Siden forbødes det at bruge de enkelte stykker af de katolske præsters dragt. Bispemødet i København 1555 bestemmer, at præsten i kirken skal bruge en ombeltet messesærk og hagel, men ikke stoll¹⁾, hovedlin og håndlin. Senere forbødes dog mange gange de her omtalte lange messesærke med bælte, der skulde bæres Røcklin, hvilket omtrent svarer til de endnu brugte messesærke, dog var de uden ærmer. På den tidligere omtalte tavle i nationalmusæet bærer den præst, der administrerer nadveren, en af de lange messesærke, hans hjælper og den døbende præst Røcklin, medens den prædikende ingen messesærk har på²⁾. Også degnene skulde bære Røcklin, når de ikke havde lange og sømmelige klæder, og de skulde selv anskaffe dem, medens de tidligere var blevne leverede af biskoppen. — Haglen kunde have forskellig farve, rød, brun, grøn, sort, blå; det sidste synes næsten at have været almindeligst.

Der kæmpedes fra biskoppernes side en ihærdig kamp for at få præsterne til at gå i præstekjole og pibekrave både i og udenfor kirkerne. Pibekraverne var noget nyt; de brugtes en tid både af mænd og kvinder, og da de andre stænder aflagde dem, beholdt præsterne dem. De er dog næppe straks komne i brug; de på tavlen fra Torslunde fremstillede præster bærer ingen, og det kan have været en fortsættelse af den gamle skik, når der siden ofte klages over, at præsterne mødte i kirken med slette kraver. Men i det hele var mange præster også ved gudstjenesten meget uregelmæssigt klædte, i kapper eller andre korte klæder. Biskop Jakob Madsen Vejle i Fyn klager 1588 over, at hverken præsterne, skoletjenerne eller præsternes børn klædte sig efter ordinantsen, men var i klædragten ligere adels- og hofmænd med deres stakkede kapper, hatte, snore, fryndser, udhugne sko snørede med

¹⁾ Stola, et bånd, der bares om halsen, og hvori der hængte et kors.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. I. 680.

sølvtipper. I sådanne klæder gik de på prædikestolen, og det tillodes unge og uforsøgte mænd at gøre tjeneste på samme måde¹⁾. Kjole og krave blev dog efterhånden kendetegnet på en præst; da biskop Gerner i Viborg formanede til altid at bære præstedragten, kunde han minde om, hvilken tort det havde været for de skånske præster, da den svenske regering forbød dem at bære kjole og krave, fordi et sådant forbud altid havde betydet, at vedkommende var uværdig til embedet. — Der var også præster, som gik til den modsatte side og pyntede på præstedragten, således ved at bære pibekraver med dobbelte ruer. Men alle de talrige forbud derimod var forgæves; nu har alle pibekraver dobbelte ruer. — Biskop H. P. Resen klagede næsten ved hvert landemode over »præsternes afsindige overdådighed med klæder«, over de lange kraver, manchetter og anden udpyntning; men også her vandt manchetterne (poignetter) sejr²⁾. — Brochmand fortsatte Resens bestræbelser i denne retning; han fik præsterne selv til at vedtage, at de skulde gå i rette præsteklæder i huse og uden huse, i by og uden by; de måtte ikke bruge de store, tykke og lange kraver, ikke ned ad præstekjolen bruge slet eller blommet fløj, atlask eller damask, ikke staffere samarien med border og knapper osv.³⁾.

Efterhånden måtte det indrømmes, at præsterne på rejser måtte gå i korte klæder; men også hjemme var præstekjole og pibekrave en ubekvem dragt, der mere og mere aflagdes. — Biskop Bagger i Sælland påstod, at præsterne hverken når de forestod det hellige embede var i præstelig habit, eller i skikkelig præstedragt hjemme. Han omtaler det gentagne gange som stødende, at de går med klude om halsen i stedet for kraver. — I året 1785 for-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. III. 586.

²⁾ Det er ikke altid så lige at se, hvad biskoppen mener med de kunstige latinske benævnelser, f. eks. *Nec admittantur holoserica aut tramaserica in manicis et subligaculis* (1617).

³⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 186:

maner biskop Jørgen Hee præsterne i Århus stift indtrængende til at gå i præstedragt, ikke blot i kirkerne, men også i alle samkvem og forsamlinger. — Men det var forgæves møje at ville bevare præstekjolen som husdragt. Biskop Balle skal have været en af de sidste, som al tid bar den.

Kirkegårdene var i almindelighed hegnede med en mur eller et stengærde, men stundom også kun omgivne af en tjørneplantning, der ikke kunde holde svin og andet kvæg ude. I Gentofte var f. eks. kirkegården 1577 uhegnet, ligesom kirken selv var utæt; hospitalsforstanderen i København fik da ordre til at afhjælpe manglerne. Men det var ikke blot dyr, men også mennesker, der voldte ufred. Det var almindeligt, at sognestævnet holdtes på kirkegården. I Sædinge på Lolland, hvor der holdtes et årligt marked, opsluges der boder og græssedes heste på kirkegården. I Lerup i Hanherrederne klagede en præst 1585 over, at der holdtes et marked, som havde sin oprindelse fra en påskeaffad, der havde været tilstået kirken. Ved dette marked nedbrødes kirkegårdsdiget, våbenhuset opbrødes, og der blev drevet får derind; der var stor uskikkelig med kvæg på kirkegården, og skete megen skade på kirken og præstegården¹⁾. Således er det måske også gået til på andre steder.

I middelalderen var det sædvanlig skik, at ikke blot konger, fyrster, biskopper og højtstående adelsmænd, men også gejstlige af lavere grader og fornemme kvinder fik deres lejersted i kirkerne. Når begravelsen måtte foregå på kirkegården, søgte man dog at få en plads så nær kirken som muligt, helst under tagdryppet fra samme. Selv når en afdød, fordi han var i band eller af andre grunde, jordedes i uviet jord, var det dog en trøst, når det var nær op til kirkegården. Efter reformationen var det almindeligt, at enhver, der vilde og kunde betale derfor, kunde få gravsted i kirkerne, hvor først adelsmænd, siden også andre, anbragte kostbare

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 485 og II, 783. Rørdam. kirkelove I, 334.

ligsten og gravminder. Gravstenene gjordes ofte ophøjede til stort besvær for menigheden. Dette forbødes ved fdn. 3. April 1576, der i det hele søgte at begrænse overdådigheden ved begravelser. Forbudet gentoges på Sæl-lands landemøde 1591, hvor det siges, at det ikke skal være de adelige, langt mindre borgere og bønder tilladt at bruge ophøjede ligsten. — I året 1588 befalede kong Fredrik II, at Jørgen Barnekovs gravsten i Århus domkirke skulde sænkes i linie med gulvet. — Kongen så også med uvillie, at adelen »på fyrsters og herrers vis« lod opføre store gravmæler i kirkerne. Han vilde i ethvert tilfælde ikke tåle dem andre steder end i de adeliges sognekirker på landet. I året 1576 nødte han Otto Ruds enke til at nedrive et sådant mindesmærke, som hun havde opført for sin mand i Frue kirkes kor i København, og han nægtede Peder Oxes enke tilladelse til at opsætte et lignende for sin mand¹⁾.

Det var da mest småfolk, som jordedes på selve kirkegården. Denne var sikkert i almindelighed ikke noget hyggeligt sted; der fandtes som regel nogle asketræer, stundom også ege eller bøge. Biskop Jakob Madsen bemærker udtrykkelig, at der på Viby kirkegård findes et træ, som kaldes æretræ (ahorn). Paa de sællandske landemoder 1560 og 61 forbyder biskop Hans Albertsen helt at sætte »kors og stene og andet urydde« på kirkegården. Grunden har måske været reformationstidens frygt for, at der skulde knytte sig overtroiske forestillinger til brugen af kors. Det skal først være blevet almindeligt at sætte kors i slutningen af det 18. århundrede. Man får ikke indtryk af, at befolkningen har brudt sig synderligt om sine grave. I året 1564 var der stor usikkerhed med de københavnske kirkegårde. Over Nikolaj kirkegård var der alfarvej, den brugtes som tømmerplads, og der tilhuggedes huse på den. — I Helsingør havde svin 1585 rodet i et barns grav ind

¹⁾ Hist. tidsskr. 5. V. 116.

på det døde lig¹⁾. Der klages over, at gravene ikke er dybe nok, de skal graves »op til en mands aksel« og stampes godt til for ond lugts skyld. Dette indskærpes især, når der er pest eller anden smitsom sygdom. Da København 1711 hjemsøgte frygteligt af pesten, satte man flere ligkister ovenpå hverandre i gravene, så der knap var et kvarter jord ovenpå de øverste. Stanken blev så stærk, at der måtte tilkøres jord for med den at dække gravene. — I Viborg stift klager biskop H. Trellund 1731 over, at kirkegårdene er ganske ilde forsynede med hegn og porte, ja endel ligger ganske uindhegnede, »så at de døde for adskillige kreaturer ej kan hvile i fred«.

Det har sikkert været gammel ret, at kirkegårdsgrøde hørte præsten til. Biskop Ole Kryssostomus i Vendelbo stift siger, at han skal have den, fordi han årlig giver kgl. Maj. gæsteri af sin kirke og præstegård²⁾. Et kongeligt reskript af 8. Juni 1552 tillægger også præsten ret til træ og græs, der vokser på kirkegården, dog må han ikke uden lensmandens minde borttage store aske, der vokser på den. Uagtet landemoderne tidt gentog dette, beholdt præsterne ikke denne ret; stundom tilegnede kirkeejeren sig den, men som regel blev kirkegårdsgrøden degnenes, og det blev da også dem, der skulde holde kirkegården i orden; men der klagedes tidt over, at der var stor uorden, især ved at der græssedes kvæg på den. — Et reskript af 24. Febr. 1736 forbød præster og degne at sætte korn og høstakke på kirkegården; biskop Lintrup klagede over, at Frue kirkegård i Ålborg brugtes til blegdam. Endnu 1807 siger biskop J. Bloch i Ribe, at kirkegårdene mange steder lå uden hegn, så kvæg og svin gik på dem, og degnene, der havde ret til græsset, gav selv i den henseende et slet eksempel.

Man får det indtryk, at det, om der end er mange

¹⁾ C. Bruun, København I. 317. 318. Danske Saml. 2. VI 345.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 147. Pontoppidan, Annales eccl. III. 285.

undtagelser, i hele det 16. århundrede er gået tilbage med kirkebygningerne, især fordi der har manglet midler til deres vedligeholdelse. Men deres værste knæk fik de dog i de ulykkelige krige i det 17. århundrede, da der ikke var en provins, som jo blev hærget af fjender. Alle vegne, hvor deres tilstand omtales, er det ødelæggelsens vederstyggelighed, der stilles os for øje. — I året 1635 optoges der tingsvidner over kirkerne i Jerslev herred i Jylland. I Vrensted var tårnet på den søndre side ganske fordærvet og sten udfaldne. Klokken var ganske fordærvet på akselen. Kirkens nordre væg var udskreden foroven, blyet afblæst og tildels borte, korbue fordærvet udvendig og indvendig. I Serritslev var loftet råddent, bjælkerne itu, ingen lysestager, stolene dur lidet, klanghuset står for fald. I Jerslev kan blytaget ikke laves under 300 rd., loftet er råddent, porten borte osv. I Tise er muren på tre sider af tårnet brøstfældig, kirkemuren mod syd har givet sig ud fra hvælvingen; sættes det ikke snart istand, falder både mur og hvælving ned. — I Skåne havde Svenskerne 1644 sønderslået kirkedørene og plyndret kirkerne for deres ornamenter og kar, kalk og disk, bibler og alterbøger, messe- og alterklæder, lysestager, bækkener og kedler i fonten, tinflasker o. a. m. De havde trådt oblaterne under fødder og åbnet kisterne for at plyndre de døde, hvis rester de havde kastet på kirkegulvet. På Fyn stod det ikke bedre til 1664. Der var kirker, hvor store dele af murværket var så brøstfældigt, at de stod for fald, tagene var utætte, vinduer og døre sønderbrudte, så hverken præst eller menighed kunde holde ud at være i kirken, når det regnede og blæste. Alle bøger fattedes, kirkekarrene var røvede af fjenden og erstattede med tin, kirkegårdsmurene var nedfaldne. — Der var endog kirker, som var helt nedrevne, som Rødovre og Hvidovre ved København og Bredstrup og Kongsted ved Fredericia; den sidste var helt nedrevet; af den første stod endnu tårnet og muren, men hele indværket og en stor del af overdelen

var fordærvet¹⁾. — Det kan ikke undre, at når alle disse ruiner skulde istandsættes i en tid, da hele landet var forarmet, blev resultatet fattigt, ikke blot fordi der manglede indsigt i, hvorledes arbejdet burde gøres, men også fordi nøden tvang til at gøre kirkerne brugelige på den billigste måde. Snarere må det anses for et bevis på, hvor stor betydning kirken den gang havde for befolkningen, at det virkelig lykkedes, så vidt ses kan, i temmelig kort tid, at få gjort bygningerne brugelige på ny.

Købstadskirkerne, der ingen tiender havde, var endnu uheldigere stillede end landsbyerne. Som et eksempel på, hvorledes en sådan forringedes ved enhver restauration lige fra reformationens tid, kan anføres St. Knuds kirke i Odense. I året 1582 nedbrødes krypten og Mogens Krafsses kapel. 1685 tilmuredes det store vindue i den vestre gavl, som var brøstfældigt, og 1693 en del af det store vindue bag alteret. 1754—56 mistede korstolene deres høje ryg og himmel, og de murede vinduesposter ombyttedes med jærnpoter. 1791 mistede den østlige gavl en del af sin højde. Først ved en restauration 1868—75 blev kirken så vidt muligt bragt tilbage til den skikkelse, den omtrent havde haft ved reformationstiden²⁾. — Mange andre af de store kirker, Ribe og Viborg domkirker, Maribo kirke o. fl. gik det snarere værre end bedre.

I Christian IV's såkaldte lille reces af 1615 bestemtes det, at kirkernes indtægter ikke som hidtil måtte opbevares af kirkeværgerne, men de skulde indbetales til dem, der skulde revidere regnskaberne, lensmanden og provsten, og disse skulde sætte pengene ud på renter. I den store reces af 1643 gentages denne bestemmelse ikke, men der søges andre udveje for at sikre kirkernes vedligeholdelse,

¹⁾ Jydske saml. 1. IX. 34 f. Cawallin, Lunds stifts herdaminne I, 54. Fynske saml. IX. 205 f. Ny kirkehist. Saml. I, 238 f.

²⁾ Kirkehist. saml. 3. VI. 105 f. Ny kirkehist. Saml. V, 133.

deriblandt også, at præsten med 4 synsmænd skal årlig syne kirken, og den beskrevne forretning skal provsten på sin visitats underskrive og tilstille kirkens forsvar. Dette gentages i D. I. 2. 22. 6, men det blev i den første tid kun i ringe grad efterkommet. Biskopperne forlangte for kontrollens skyld, at afskrifter af synsberetningerne skulde indsendes til dem; men de idelige påmindelser derom ved landemoderne viser noksom, at det har været vanskeligt at sætte dette igennem.

De efterretninger, der haves om kirkernes tilstand, tyder snarest på, at der ikke er gjort meget ud over det nødvendigste, og at kirkeejerne har vist stor vilkårlighed. Biskop Hans Ocksen i Århus pålagde 1716 provsterne at anmelde, hvis nogen patron foretog forandringer, som forringede kirkerne, f. eks. tog bly ned og lagde sten op i stedet, gjorde tårnene lavere eller lod kirkegårdsmure og murede porte nedrive. — I året 1687 oprettedes de såkaldte rytterdistrikter, og mellem det gods, der var henlagt til dem, var der en del fæstegods, som hidtil havde været brugt til lønning af gejstlige og skolemænd. Disse fik nu kirketiender i stedet, hvad næppe har været til gavn for kirkerne¹). — Endnu skadeligere var de store salg af krongodser, som jævnlige fandt sted. Køberne blev nemlig derved ejere af mange af de hidtilværende kongelige kirker, der således ofte kom i hænderne på folk, der ingen anden interesse havde for dem end at anvende så lidt som muligt på deres vedligeholdelse. Medens fordum adelens kirker ofte havde været de bedst vedligeholdte, blev det modsatte tilfældet med proprietærkirkerne.

Dette viste sig, da man i året 1745 lod optælle, hvor mange kirkeure, der var i Sælland. Det fandtes da, at af 365 landsbykirker havde 169 haft urværker, men kun 80 af disse var brugelige, og af de 89, der havde mistet deres ure, var 74 proprietærkirker; kun i 28 af disse

¹) Kirkehist. saml. 3. I. 239.

fandtes der endnu brugelige urværker, der kunde gå. Det blev da befalet, at urene skulde sættes istand overalt, hvor de havde været for 20 år siden¹⁾.

Der er intet stift, hvori biskopperne har arbejdet så meget på at forbedre kirkebygningerne som i Viborg, enten grunden nu er, at de der var ringere end andre steder, eller at biskopperne har haft særlig interesse for denne sag. Her fulgte efter hinanden H. Gerner (1693—1700), B. Deichmann (1700—1712), og siden S. Lintrup (1720—1725). I deres tid blev der næsten ved hvert landemode givet regler for kirkernes vedligeholdelse. — Gerner anviser, hvor der er gode mursten at få; han vil ikke vide af nogen dynneken (hvidtning), der skal gøres rent arbejde, og hvor en murmester har gjort dårligt arbejde, skal han tilholdes at gøre det om; »den af Stakind, som har arbejdet på Næsborg og Salling kirker, skal kasseres«. Arbejdet må heller ikke gøres på gammel landsbymaner, så man lader sognets folk selv udføre alt. Når der således skulde gøres søm, købte kirkeværgen jærn, og der gaves bysmeden et par mænd til hjælp, for at han deraf skulde smedde søm. Disse, siger biskoppen, skal købes hos nagelsmeden eller kræmmeren, og det arbejde, bysmeden skal udføre, skal han gøre med sine egne folk og tage for det, hvad forsvarligt er. Han foreslog endvidere, at præsterne skulde blive værges for deres kirker, da mange arme bønder selv fortærede kirkens korn, og denne led skade derved (1699). — Dette må ikke være efterkommet eller ikke have hjulpet; ti to år efter forlangte Deichmann, at kirkernes beholdning skulde indbetales i stiftskassen; året efter har han forandret det således, at provsterne skal oprette herredskasser for disse penge. — Det var ikke blot med kirkeejerne der var vanskeligheder, men sogne-mændene var uvillige til at yde ægter til kirkerne. Værgerne vilde eller turde ikke pante hos de genstridige, i

¹⁾ Fogtmann og Hurtigkarls gejstlige reskripter III, 229.

stedet for opførte de da på regnskaberne flere materialier, end der var brugt, for således at få penge til at betale for vogne, de havde lejet. Deichmann traf da aftale med stiftsamtmændene og en oberst om, at værgen, når han skulde ud at pante, skulde ledsages af en underofficer. Dette skulde dog ikke betyde militær exekution, men kun assistance, hvis nogen modsatte sig. Da underofficeren skulde »fornøjes efter billighed«, var der vel ikke nogen udsigt til, at udpantningen vilde skaffe kirken nogen indtægt; men »det var dog godt derved at erlange skik og orden i den post for den tilkommende tid.« — S. Lintrup fandt vel adskillige af stiftets landsbykirker »velholdte med deres ornamenten«, men der var også mange, der kun var »mådelige« (nogenlunde) og andre, i hvilke der var store mangler. Der var således kirker, i hvilke der hverken var alterdug eller klæde. — Domkirken har biskopperne ikke formået at holde ved magt. Da den 1726, året efter Lintrups afgang, istandsattes efter en brand, blev der på mange steder indsat mursten, hvor granitten var skørnet¹⁾.

I kirkernes indre skete der, i tiden efter at danske lov var givet, ingen væsentlig forandring. Efterhånden er sikkert den ligefremme vedligeholdelse på tag og fag bleven bedre, men reparationer, når nye vinduer skulde indsættes o. desl., er blevne udførte uden noget hensyn til kirkernes stil, og meget gammelt kirkeinventar er blevet ødelagt. — Især i Jylland klagedes der i tiden omkring 1700 over den uorden og urenlighed, der var i kirkerne. Biskop H. Bornemann, der havde været præst ved Frue kirke i København, var overmåde misfornøjet med tilstanden i denne henseende i Ålborg stift (1683—93). Selv den stol, der bødes biskoppen ved visitatsen, var stundom så tilsølet af fugleskarn og andet snavs, at han ikke uden væmmelse kunde sætte sig i den, og messeklæderne var så gule og skidne, som om de ikke havde været vaskede i mange år.

¹⁾ Jydske saml. 1. III. 285. — 3. I. 77 f.

— Ved Århus landemode 1720 pålagdes det, som ofte tidligere, degnene at holde alter, prædikestol og skriftestol rene; det synes, at med den øvrige kirke har det måttet gå, som det kunde. — I Ribe klagede biskop L. Thura (1713—31) over, at man for at spare vokslys havde begyndt at bruge nogle lange gule stokke, på hvilke man havde befæstet en lampe: dette, siger biskoppen, må billig anses, som om man vilde sætte den al ting seende gud en voksnæse på.

Det var ikke at vente, at der i den pietistiske tid skulde vise sig synderlig interesse for kirkebygningerne; pietismen kom aldrig ud over at være en opvækkelsesretning, der kun brød sig om de enkeltes omvendelse, men satte ringe pris på kirkens organisation. Desuden var den tid, i hvilken pietisterne havde magten, kun kort. Der blev dog truffet en foranstaltning, som fik betydning for købstadskirkerne. Disse havde hidtil skullet vedligeholde præsternes og kirkebetjentenes boliger, hvilket havde været langt over deres ævne; mange steder var disse derfor nedfaldne, og kirkernes midler medgik da til at betale huslejegodtgørelser. Nu fritoges de ved flere reskripter derfor; hvad der var tilbage af embedsboliger blev uden betaling overgivet til de daværende brugere, af hvem eftermændene så måtte købe dem.

Den rationalistiske tid bragte reskriptet af 19. Nov. 1802, der tilvejebragte faste regler for provstesynet. Dette skyldes vistnok biskop Balle, der med stor nidkærlighed tog sig af kirkerne i sit stift og drev på, at der skulde være en fast ordning, som man kunde holde sig til, da provsterne var magtesløse overfor genstridige kirkeejere. Der er begået mange synder af provstesynene; men det er dog utvivlsomt, at man nu var kommet ind på en vej, der kunde føre til, at kirkerne kom under et virkeligt tilsyn. — Men iøvrigt var tiden ikke kirkebygningerne gunstig; gudstjenesten kom mange steder i forfald, og for oplysningstidens mænd var disse gamle bygninger dog kun

minder fra middelalderens mørke tid; ved deres vedligeholdelse tænktes der mindst på at bevare enten stilen eller hvad der endnu kunde være af gammelt inventar.

Det var kun lidt, der byggedes af nyt; marmorkirken blev kun en ruin, der først i vore dage er fuldført; det eneste større arbejde af denne art, som C. F. Harsdorff udførte, Fredrik V's kapel ved Roskilde domkirke, vidner vist nok indvendig om sin bygmesters store dygtighed, men ved sit ydre om, at heller ikke han har tænkt på, at der ved en tilbygning kunde tages hensyn til selve kirkens stil. — C. F. Hansen opførte Frue kirke i København som et slags græsk tempel.

Landsbykirkerne havde fået en fjende i skolevæsnet; når der bødes dette en indtægt, kunde man næsten få lov til at gøre med kirkerne, hvad man vilde. Allerede ved Christian VI's skolelov var det bestemt, at kirkelysene skulde afskaffes og lysepengene betales til skolerne; kirkerne fik anvisning på, at de måtte som hidtil modtage de lys, der bares for lig, og bruge dem, så længe de varede. — I årene 1804—9 gaves der mange bevillinger til, at kirketårne måtte nedtages, når blyet og de andre materialier solgtes til fordel for skolevæsenet. — Også altertavler tillodes det at borttage, når der i korgavlen anbragtes et vindue. Dette skulde være af tilbørlig højde, have klare ruder, malede trærammer og være forsynet med gardiner af taft eller silke. Præsten skulde da sidde i en stol bag alteret under sangen. — Det er uden tvivl biskop Balle, denne ordning skyldes; ti han ønskede netop en sådan indretning af kirken.

Omtrent fra 1814 blev dog kancelliets holdning overfor kirkerne en anden; det pålagdes da amtmanden at give de kirkeejere, som lod deres kirker forfalde, tilhold om at sætte dem istand inden 3 uger. Men endnu 1835 kunde en kirkeejers vægre sig ved at lægge loft over et våbenhus, fordi der tidligere intet havde været, og at skaffe kalk og

disk til hver af tre kirker, som hidtil havde hjulpet sig med ét sæt.

Det er dog først efter 1848, at der for alvor er blevet taget fat på at få kirkerne sat i en stand, der stemmede med den stil, hvori de er byggede, uden at sporene af de mange slægters arbejde på dem derfor er udviskede. Dette er nu snart gennemført for alle de store monumentale kirkers vedkommende og for mange af de mindres.

Gudstjenesten i den danske kirke efter reformationen.

Af L. Koch.

2. Gudstjenesten i almindelighed.

Gudstjenesten blev i den danske kirke ordnet omtrent som i de tyske søsterkirker, dog således, at den danske kirkeordinans hører mellem de mere konservative, der bestræber sig for at bevare så meget som muligt fra fortiden¹⁾. — Når det er sagt, at protestantismen ikke blot var en reformation, men også en revolution, bl. a. fordi den protesterede mod hele den overleverede kultusordning, imod al ritualisme og mod alle hellige gerninger²⁾, da må dertil bemærkes, at når man stiller sig kirkens og gudstjenestens ordning for øje, som de fremstilles i ordinansen, vil det være vanskeligt deri at se noget revolutionært. Det må langt snarere siges, at man har stræbt efter at beholde alt, hvad der ikke ligefrem var i strid med kirkelæren, som den nu havde formet sig. I det mindste den danske kirke var ikke mere revolutionær i sin ordning af gudstjenesten, end den var i sin opfattelse af læren.

¹⁾ Engelstoft, »Liturgiens historie« 56 f. Til denne bog såvel som til O. Moe, »Vor højmesses historie«, Kristiania 1888, og Barfoed, »Vor højmesse«, henvises med hensyn til de forskellige regler, der gaves for gudstjenesten, før håndbogen af 1555 udkom.

²⁾ A. Harnack, Kristendommens væsen, overs. af Lehmann 202—203. Kirkehist. Saml. 5. R. I.

Om søndagen skulde der først holdesottesang, der begyndte Kl. 5 om morgenen. Skolebørnene mødte da og sang nogle salmer, hvorefter katekismus oplæstes, således at skolemesteren begyndte på hver part, medens børnene fortsatte. Ordinansen regner endnu skriftemålet med som en part af katekismus, der læstes mellem dåben og nadveren. Skolemesteren begyndte: »Dette er kirkens nøglers løfte, brug og gave«, og børnene fortsatte: »Jesus siger: Du er Peder« osv. — Derefter blev der atter sunget og så prædiken. Der kunde også ved morgentjenesten holdes altergang og brudevielse. — Også på hverdagene mødte skolebørnene i kirken både om morgenen og eftermiddagen og sang latinske salmer, dels vekselsange, dels korsange, men da var der ingen prædiken. — Disse tjenester kunde kun holdes i byerne, hvor der var skole, og de holdtes forskelligt på de forskellige steder. I Viborg var der således »et langt kor«, som varede en hel time, både formiddag og eftermiddag¹⁾.

Høj messen derimod, den egentlige hovedgudstjeneste, skulde holdes ens i byerne og på landet, og begge steder begynde kl. 7^{1/2}. Der var ingen indgangsbøn, men præsten skulde knæle for alteret og i tavshed læse en syndsbekendelse og bede for ordets fremgang, for kongen og riget, medens menigheden sang²⁾. — Sangen begyndte med indgangen (introitus), der skulde være taget af den hellige skrift, især af salmerne, eller i dens sted nogle danske salmer. Det almindelige blev, at man brugte »Af dybsens nød«; håndbogen af 1539 siger, at den skal synges på landet og der, som ingen skole er. — På højtiderne blev der sunget præfationer paa latin³⁾. — Efter indgangen

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 98.

²⁾ Indholdet af den stille bøn angives i Fr. Wormordsens håndbog 1539. Den er her kun en syndsbekendelse; i senere håndbøger forandres den og bliver tillige en bøn for den prædiken, præsten skal holde.

³⁾ »Dominus vobiscum! — Et cum spiritu tuo! — Sursum corda

fulgte »Kyrie eleison«, der oprindeligt kun bestod af de nævnte to ord, der skulde synges af degnen eller koret 3 gange, men det måtte snart vige pladsen for de såkaldte kyriesalmer¹⁾. — Derefter begyndte præsten på latin eller dansk »den engelske lovsang«, Gloria in excelsis, og menigheden fortsatte²⁾. — Ligesom Introitus og Kyrie gik også Gloria hurtigt over til at blive en dansk salme: »Aleneste Gud i himmerig«. — Herefter messedes kollekt og epistel; ved kollekterne kunde der vælges mellem de gamle og dem, der fandtes i Veit Dietrichs postil, men disse sidste gik af med sejren, idet dog slutningsordene af de gamle føjedes til dem. — Efter denne del af messen sang to børn Halleluja, »som er en evig lyd i den hellige kirke, med verset, men uden den lange hale«³⁾. Herved sigtes til, at man havde ladet den sidste tone af Halleluja blive ved at lyde og dertil knyttet hele tone-rækker, til hvilke der atter var digtet ord. Disse såkaldte Sekvenser måtte ikke synges undtagen ved de store høj-

— Habemus ad dominum! — Gratias agamus deo nostro! — Dignum et justum est! — Håndbogen 1574.

¹⁾ læs »Kyrie fons bonitatis, pater ingenite«, på dansk: »Kyrie! Gud fader! alsomhøjeste trøst.«! Skaar, Norsk salmehist. I. 4. — Pontoppidans salmebog nr. 138. I den katolske tid var Kyrie sunget 9 gange, 3 gange Kyrie eleison, 3 gange Christe el. og atter 3 gange Kyrie eleison.

²⁾ Præsten: »Ære være Gud i det høje!« Koret: »Og fred på jorden og i mennesker en velbehagelighed! Vi love dig! Vi velsigne dig! Vi tilbede dig! Vi sige dig tak for din store ære og herlighed, herre Gud himmelske konge, almægtige fader! Herre du enbårne søn, Jesus Kristus! Herre du Guds lam, Gud faders søn, som bærer al verdens synd! Du, som sidder ved faderens højre hånd, forbarme dig over os! Ti du alene er hellig! du alene er herren! du alene er den højeste, Jesu Kriste! med den Helligånd i Gud faders herlighed! Amen! Amen! Amen!« Engelstoft, Liturgiens historie 65.

³⁾ Verset, f. eks: Halleluja, ostende nobis domine! misericordiam tuam, et salutare tuum da nobis! Halleluja«. N. Jespersens gradual anfører flere sådanne vers.

tider, hvor de skulde synges paa latin »med sin danske sang dertil«¹⁾.

Efter Halleluja foretoges barkedåb og brudevielse; i den første tid havde de, som siden skal omtales, ikke nogen ret bestemt plads i gudstjenesten; men de anbragtes snart her. — Når disse forretninger var endt, messedes evangeliet; præsten vendte sig mod menigheden, der svarede: »Lovet være Gud for sit glædelige budskab!« Derefter messedes »Credo in unum deum«, det nicænske symbol, og menigheden sang »Vi tro allesammen på en Gud« og »Nu bede vi den Helligånd«, under hvilken salme præsten gik på prædikestolen. Ved de store højtider blev der, når præsten havde oplæst evangeliet og »delt teksten«, af prædikestolen sunget endnu en salme eller to, om julen således »Et lidet barn så lysteligt« og verset »Lovet være du Jesus Krist«, der gentoges 3 gange. Præsten knælede på prædikestolen ved det sidste vers. — Mellem prædiken og altergang blev der sunget: »Nu er os Gud miskundelig«²⁾ og som indledning til altergangen »Sanctus«³⁾, under altergangen: forskellige salmer, f. eks. Agnus dei⁴⁾ og efter altergangen »Da pacem

¹⁾ Fra jul til kyndelmisse brugtes Gregor den Stores sekvens: Grates nunc omnes reddamus — domino deo, — qvi sua natiuitate — nos liberavit — de diabolica potestate.. — Huic oportet, — ut canamus cum angelis — semper: gloria in æternis!« — Luther har dertil digtet 6 vers; oversættelsen af hans salme er: »Lovet være du Jesus Krist«. Skaar anf. skr. I. 348. — Fra påske til pinse sang man: »Victimæ paschali laudes«. Skaar II. 2. Den danske oversættelse efter Luther er »Krist lå i dødens bånd.« Pontoppidan nr. 98. — Pinsesekvensen var »Veni sancte spiritus«, på dansk: »Kom Gud skaber helligånd«. Pontoppidan nr. 123.

²⁾ Pontoppidan nr. 450.

³⁾ »Hellig, hellig, hellig! est du herre Gud Sebaot, himmel og jord ere opfyldte af din ære! Saliggør os i det højeste! Benedidet være den, som kommer i herrens navn! Saliggør os udi det højeste! Håndbogen 1539.

⁴⁾ Agnus dei, qvi tollis peccata mundi, — Parce nobis! — misere-re nobis! — Da nobis pacem! Skaar I, 181.

domine«, på dansk: »Forlen os med fred i nåde!«¹⁾ Til slutning efter messen og velsignelsen brugtes forskellige salmer, juledag således: »Et barn er født i Betlehem«.

Messen og, som vi har set, tildels salmerne kunde synges på latin, især på de store fester og i byerne, hvor man havde skolebørnene som kor. På landet indskrænkedes latinens brug straks; håndbogen af 1539 gør det allerede på adskillige punkter; på bispemødet 1540 bestemtes det, at Credo altid skulde synges på dansk. — Bugenhagen har ført et smukt forsvar for delvis at beholde latinen. »Hvorfor skulde vi ikke beholde de fromme salmer, hvis lige vi ikke formår at gøre? Ti foruden den hellige lærdom yder de os mod vore modstandere et udmærket vidnesbyrd om ælde. . . . Hvorfor skal vort folk ikke, ligesom det har beholdt det jødiske Amen, beholde det græske Kyrie eleison? — Men når menigheden virkelig skulde deltage i gudstjenesten, måtte latinen ud af denne, og det kom den også efterhånden, uden at det lader sig påvise i det enkelte, hvorledes det gik til, vistnok meget forskelligt på de forskellige steder.

Efter højmessen fulgte i byerne tolvprædiken, der skulde være endt kl. 1, og aftensang, der skulde begynde kl. 2 eller 3; begge dele var væsentlig katekismusprædiken, som ordinansen siger, både for unge og gamle. Disse gudstjenester kunde lige så lidt som ottesangen holdes på landet; dog skulde der være aftensang på de store højtider; hvor der var to kirker, skulde den holdes i den ene. — Skriftemålet skulde der foregå søndag morgen, men iøvrigt skulde højmissen holdes ganske som i byerne, kun at præsten, når han havde prædiken en halv time over evangeliet, den næste halve time skulde prædike over katekismus, da der ikke kunde blive plads for særlige katekismusprædikener.

Det er påstået, at ordinansen betragtede højmissen

¹⁾ Pontoppidan nr. 436.

som altertjeneste¹⁾, idet der er lagt særlig vægt på, at den begynder sin beskrivelse af den med de ord: »Så skal nu holdes en højmesse for dem, som skal berettes« (bl. 24). Froprædiken og aftensang skulde da være de egentlige prædike-tjenester. Hertil skal bemærkes, at man da så godt som ingen sådanne vilde have fået på landet, hvor der slet ikke kunde holdes froprædiken og så godt som ikke aftensang, samt at det også tillades at holde altergang ved froprædiken (bl. 13), hvorhos det antydes, at denne gudstjeneste kunde holdes uden prædiken, medens det aldrig omtales, at prædiken kunde undværes ved højmessens. Det er også meget tvivlsomt, om det er rigtigt, at der en tid lang efter reformationen var så stor religiøs iver, at det sjældent kunde indtræffe, at en højmesse holdtes uden altergang²⁾. I den katolske kirke vilde man netop ikke lade lægmænd nyde nadveren undtagen på de store fest-dage, især i påsken, fordi man mente, at ærbødigheden for sakramentet formindskedes, når det brugtes for hyp-pigt³⁾. Vel bestræbte man sig straks efter reformationen for at sprede altergangen over hele kirkeåret; men dette lykkedes kun i ringe grad, og det er ikke rimeligt, at mænd, der kendte almuen, skulde have tænkt sig, at dette lod sig sætte igennem. Ordinansen indeholder da også regler for, hvorledes messen skulde forfølges, når der ikke var altergang, og dette var netop det sædvanlige længe efter reformationen; i håndbogen af 1539 siges der, at når ingen altergang er, skal der ikke konsakreres; »dog ville vi alligevel sjunge, bede og takke Gud, læse og høre læses, prædike og høre prædike«.

Men selv om der virkelig havde været altergang ved

¹⁾ Engelstoft, Liturgi-ens hist. 52. — C. Barfoed, Højmissen 51 o. fl. st.

²⁾ Engelstoft anf. skr. 53.

³⁾ *Diminuitur enim honor venerabilis sacramenti ex tam frequenti laicorum familiaritate et quotidianæ exhibitionis præsentia. Lage Urnes synodalia. Ny kirkehist. Saml. II. 271.*

enhver højmesse, kunde den egentlige messe ikke vedblive på den måde som hidtil at være gudstjenestens midtpunkt¹ efter at forestillingen om, at der ved kommunionen bragtes et offer, var bortfaldet, eller i ethvert tilfælde så stærkt modificeret, at der kun kunde tales om et bønnens og andagtens offer. I den romerske messekanon hedder det: »Vi bringe din herlige majestæt et offer af de gaver, du har givet os, den rene hostie, den hellige hostie, den ubesmittede hostie, det evige livs hellige brød og den bestandige frelses kalk! Værdiges at se ned på dette med et nådigt og mildt ansigt, og modtag det, som du værdigedes at modtage din retfærdige søn Abels gaver og vor patriark Abrahams offer og det, som din øverste præst Melkisedek bragte dig, et helligt offer, en ubesmittet hostie! Vi bede dig ydmygt, almægtige Gud! byd, at dette må bringes ved englehånd op på dit høje alter for din guddommelige majestæts ansigt¹⁾!« En handling som den her beskrevne måtte hæve sig højt op over alle andre gudstjenstlige handlinger, medens bønnens åndelige offer lige så vel kunde bringes under gudstjenestens andre led. — Det er derfor overmåde naturligt, at højkirkelige retninger, der har søgt at gøre altertjenesten til hele kirketjenestens midtpunkt og at genoptage de gamle liturgiske formler, hvormed den var omgivet, har måttet søge at genoplive forestillingen om, at der ved denne bringes et offer, hvad dog på protestantisk grund har vist sig at have store vanskeligheder, hvorfor fordringen også fremsættes uklart; man får ikke at vide, hvad det er, der skal ofres²⁾.

Fra samme side er det beklaget, at kirkens altertjeneste undergravedes ved, at menighedssangen mere og mere fortrængte korsang og formler sungne af præsten og enkelte stemmer. Dette er sandt

¹⁾ Muratoris Liturgia Romana vetus. Caspari, Geschichtl. Grundlage des Evang. Gemeindelebens. 143.

²⁾ C. Barfoed, Vor højmesse 17 f.

nok; man har lige fra begyndelsen sløjft en stor del af, hvad ordinansen kræver af korsang og formler. At sligt påbydes i lovene er ikke noget bevis for, at det virkelig er bleven udført, og da man så at sige straks måtte bekæmpe tilbøjeligheden til at forkorte gudstjenesten, taltes der nok om, at kollekt, epistler, befalede salmer osv. ikke måtte overspringes; men det er mig ikke bekendt, at det nogensinde pålægges at synge præfationer, Kyrie, Gloria eller messe Credo, medens det dog netop var alt dette, der først gik af brug. Dette tyder på, at gudstjenestens forkortning på denne måde er begyndt meget tidligt.

Grunden hertil kan dels være, at det netop var disse formler, der skulde synges på latin, dels at, som ovenfor omtalt, forestillingen om offeret ved altergangen var blevet en anden, men sikkert tillige, at man fandt, at formlerne ikke øvede nær den opbyggende virkning som menigheds-sangen. — Salmesangen på modersmålet har bidraget måske nok så meget som prædikenen til at vinde menigheden for reformationen; den var noget helt nyt. I Tyskland havde hele menighedens deltagelse i kirkesangen i den første halvdel af middelalderen kun bestået i de to ord: Kyrie Eleison! og det var ikke blevet meget anderledes i den sidste halvdel²⁾. Som det gik der, var det vel omtrent også gået i Danmark. Men kirkesangen på modersmålet var som en strøm, der bortskyllede alle dæmninger, stundom også dem, man kunde ønske havde holdt. Det var symbolsk, når muren eller gitteret mellem kor og skib borttoges; menigheden krævede del i den altertjeneste, som hidtil havde været præsten forbeholdt. Den sang med, når kollekter og tekster messedes, ja endog når der konsakreredes ved altergangen. Det var et vidnesbyrd om, at det var alvor med troen på det almindelige præstedømme,

¹⁾ Engelstoft 57. Barfoed 55. Her siges, at højmessens 2den skikkelse allerede fremtræder 1560, o. 20 år efter at ordinansen var givet.

²⁾ W. Caspari, anf. skr. 35.

og vil man føre gamle skikke tilbage i gudstjenesten, da turde der være grund til at henvende opmærksomheden herpå.

Det var ikke blot om søndagen, der skulde være gudstjeneste, men også på hverdagene. Ordinansen bestemmer herom kun, at der om onsdagen og fredagen i købstæderne skal prædikes over »søndagsepistlerne eller noget sådant«, og prædikenen skal især være bodsprædiken. Dette ordnedes vel nok de fleste steder, hvor der var flere kirker, således, at i det mindste nogle af disse prædikener kun holdtes i en enkelt kirke, fredagsprædikenen i København således i Helligåndskirken, hvor den må antages at have været godt besøgt; ti 1576 flyttedes den til Frue kirke »for stor plads og rums skyld«. — Onsdagsprædikenen holdtes derimod i flere kirker. — I Helligåndskirken oprettede Christian III tillige en daglig tjeneste og ugeprædiken, som holdtes om morgenen¹⁾.

Men herved blev man ikke stående; Palladius formaner menigheden til flittigt at søge kirken på bededage »så længe den bavn står på højen derude«²⁾. Men bavn stod så at sige al tid på højen i de tider, og brændte den ikke her hjemme, så brændte den i nabolandene. Det var et af vidnesbyrdene om, hvor alvorlig troen var, at det første, man greb til, når faren truede, var at bede Gud om hjælp. I året 1546 påbød kongen 3 bededage, »fordi den menige kristenheds fjende, paven og hans anhæng, agter at indfalde i Tyskland og andensteds«. Dette gentages 1551 og 1554 »for den farlige tid, som begiver sig med den store krigshandel i Tyskland«, 1555, »på det Gud vil afvende vrede og straf fra os, vore undersåtter og vore riger og lande«, og 1558. Men i Christian III's tid blev Danmark ikke indviklet i krig, om det end ofte så ud til det, og de bededage, der forordnedes, blev vistnok holdt

¹⁾ O. Nielsen, København 1536—60. II. 31.

²⁾ Visitatsbog, Heibergs udg. 123.

på de sædvanlige gudstjenestetider, på landet om søndagen, i byerne onsdag eller fredag. Men i den følgende tid under de langvarige krige blev bededagene til en fast institution, og de måtte da også paa landet holdes på hverdage. — Allerede 1560 udtalte biskop Hans Albertsen på Sællands landemode, at det var nyttigt i disse farlige tider, at der prædikedes en gang om ugen, onsdag eller fredag, i landsbyerne, og under syvårskrigen (1563—70) befalede det, at der, så længe den varede, skulde holdes bededag hver onsdag på landet, og hver fredag i byerne. — Under trediveårskrigen holdtes de på landet den første onsdag i måneden i hovedsognet, den anden i anneksset, hvilken ordning for de steder, hvor den var indført, fastslås ved D. L. 2. 4. 5. Da krigen tog så ulykkelig en vending, forordnedes det, at der skulde holdes endnu tre ekstraordinære bededage, der skulde holdes med den største strengthed. Hverken i ugen før eller efter måtte der holdes spil eller gilde. Hver aften skulde der fastes strengt; der måtte end ikke spises »med den mådelighed og ædruelighed, som sådan tid og pønitsens i det hele udkræver«. Husfædre med familie og tyende skulde under dobbelt helligdagsbrødes straf møde uden al hoffærdig dragt¹⁾. — Fasten holdtes i det hele taget længe og var særligt knyttet til bededagene. Under den skånske krig omtaler J. Bircherod, at adskillige piger og unge mennesker havde fået ondt i kirken, fordi de ikke kunde udholde den strenge faste; der skulde med en uges mellemrum holdes tre bededage, på hvilke der skulde fastes til solens nedgang (fdn. 27. Juli 1675). Det var iøvrigt ikke blot på bodsdage, der fastedes, men det var længe skik at komme fastende i kirke, og endnu længere at gå fastende til alters. Derimod omtales det, så vidt vides, ikke, at det længer overholdtes at faste i de 7 uger før påske. — Almindelige

¹⁾ O. Andersen, H. Rosenkrantz 203. Om de talrige bededage i i Christian IV's tid se Rørdam, Danske kirkelove III. Emner, art. Bededage.

bededage kunde også udskrives af andre grunde, end fordi der var krigsfare; i året 1562 forordnede kongen en sådan, »efterdi vi formærke, at Gud almægtige disse lande for syndens skyld hjemsøger med ustadigt vejr og usædvanlig regn«¹⁾).

Når det kun var enkelte bededage, der skulde holdes, gav biskopperne ofte en anvisning til, hvorledes der skulde prædikes; denne havde lighed med en færdig prædiken, og det er ikke underligt, at der klagedes over, at præsterne ikke vilde følge den givne anvisning, men gik deres egne veje. På Ribe landemode 1687 forlangtes det, at der skulde holdes fuld messe på bededage så vel som på søndage. Andre steder toges de, som siden skal omtales, i oplysningens tjeneste, så der holdtes katekismusprædikener. Men en ting hørte nødvendigt med til dem, at der skulde synges litani. Denne vekselsang har spillet en stor rolle i det kirkelige liv. Den skulde efter ordinansen synges nu og da efter prædiken ved den sædvanlige søndagsgudstjeneste; under syvårskrigen brugtes den hver søndag med tredobbelt gentagelse af de ord: »Giv vor nådige herre og konge sejrvinding« og »Fra krig og blodstyrtning fri os«; men den blev dog især kendetegnet på bededage. — Bragte krigen sejr, blev der holdt takkegudstjeneste, som da slaget ved Markaryd var vundet; men ingen takkegudstjeneste har gjort et sådant indtryk, som da der d. 31. Oktbr. 1659 i København holdtes takkebøn og blev sunget Tedeum i anledning af den undsætning, som den hollandske flåde havde bragt byen, da, første gang efter at belejringen var begyndt, kirkeklokkerne ringede og Helligåndskirkens sangværk spillede. Der er næppe nogen samtidig beretning om belejringen, hvori denne gudstjeneste ikke omtales²⁾).

Beslægtet med bededagene var også den gudstjeneste, som efter anordningen af 19. Januar 1635 skulde holdes

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. II, 476.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. II, 478. — C. Bruun, København II. 99.

på landet hver onsdag i fasten. Der skulde ikke prædikes, men præsten skulde stående på kirkegulvet gøre en kort formaning om vor eneste frelsers og saliggørers, Jesu Kristi hellige døds og pines frugt og rette brug til vor saligheds og et kristeligt levnedss forfremmelse, hvorefter der skulde synges en salme og bedes en kort bøn. Det hele skulde vare et kvarter eller halvandet. — Sådanne fastegudstjenester var der dog alt tidligere holdt i det mindste på nogle steder. Ved et provstemøde på Lolland 1580 siges det, at der om onsdagen i fasten skal prædikes over lidelseshistorien i alle landsbykirker, og allerede Tausens postil indeholder prædikener over denne¹⁾.

Men bededage tiltrængtes ikke alene under landenød, men også når ulykker som misvækst eller epidemier truede det enkelte sogn. På Sællands landemoder 1555 og 60 tillodes det derfor præsterne, når nogen nødvendighed krævede det, at holde gudstjeneste for almuen, læse litanier og gøre bøn endrægtelig; dog måtte sådanne bededage ikke holdes om søndagen (in feriis) og ikke uden almuen vilde give almisse til de fattige. — En sådan tilladelse var der, som ovenfor omtalt, allerede givet præsterne i den katolske tid. — Men man havde også fra fortiden arvet en fast bededag af denne art, den såkaldte korsebør. I den anden uge efter trinitatis søndag gik præsten med sakramentet rundt i sognet og velsignede mark og enge, hus og hjem, folk og fæ, hvorefter almuen bragte et offer, der deltes mellem præsten, degnen og de fattige. På bispemødet 1540 bestemtes det, at omgangen på markerne skulde afskaffes, men i stedet for skulde der holdes en gudstjeneste, hvorefter der skulde synges litanier og kollekter og ofres. Men bønderne holdt fast ved den gamle skik, og mange gange senere ivrede biskopperne mod den ugudelige korsebør. Der knyttedes til den, som til så mange af de gamle kirkelige handlinger, et gilde, som det

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 513.

allerede i den katolske tid blev præsterne forbudt at deltage i; de skulde ærbødigt i andagt og ære bringe det højværdige sakrament tilbage til kirken og derefter ædrueligt nyde deres måltid med taksigelse. — Henimod år 1600 havde man omtrent fået bugt med korsebøren; men det lykkedes ikke at få den forandret til en protestantisk bededag. Levninger af den bevaredes dog hist og her længe; det berettes, at da præsterne ikke længere vilde besørge omgangen på markerne, fik mån gamle koner dertil, og at dette på et enkelt sted har været helt ind i det 19de århundrede ¹⁾).

Uagtet de store ulykker, der i det 17de århundrede overgik folket, er der dog tegn til, at iveren for at holde bededage afkøledes. Ved Sællands landemode 1628 pålagde Resen provsterne at melde de præster, der forsømte bededagene; det viste sig, at der var 20 sådanne i stiftet, og deres navne bekendtgjordes da i landemodsakten. — I året 1644 klager kong Christian IV over, at hans tidligere forordninger om bededage ikke overholdes i ringeste måde; han har ikke hørt, at nogen eneste er bleven straffet for deres overtrædelse, som han havde befaleet, »men altid så slet at være forglemt, som de hverken af Gud i himlen eller kristelig øvrighed nogen tid havde været påbudne eller befalede, endog i disse tider, som vi ser Guds vredes straf for vore øjne lande og riger at overhænge, nøden og faren foruden al forordning burde ethvert kristent hjærte at opvække til alt det, den fortørnede Guds vrede med kunde formildes og afvendes« ²⁾. — En forordning af 13. maj 1676 klager over, at de ordinære bedestunde i købstæderne ikke holdtes med tilbørlig besøg og andagt, og at sabaterne vanhelligedes. Det pålagdes så vidt muligt at holde bededagene også på landet, og det indskærpedes at holde husandagt; håndværkere og arbejdsmænd skulde standse

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. III, 272. II. 446.

²⁾ Rørdam, kirkelove III, 316.

arbejdet under bededagsgudstjenesten, og Københavns porte skulde lukkes om søndagen. Der måtte om fredagen ikke sælges spiritus, ingen torvehandel finde sted og ikke i kroerne være nogen sammenkomst, ølsmål eller drikkegilde.

Korsebøren var ikke den eneste katolske skik, der måtte bekæmpes. Der var mange af de gamle fester, der havde antaget overmåde rå og forargelige skikkelser; således nævnes Bolsmisse¹⁾ og St. Hansmisse samt fastelavn, men især Voldermisseofret. Medens der ringedes med kirkeklokkerne, løb majgreven og hans svende drukne og væbnede ind i kirken for at ofre, og det var sandt, hvad der sagdes ved et landemode, at det var Bacchi fest; der fandt de største uordener sted lige til manddrab; i Merløse herred slog måjdrengene 1570 en degn og en kirkeværge ihjel. Intet under derfor, at bisperne ivrede mod Voldermisseofret, og at alvorlige præster søgte at få det afskaffet, hvad der blev ilde optaget af befolkningen. I året 1572 lod præsten Jørgen Lauridsen i Udby på Fyn »af kristelig iverhed og harm« omhugge et majtræ, som bønderne på trods havde opsat ved kirkedøren samme dag, som han havde prædiket mod dette uvæsen; men han fik meget bryderi, fordi de husbonder, som havde gårde i byen, anlagde sag mod ham for hærværk²⁾. I det 17de århundrede ophørte voldermisseofret i kirken, om end skikken fortsattes som riden sommer i by. — Andre gudstjenester var ikke stort bedre; i Skåne forbød N. Palladius 1553, at der måtte holdes særlig gudstjeneste i landsbyerne for St. Hans og St. Peders gilder; »ti hvad andagt kan der være, hvor fulde mennesker, som har drukket hele natten igennem, kommer i kirken.« — Om mandagsbrudemessen skal der siden tales. — Allerede i den katolske tid havde man havt øje for, at adskillige gudstjenester antog en forargelig karakier, således de vigilier,

¹⁾ Vistnok Bodolphi dag, 17. Juni.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 609.

der holdtes St. Hans og Bodolphi aftener, hvor der dansedes i kirkerne på hedensk vis, billederne toges ned af alteret, og der blev sunget usømmelige viser¹⁾. Men det var dog først efter reformationen, der blev for alvor taget fat på at afskaffe disse vanhelligelser af kirkerne og gudstjenesterne, og det varede det meste af et århundrede, før målet var nået.

Som mere uskyldige katolske skikke kan nævnes, at der på Roskildeegnen og i Skåne holdtes madvielse påskeaften²⁾. — På Sællands landemode 1566 forbødes det at holde messe påskeaften og både på Sælland 1575 og Fyn 1578 at holde Kristmesse julenat, som sket var på herregårde og andre steder. Endnu 1631 udtalte biskop Mads Jensen Middelfart i Lund, at levningerne af den papistiske surdej holdt sig under skin af, at kirkerne skulde forbedres og holdes ved magt ved hjælp af det offer, som ved sådanne lejligheder bragtes. — Det er vel muligt, at kirkeejere og præster kan have holdt på disse katolske offerdage; men i det hele var det dog gejstligheden, der arbejdede på deres afskaffelse, medens det var befolkningen selv, der vilde bevare dem. Det var indprentet den, at når man havde noget at bede Gud om, måtte man bringe offer, og dette sad længe fast i deres bevidsthed; det var først i det 18de århundrede, det blev almindeligt, at der klagedes over uvillie til at ofre.

Det mål, man stræbte efter, var, at som hele folket skulde samles om den ene rette lære, således skulde gudstjenesten allevegne holdes ens og i overensstemmelse med ordinansen. Det forordnedes 1568, at Frue kirke i København skulde være mønsterkirke, så at alle andre kirker skulde rette sig efter den måde, hvorpå gudstjenesten der holdtes. Men målet nåedes end ikke tilnærmelsesvis, og dette kan ikke undre os. Den mægtige

¹⁾ Thorkelin, Stat. prov.

²⁾ Benedictio ciborum in vigilia Paschæ.

opvækkelse, der var gået hen over det danske folk ved reformationen, havde sat kræfter i bevægelse, der bar det åndelige liv igennem 200 år, og hvis virkning ikke endnu er ophørt. Men selv den stærkeste åndelige bevægelse har sine brændpunkter, medens andre steder er uberørte deraf. Nu skulde både de stærkt bevægede menigheder og de, der kun havde lidt begreb om, hvori den skete forandring bestod, ind under den samme kirkelige orden. Der var bragt forvirring og forstyrrelse ind i menighederne så vel som i de enkeltes tankegang, og det gjaldt om at klare forestillingerne og at fæstne den nye ordning. — Denne opgave tilfaldt især Melanktons disciple, der ikke havde den umiddelbare kraft og det folkelige præg som Luthers, men til gengæld en skarp sans for det ordnede og logiske og en trang og ævne til at samle resultaterne af de store ting, der var sket, både teoretisk i systemet og praktisk i enheden af det kirkelige liv. Denne gerning kan ikke vurderes højt nok; det var ikke tilstrækkeligt, at der var slået på klippen, så kilden brød frem, den måtte også ledes ind i det rette leje. Det er et bevis for, i hvilken grad reformationen var skikkaet til at være grundlag for en ny udvikling, at den kunde tåle, at den ordnende hånd lagdes på dens resultater, medens så mange andre betydningsfulde vækkelser har mistet deres kraft, når dette tidspunkt i deres liv kom.

Hele dette organisationsarbejde frembød vanskeligheder så store, at man i vor tid næppe fuldt kan forestille sig dem. Lovene gav fornuftige regler, og de talrige formaninger og råd, biskopperne gav deres præster, er næsten altid besindige og hensigtsmæssige. Men man savnede så at sige ethvert hjælpemiddel til at gennemføre det befalede. De talrige gentagelser af de samme påbud og forbud vidner noksom om, hvor lidt de påagtedes. Ofte var det villien til at adlyde, der manglede¹⁾; men måske

¹⁾ Præsten sagde: *Synodalia sunt non regalia*.

nok så ofte ævnen. I den første tid sad endnu mange af de gamle messepræster i embederne, og selv senere havde de fleste præster kun få kundskaber. — De skulde holde gudstjeneste efter ordinansen; men det varede 50 år, inden man nåede at få anskaffet de nødvendige bøger, bibler, gradualer og alterbøger. — De danske salmer skulde synges; men der var degne, som næppe kunde læse og skrive dansk, langt mindre latin, som dog også skulde bruges ved gudstjenesten. — Intet under, at man hjalp sig, som man kunde bedst, men heller ikke, at de overordnede ide- lig måtte indskærpe reglerne, når menighederne ikke skulde overgives til den rene vilkårlighed.

Hertil kom, at hele ordinansens gudstjeneste bærer præg af at være beregnet på stærkt op- vakte menigheder i bevægelsens brændpunkter, hvilket som regel vil sige købstæderne. De talrige salmer, til dels vekselsange, forudsætter, at man har skoledrengene til kor; når de skulde synges på landet, hvor måske hverken præsten eller degnen kunde synge ordentligt, måtte de blive uudholdelige. Desuden blev gudstjenesten så lang, at det blev umuligt at holde den to gange på samme søndag på vinterdage, når præsten havde en lang og be- sværlig sognevej, især når der tillige var barnedåb, kirke- gangskone, skriftemål og brudevielse, og alle kom for sent til disse forretninger. Det synes desuden at have været almindeligt, at herremænd brugte præsterne som en slags huskapellaner og forlangte, at de, når de havde prædiken i kirken, kom og prædikede på herregården. En adelig frue, der 1593 vilde have to sogne adskilt, anførte som grund, at en præst ikke længer kunde besørge dem, da der nu var to herregårde i dem, medens der før kun havde været en¹⁾. Men heller ikke i købstæderne kunde man blive færdig med højmissen, så tolvprædiken kunde be- gynde i rette tid. — For os kunde det synes, at det simpleste

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 698.

middel til at råde bod derpå vilde have været, om præsterne ikke havde prædikeret så længe; men denne tanke lå, som siden skal omtales, fjærnt fra reformationstiden og det første par hundrede år efter denne; det var bestandig én time, der ansås for den passende længde for en prædiken.

Præsterne måtte så afkorte den øvrige tjeneste, og dette skete ikke blot af magelighed, eller »for deres bryllupsfærd, barseler, markedsfærd eller anden bestillings skyld«¹⁾, nej nødvendigheden tvang dem. Der blev givet dem formaninger nok; de måtte ikke forsømme katekismus-prædiken, ikke holde halv messe, eller endog nøjes med at lade en salme synge før prædiken, eller overspringe bønnerne ved dåben, eller lade være at lade de befalede salmer synge. — Sådanne forbud og formaninger gentages lige til hen i det 18de århundrede, men de kunde ikke forhindre, at gudstjenesten afkortedes, især ved at man nøjedes med halv messe. Allerede 1607 udtaler biskop Winstrup på Sællands landemode da også kun, at fuld messe skal holdes, »om tiden tåler det«.

Som der var vanskelighed ved at få gudstjenesten holdt fuldstændigt, således også ved at få alle de befalede gudstjenester holdt. Lige fra reformationstiden klages der over, at præsterne ikke prædiker på festernes tredie helligdag, og at morgen- og aftengudstjeneste i byerne forsømmes, og endnu værre gik det med den aftensang, der skulde holdes på landet på de store festdage, Biskop Gerner i Viborg gav 1693 den anvisning, at den »for mageligheds skyld« kunde holdes straks efter højmessens. Men det har dog ikke været så meget mageligt at holde to gudstjenester umiddelbart efter hinanden for den samme menighed om eftermiddagen efter at have prædikeret i den anden kirke om formiddagen. Det synes heller ikke blot at have været præsterne, men også menighederne,

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. VI, 649.

for hvem gudstjenesterne blev for mange og lange. Især morgentjenesterne i byerne blev kun lidt besøgte.

På landemoderne både i Jylland og på Sælland klages der allerede fra midt i det 16de århundrede over, at folk ikke kommer i kirke i rette tid og at mange går, når prædikenen er endt, ligesom over, at der ikke synges med. Det indskærpes, hvad dog sikkert var gammel skik, at man skal stå op under sangen, ti dette, siger biskop N. Jespersen i Odense, »er Gud behageligt og for englenes åsyn herligt«. Han tilføjer, at præsten ikke, som hidtil havde været skik, må knæle, når Jesu navn nævnes i det 2det vers af »Troen«, for at menigheden ikke skal knæle med; ti så hører den op at synge. Et kongeligt reskript af 22. April 1645 befaler, at kvinderne skal sidde oprejst i stolene og synge med, ikke, som det var blevet skik, hælde hovederne mod den foranstående stol. Endnu i det 19de århundrede siges det, at på Ringkøbingegnen står mændene under sangen, og når de beder, bøjer de hovedet mod den foranstående stol, medens kvinderne sidder¹⁾. Her skal også nævnes de bekendte reskripter af 22. April 1645 og 31. Januar 1668 om at vække dem, der sover i kirken. De er ofte med urette anførte som et bevis på, at gudstjenesten var bleven et tomt udvortes værk²⁾.

Kirkebesøget ved højmessen har sikkert hele det 17de århundrede ud været godt. Folk kom den gang ikke enkeltvis i kirken, men lavs- og byvis. De talrige korporationer øvede en stor magt over deres medlemmer, og alle disse korporationer stod fra gammel tid i nær forbindelse med kirken. I så godt som alle lavsskråer fra den katolske tid var det bestemt, at medlemmerne skulde holde ligvagt over hverandre, følge hverandre til jorden og lade læse en messe for den afdøde og alle kristne sjæle;

¹⁾ Jydske Saml. 1. III. 307.

²⁾ I de apostoliske konstitutioner pålægges det diakonen at tilse folket, at ikke nogen hviker eller sover eller ler eller nikker til en anden. G. V. Hansen, Oldkirkens nadveroffer, 28.

i en skrå for bagerne i Slagelse siges det, at de efterlevende skal gøre dette, »før de æder kød«. — Lavet var gerne særlig knyttet til et enkelt alter i en af byens kirker; således skulde Københavns bagersvende hvert år lade holde to messer i St. Karens kapel i Frue kirke, og de, som ikke mødte og ofrede ved disse messer, skulde betale bøde. Smedene i Roskilde skulde holde en messe hver uge til St. Leos ære; de havde en skråpræst, der hørte med til gildet som en anden broder, og der må ved deres møder være afholdt en art opbyggelse; ti det bestemtes, at de brødre eller søstre, som ej var tilstede, »når vi kvæde Stæ. Trinitatis minde og jfr. Marias og St. Leos«, og de, som ej under denne sang tog deres hætter af, skulde betale bøde. Vilde nogen broder eller søster af dette lav gå pilgrimsgang, skulde hver af de andre hjælpe ham med 1 hvid. — Skrædderlavet i Odense fik 1480 ret til at have et eget alter i St. Knuds kirke og selv kalde præst dertil; 3die pinsedag skulde alle lavets medlemmer søge deres messe ved skrædderalteret og ofre; 1524 overtog Benediktinerne i St. Knuds Kirke tjenesten ved skræddernes alter. — Odense skindere skulde Gud til lov og jfr. Maria holde 5 voksllys brændende ved St. Annas alter i Frue kirkes nordre kapel, hvortil de havde givet »messengerede«, nemlig en forgyldt kalk, messebog, hagel og andre messeklæder. Her lod de også synge messe over de afdøde og ofrede ved denne. De skulde søge deres messe 4de pinsedag. — I året 1487 skænkede en mand i Odense en gård til Vor frue alter i St. Albani kirke, for at der skulde læses messe for smedelavets gildesøskendes sjæle. — I Svendborg havde guldsmedene og remmesniderne et alter i Vor frue kirke osv.¹⁾

Denne lavenes kirkelige karakter ophørte ikke efter reformationen; men de forpligtelser, den pålagde medlemmerne, måtte blive af en anden art; det var ikke

¹⁾ C. Nyrop, Danmarks lavskræer i middelalderen 3, 179, 186, 187, 190, 201, 205, 207, 209, 211, 223, 231, 232, 283 o. fl. st. De der aftrykte skræer er alle fra d. 15. og begyndelsen af d. 16. årh.

længer messerne, der skulde holdes, men lavenes medlemmer skulde overvære gudstjenesten. I København pålagdes det 1554 smedesvendene at holde så mange helligdage, som der var messer og prædiken i alle sognekirker, og da høre Guds ord og prædiken og holde sig skikkeligt og gudfrygtigt, som billigt er. — Ifølge rebslagernes skrå fra 1564 skulde hver mester give en bøde, når han forsømte søndagsprædiken, og han skulde holde sine svende til ligeledes at gå i kirke, »så at mesteren kan høre godt om dem.« — Ganske lignende bestemmelser findes der for snedkerne, seilmagerne og skræddersvendene. Slagterne formaner 1623 til at vænne deres folk til kirkegang og Guds ords hørelse og til afholdelse fra drukkenskab og letfærdigheds ord og tale, som ofte desværre iblandt dem sker, Gud til fortørnelse og menigheden til forargelse¹⁾. — Der kan ikke være tvivl om, at også lavsskråerne i købstæderne ligesom i den katolske tid har pålagt medlemmerne at varetage deres kirkelige forpligtelse.

I byvilkårene på landet findes lignende bestemmelser; i et sådant bestemmes det, at »vi skal holde de budne helligdage og søge vor sognekirke, uden så er, at herskabsbestilling og andet lovligt forfald det forhindrer.« — I et andet sættes der mulkt for søndagsarbejde i marken, for at forsømme gudstjenesten, for at løbe ud af kirken på bededage, før katekismus er forklaret, for at komme, efter at teksten er læst på prædikestolen, eller gå, før velsignelsen er lyst osv. — I et tredje nøjes man med at sætte mulkt for dem, der ved pinsegildet drikker sig fulde, så de ikke kan komme til messen 3die pinsedag. I et fjerde siges det, at hvem, som findes i marken om høst eller bygsæd under prædiken, når gudstjeneste forrettes, skal bøde 2 skæpper byg. — Ja det kan ses, at en præst ligefrem har samlet bymændene og forhandlet med dem, at de skulde søge bededagsprædiken, og det blev vedtaget, at de om

¹⁾ O. Nielsen, København 1536—60, II. 34.

fredagen ikke vilde befatte sig med høsten, og at de, der forså sig derimod, skulde betale en bøde¹). — Korporationerne var den gang en mægtig støtte for kirken ved at holde sine medlemmer til den. — Der er dog sikkert gjort en del søndagsarbejde; ved Sællands landemode 1580 blev det endog forbudt præsterne at pløje, harve og så på de tre pinsedage; det var dog kun en enkelt præst i Frederiksborg amt, der havde gjort sig skyldig heri. Men med den tids landbrug var det kun i korte tider af året, man havde virkelig travlt. Mærkelig nok findes der, så vidt mig bekendt, i den første tid efter reformationen, ingen klager over, at husbonderne tilsagde bønderne til arbejde om søndagen.

Et hårdt stød har den stadige kirkegang fået ved de store krige i det 17de århundrede, der medførte så megen timelig og åndelig nød. Som alt omtalt lå mange kirker årevis hen som næsten ubrugelige ruiner, mange præster var omkomne eller bortdrevne, og der var stor forvildelse i menighederne. I året 1642 formanede borgmesteren i Varde sine medborgere til flittigt at søge kirken »og ikke som somme skulende stå nede på torvet«²); vi skulle siden se, at det snart ansås for nødvendigt at gribe til andre midler for at fremtvinge kirkegangen. — Det var især ved morgen- og aftensang, besøget aftog, og det synes stundom, at der ved disse tjenester har fundet slem uorden sted. I en bryllupssang fra Ribe (1748) opregnes en del urimelige ting, der skal ske, før parrets lykke spildes, og deriblandt: »Før skal ej i kirkens gang ved aftenbøn og sang der spilles marriage«. — I købstæderne blev det i det 18de århundrede almindeligt, at de kirkegængere, der ikke skulde til alters, forlod kirken, når altergangen be-

¹) Kirkehist. Saml. 3. VI. 498. — Hist. tidsskr. 1. IV. 535 f. — Jyske Saml. 1. I. 191. Danske Saml. 1. II. 245.

²) Jyske Saml. 1. III. 148.

gyndte. En Svensker undrede sig 1768 over at se dette i Holmens kirke i København¹⁾).

Men kom der end mange folk i kirke, så var der langt fra den ro under gudstjenesten som i vore dage. Det vilde allerede synes os forstyrrende nok, når kvinderne fulgte Palladius's råd at tage deres små børn med i kirke og gå ud på gangen at tysse dem, når de græd. Men langt værre var det, at der ofte fandt slagsmål sted i kirkerne og på kirkegårdene. Det må have været ret almindeligt, og i den katolske tid havde sådant brud på kirkens fred krævet en ny vielse af kirken²⁾, hvilket medførte ikke ubetydelige bekostninger for sognet. Efter reformationen opgav man at lade kirken indvie påny. I Riberartiklerne 1542, et tillæg til ordinansen, bestemtes det, at brud på kirkefred skulde straffes som brud på tingfred. Men ligesom kirkerne tidligere var blevne lukkede, til vielsen havde fundet sted, således lukkede præsterne dem nu, til bøden var erlagt. I Viborg forbød borgmesteren, lensmanden, biskoppen og kannikerne 1555 dette, fordi det ikke var billigt, at de fromme og uskyldige for sådant skulde miste Guds ords tjeneste. Kirkerne skulde trods vanhelligelsen holdes åbne, men slagsbrødrene skulde anses for bandsmennesker, til de havde stået åbenbart skrifte og tilfredsstillet herskabet. Hvor vidt råheden kunde gå, kan ses af den bekendte fortælling om, at en adelsmand med draget sværd løb ind i Ribe domkirke for at dræbe H. Tausen, medens han stod på prædikestolen. — I Helsingborg len var der bleven bygget krohuse ved kirkegårdene, i hvilke der fandt mange uordener sted, også under kirketjenesten. Frederik II befalede, at kromændene skulde flytte andensheds hen, og husene nedrives »eller med brand forvøstes« (7. Septbr. 1587). — Også på andre måder forstyrredes

¹⁾ Danske Saml. 1. II. 342.

²⁾ Sællandske (og skånske) kirkelov: »Vorder fred brudt i kirke eller på kirkegård, da bøde den, der fred brød, 3 sk , og biskop opvier kirken eller kirkegården».

gudstjenesten; selv ved Frue kirke i København klagedes der 1642 over, at unge mennesker under denne stimedede og støjede på kirkegården¹).

En stadig kilde til uro i kirkerne var striden om stolestaderne, der blev hårdere og hårdere og fik en kraftig næring af den betydning, der efter enevældens indførelse tillagdes rangen, også mellem dem, der stod udenfor alle rangklasserne. Hver familie havde sin bestemte plads både i mandfolke- og kvindestolene, og en bestemt fordeling af pladserne var en nødvendighed, når der skulde være fred i kirken. I året 1633 klagede en lensmand over, at der ingen sådan fandtes i Mariager kirke; folk, der kun ejede et hus og bidrog lidet eller intet til kirken, bemægtigede sig de øverste og bedste pladser, de unge understod sig af hoffærdighed at sætte sig over de ældre og de ældre gifte. Løse kvinder, der kom til byen, indtrængte sig i de øverste stole over ærbare dannekvinder, og tilfældigt, løst »Gesindt« ligeså i mandfolkestolene. Dette gav anledning til synden og trængen, banden og skænden og andre hadske og utilbørlige fagter, så dermed alle gudfrygtiges andagt til bøn og påkaldelse og Guds ords hørelse betoges²). — Det var især om kvindestolene, striden stod. De øverste stole var de fornemste, og i hver stol var det den anseligste plads ud mod kirkegangen, den ringeste inde ved væggen. En forordning af 13. Marts 1636 bestemmer, at de gifte kvinder skal sidde over de ugifte, og at de, der giver mest til kirkerne, skal have de øverste stader. — I året 1684 foretog biskop Bagger en formelig udskiftning af kvindestolene i Brønshøj kirke, der lå under bispestolen. Gårdfolkene fik plads i de øverste stole; men de måtte ikke sætte sig, eftersom de stod tegnede i stolene, men de skulde sidde efter alder. De to

¹) Ny kirkehist. Saml. III. 349. Rørdam, Kirkelove I, 482. I Sverrig har der fundet samme slags uordener sted: S. Bælter, kyrkeremoniarne, 2. opl. 117. Danske Mag. 5. II. 128.

²) Danske Mag. 1. VI. 242.

nederste stole blev til overs, og de »assigneredes de fornemste og smukkeste huskvinder«; resten af disse måtte sidde under tårnet. D. L. 2. 22. 46 forbyder dem, der har stolestader, at formene andre godt folk plads, når der er rum i stolene; men dette blev ikke overholdt, især de fattige var husvilde i kirkerne. Forordningen af 27. september 1708 kræver, at der skal indrømmes dem en plads i stolene, men den tilføjer, at hvis dette ikke er muligt, skal der gives dem en foldestol, som de kan tage med til kirken, eller der skal sættes klapper på stolene. — Det kunde også gå ud over de andre klasser af befolkningen; på Fyn klagede officerer og underofficerer 1739 over, at bønderne ikke vilde unde dem og deres koner plads i kirkestolene. — Hele denne ordning gav desuden anledning til højrrøstede skænderier og ligefremme håndgribeligheder i kirkerne, og til mangfoldige klager til øvrigheden. — På landemodet i Ribe 1718 besværede stiftsøvrigheden sig over, at den blev overløbet med sådanne klager. Forholdet blev næppe stort anderledes, før der i det 18. århundrede blev altfor god plads i de fleste kirker. — Gjorde mennesker ikke ufred i kirkerne, gjorde hundene det. I det mindste i Ribe domkirke klagedes der over det hundebulder, der var i kirken under prædiken, og i byens regnskab for 1567 findes følgende post: »Laurids skorstensfejer til tæring i Jul og en pose at slå hunde med i kirken 10 skilling og 2 hvid«. — I Varde formanede borgmesteren 1642 til at holde hundene fra kirken¹).

Oprindelig blev der ved gudstjenesten kun ombåret en tavle til de fattige og en til kirken; men efterhånden kom der flere til, til børnehuset, til Helsingørs hospital og skole, der ved Skånes afståelse havde mistet sine indtægter osv. Der klages ofte over, at det forsømtes at lade tavlerne ombære. Der er også nu og da ombåret andre

¹) Kinch, Ribe bys hist. II. 527. Jydske Saml. 2. I. 282. Ny kirkehist. Saml. I. 234 f.

tavler. Den bekendte C. Dybvad klager over, at der er påsat kongen en skændig æreplet over alt riget for en umættelig og smudsig gerrighed, idet der på hans vegne ombæres en tavle i kirkerne at sanke almisse til at belønne hans aflagte tjenere¹⁾.

En gudstjeneste, der havde vanskeligt ved at finde indgang, var de årlige visitatser, provsterne skulde holde i alle provstiets kirker. Disse embedsmænd havde en vanskelig stilling; de stod præsterne så nær, at disse ikke vilde respektere dem, og når det atter og atter mislykkedes at skaffe de overordnede befalinger adlydt, blev det ofte i strenge ord pålagt provsterne at drage omsorg for, at det befalede virkelig udførtes. At disse visitatser ikke var velsete, ses allerede af Palladius's udtalelser. Han finder det vel med god grund latterligt, at der blev sagt, at de var indrettede for fordels skyld, men han formaner dog til at undgå ethvert skin af, at de volder kirkerne større udgifter end nødvendigt. Visitatsen skal efter hans anvisning bestå i, at præsten prædiker, provsten skal derefter især forklare det stykke i ordinansen om provsters pligter, og endelig stående ved siden af alteret eller i en af de øverste stole »høre og lære om de enkelte, hvad sandt er.« Især i Jylland, både i Viborg og Århus stifter, klages der idelig over præsternes grovhed og ufinhed mod deres provster. — De mødte ikke ved deres visitatser, eller endog »af stor affekt sig mod provsterne offentlig i kirkerne opponerer, dennem udi deres menigheder til største despekt og menigheden til mærkelig forargelse«²⁾. — Man kan da ikke undre sig over, at menighederne heller ikke agtede visitatserne synderligt. På Fæmø ved en visitats 1576 måtte provsten selv gå ud og bede folk komme ind i kirken, da de sad og holdt snak ved sognestævnet. Da han så formanede dem til at lade være med fastelavnsløben og

¹⁾ Danske Mag. 4. II. 229.

²⁾ Forma visitationis provincialis 1555. Viborg landemode 1684.

uorden ved den ugudelige nattevagt på Valborgmisse, Bolsmisse og St. Hansdag, sagde en ung karl: »Guds Knøj! Gid jeg havde den bugede provst fat! jeg skulde kryste hans øjne bag ud af hans nakke«¹⁾. — I Skåne klages der over, at der selv i store sogne knap kom 8—10 mennesker til provstevisitats, ungdommen holdtes borte, de, der havde været til alters, holdt sig for gode til at lade sig overhøre af provsten, der tidt måtte rejse bort uden at have kunnet holde gudstjeneste; var der uenighed mellem præsten og sognefolkene, og provsten formanede de sidste, gav de ham kun onde ord. — I en forordning af 12. Oktober 1640 trues så vel unge som gamle med straf, når de ikke møder ved visitatsen, og D. L. 2. 16. 7 befaler, at de, hvis børn udebliver, skal straffes som for anden helligbrøde.

Provstevisitatserne holdtes på forskellig måde. Biskop Tetens i Viborg befalede 1784, at provsterne ved dem skulde prædike; men omtrent samtidig siges det på Sælland, at visitatsen bestod i, at præsten prædikede, hvorefter provsten holdt en kort tale i kordøren og derefter gennemgik noget af børnelærdommen med børnene²⁾. Da herredsprovsterne afløstes af amtsprovster, ophørte gudstjenesterne, og visitatserne foregik nu i skolerne.

Hadde provsterne vanskeligt ved at hævde deres stilling overfor præsterne og menighederne, gik det naturligvis endnu ringere overfor de adelige kirkeejere. Biskop Povl Madsen på Sælland befalede 1582, at provsten også skulde visitere dissers kirker; lukkede de døren for ham, skulde det meldes til biskoppen; vilde de ikke betale ham — der tilkom ham 1 mark af hver kirke — skulde de dog i det mindste give ham mad, øl og hestefoder.

Bispernes visitatser har vel stået i større an-

¹⁾ Kirkekist. Saml. 3. VI. 488; 3. I. 149. — Eksempler på præsters grovhed og ufinhed mod deres provster 3. VI. 497 og Ny kirkehist. Saml. I, 498.

²⁾ Ussing, Kirkeret II. 368.

seelse; men hvis de alle har været indrettede som N. Jespersens på Fyn, må handlingen have været meget lang. — Først prædikede præsten, der siges kort; derefter gennemgik biskoppen hele katekismen og dvælede især ved hvert af budene. Derpå spurgte han menigheden, om den havde noget at klage på præsten; så katekiserede han med ungdommen, formanede og irettesatte degnen, hvis den ikke var vel oplært. Så forhandlede han med kirkeværgen og fattigforstanderen, og endelig gav han menigheden absolution og lod den fare med opmuntring til gudelighed og kærlighed og med tak for den lydighed, den havde vist mod hans embede. — Det er intet under, at biskoppen flere gange bad menigheden ikke at trættes¹⁾.

Hvad kirkesangen angår, da er det alt omtalt, at det latinske sprog delvis kunde benyttes, hvor meget eller hvor lidt overlod ordinansen for største delen til præsternes afgørelse, dog at der var visse tilfælde, hvor det danske sprog al tid skulde benyttes. Selv på de store højtider og trefoldigheds søndag, hvor det først siges, at i byerne skal Introitus, Gloria med sin Sekvens og Sanctus synges på latin, tilføjes der: »men her råder tjeneren dog alt-sammen.«

Det måtte dog næsten følge af sig selv, at den latinske sang gik mere og mere af brug ved egentlige menighedsgudstjenester, om den end holdt sig ved ordinationer. Der skulde, som ovenfor er omtalt, næsten i alle tilfælde, hvor det var tilladt at synge en latinsk salme, derefter synges en tilsvarende dansk, og det måtte da ligge nær helt at udelade den første, især da det viste sig nødvendigt at afkorte gudstjenesten. Der kom derfor flere bestemmelser lige fra den første tid, der skulde opretholde den latinske sang. Bispemødet i København 1540 bestemte, at Credo stundom i hovedkirkerne skulde synges på latin, men altid ledsaget af den danske salme, intoneret

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 79.

af præsten; også på de store højtider skulde visse latinske salmer synges »til det latinske sprogs og skolernes hæder og pyd.« Heller ikke på landet måtte latinen rent aflægges. Bispemødet 1546 kræver, at ingen degn må ansættes, som ikke kan latin, da han stundom skal synge på dette sprog. Ved Fyns landemode 1550 befalede biskop J. Sadolin, at i brudevielse og søndagsmesse skal degnene synge »latine officium«, på det man i fremtiden kan få lærde degne, og dette gentages 1562 af biskop N. Jespersen med den begrundelse, at ellers kunde lægmænd tilrive sig degneembedet. Også på Sællands landemode 1565 påbyder biskop H. Albertsen, at Introitus og Halleluja skal synges på latin i landsbyerne for øvelsens skyld, og et kongeligt reskript af 14. November 1562 befaler, at alle degne, der ikke kan synge både dansk og latin, skal afsættes.

Disse bestemmelser skyldes dog næppe tilbøjelighed hos biskopper og teologer til at hæve latinen¹⁾, men snarere, som de grunde, der anføres for dem, viser, ønsket om at hæve degneembedet og bevare det for dem, der havde gået i de lærde skoler. Dette kunde vanskeligt ske, når de aldrig fik brug for, hvad de der havde lært, og det ophørte da også, da den latinske sang gik helt af brug. — Denne har dog ikke længe kunnet opretholdes på landet. I året 1640 befaledes det gennem alle landemoder, at den skulde afskaffes ved morgen- og aftengudstjenester i byerne, hvor alt overensstemmende med en fornuftig gudstjeneste skulde ske på dansk²⁾. — Der er vist nok på enkelte steder længe beholdt rester af den; men ritualet taler ikke mere om latinsk messe eller sang ved de sædvanlige gudstjenester, om det end forudsættes, at det latinske sprog kan bruges, når det bestemmes, at der ved froprædiken på de store højtider skal messes ligesom ved højmissen, »og det på dansk«.

¹⁾ Engelstoft, Liturgiens hist. 81.

²⁾ Pontoppidan, Annales eccl. IV. 320.

H. Thomissens salmebog udkom 1569, og den blev da forordnet som den eneste, der måtte bruges og sælges i riget. Til denne sluttede sig biskop N. Jespersens gradual, der udkom 1573. Begge befalede kong Frederik II skulde købes for kirkernes tiender, som havde været beslaglagte af kongen under krigen, og der skulde tillige anskaffes jærnlænker, hvormed de skulde fæstes for ikke at komme bort. — I den første tid efter reformationen må der have været vanskeligheder ved forandringen fra korsang til menighedssang. Bugenhagen advarer mod at synge danske salmer til de melodier, der havde været anvendt til de latinske, fordi menigheden ikke vilde kunne fatte dem; han opfordrer derfor til at få de dygtige musikere, man havde i København, til at komponere passende melodier, og især nævner han Luthers salmer, både ordene og melodierne, som forbilleder¹⁾.

Det lykkedes dog hurtigt at få menighederne til at synge; men det er ikke noget godt skudsmål, N. Jespersen giver kirkesangen: »Hine forfærdelige skral og mundklammer udi kirken, hvor hjertet ikke følger med, ligesom al anden falsk gudstjeneste foruden troen, må lignedes ved lyden af en klokke eller malm, som snart forsvinder.« Den dårlige kirkesang skyldtes for en del degnene. N. Jespersens formand på Fyns bispestol, J. Sadolin, siger, at de skal synge ordentligt, og ikke med den gøgleragtige betoning, som nogle steder bruges; han selv, at de skal synge anstændigt efter gradualen og salmebogen; de hovmænds klinkenoder lader ilde ved gudstjenesten; de skal under sangen gå midt nede i kirken, at menigheden kan lære at synge af dem. — Lignende udtalelser findes også fra de andre stifter. — I købstæderne lededes sangen af skolebørnene, der da havde deres plads i koret. Men her kunde de ikke høre prædiken, hvorfor Christian IV befalede, at

¹⁾ Kirkehist. Saml. I, 140 f. — Ny kirkehist. Saml. III, 473 f.

der skulde bygges »popeltur eller andet stade« til dem (fdn. 7. Avgust 1634).

Hvad menigheden angår, da var der ikke blot fare for, at den skulde skråle for meget med, men også for, at den skulde tie helt stille, især da det blev mere og mere skik at sidde ned under sangen. N. Jespersen siger: »Man skal sidde under prædiken, stå op under sangen, ligge ned at bede, gå fastende i kirke«. Det er alt omtalt, hvorledes man søgte at forhindre, at især kvinderne sad uden at deltage i sangen.

Med præsternes sang har det ofte ikke været stort bedre bevendt end med degnenes. N. Jespersen formaner dem til at synge indstiftelsens ord med jævn tone, langsomt, andægtigt og adstadigt. De springenoder, som somme af ubekvæmelig og letfærdig statelighed bruger, sømmer sig ikke her. — Biskop P. Hegelund i Ribe advarer ligeledes 1599 mod at messe for hastigt »og ikke med klinkenoder at kvinkelere«.

Siden tales der ved landemoderne mærkelig lidt om sangen, ikke engang om, hvordan man er kommen over det, når nye salmebøger indførtes. — I Ribe befales det, at de unge flittigt skal lade sig informere af degnene til at synge salmerne (1681), og at bønderdrengene skal stå i koret foran degnestolen, for at de kan lære at synge.

Ved plakat af 22. Marts 1805 afskaffedes disciplenens sangopvartniug i kirkerne og lærernes degneforretninger og ved reskript 27. December s. a. korsangen i kirken. Det var vistnok på tide, at dette skete. En mand, der selv som discipel i Roskilde har deltaget i den, kalder den en daglig forargelse og vanhelligelse af kirken. Disciplene sendtes over i den uden at være ledsagede af nogen lærer, 6—8 i tallet, som brølte en salme. Somme røg tobak, havde hatten på, tærskede med en boldt i gulvet osv. Men det var dog kun en snes år tidligere, at H. Steffens, der også var discipel i Roskilde, glædede sig over, hver gang hans tur var til at læse bøn

i kordøren om morgenen. Det gjorde et stærkt indtryk på ham, når han så ud over den mørke kirke, hvor der kun hist og her sad en enkelt andægtig med et lys foran sig¹).

Samtidig grundedes skolelærerseminarierne, og hvor mangelfuld end den sangundervisning, de gav, tidt har været, skyldes det dog dem, at kirkesangen har gjort fremskridt.

Ved Danske lov og ritualet gjordes der ingen forandring i gudstjenesternes antal, og hvad måden, hvorpå de skulde holdes, angår, anerkendtes de forandringer, som var skete i tidens løb, dog fastholdtes det, at der skulde holdes fuld messe. Men alle de gudstjenstlige formler og vekselsange var bortfaldne. — Derimod anordnedes de nu brugelige bønner ved tjenestens begyndelse og ende²); lignende bønner var dog vist allerede tidligere trådte i stedet for ordinansens stille bønner. Introitus faldt bort, så Kyrie blev den første salme. — Det påbødes, at menigheden skulde rejse sig, når epistel og evangelium læstes. Den ældre skik har sikkert været, at den knælede; ved Ribe landemode 1696 siges, at kvinderne endnu på mange steder gør dette. — Ved aftensang bestemtes det, at der ikke skulde messes før prædiken, men kun synges en salme. Hvor der endnu holdtes tolvprædiken, skulde der, undtagen på de store helligdage, prædikes over katekismus.

I pietismens tid havde man øje for, at der trængtes til adskillig forandring. Der skulde skaffes bedre sogneforhold ved at de såkaldte vicepastorater forandredes til sognepræsteembeder, fordi det eragtedes ubilligt, »at en skal tage indkomst, og en anden gøre alt arbejdet; at en skal gøre alt, hvad pastor tilkommer, og må dog ikke hedde

¹) Kirkehist. Saml. 3. IV. 663. — R. Petersen, H. Steffens 12.

²) Det er benægtet, at de er affattede af Brochmand. Dette har dog meget tidligt været antaget. Biskop C. Lødberg kalder dem 1683 »salig dr. Jespers små bønner«.

pastor, det forårsager strid og jalusi, foruden at arbejdet må gøres med suk, og menighederne fortryde på at give deres rettigheder til den, de aldrig se, og at se den præst, der arbejder på deres sjæle, at lide mangel«. Desuden skulde de større sognekald deles, eller der skulde oprettes residerende kapellanier¹⁾. — Disse forholdsregler blev dog meget ufuldstændigt udførte, og både de den gang oprettede og de tidligere bestående kapellanier nedlagdes næsten alle i slutningen af det 18de og begyndelsen af det 19de århundrede. Men der var dog antydning af veje, som senere tider skulde slå ind på.

Men det erkendtes tillige, at der var for mange gudstjenester, og at det kun var til liden både at beholde disse, når de dog ikke besøgte, ligesom de stillede urimelige fordringer til præsterne. En præst søgte således 1692 forflyttelse fra Frue kirke i Odense, fordi han ikke kunde overkomme de mange prædikener, der skulde holdes. Han havde næst søndagsprædikenen ugedagsprædikener mandag og onsdag, stundom også torsdag, selv når han i sin egen kirke havde holdt ligprædiken, samt desuden fredagsprædiken. I Århus holdtes der prædiken mandag, tirsdag, onsdag og torsdag morgen samt lørdag aften, desuden i tamperugerne katekismusprædikener mandag, tirsdag, onsdag og fredag²⁾. Ved et reskript af 1. Maj 1739 afskaffedes da alle froprædikener undtagen i København og stiftsstæderne, alle ugeprædikener undtagen fredagsprædikener i købstæderne og onsdagsprædikenen i de store menigheder i København, Ålborg, Kristiania og Bergen; desuden de såkaldte syvsletsprædikener i København; tolvprædikenerne forandredes til katekisationer. Der blev således som regel ikke andre gudstjenester tilbage end højmesse, aftensang og onsdagsprædiken i fasten. — Men selv dette blev i den følgende tid for meget, og især i

¹⁾ Reskr. 1. April 1740 og 2. Marts 1742.

²⁾ Fynske Saml. X. 246. Kirkehist. Saml. 3. VI. 774.

årene 1810—30 gaves der en stor mængde tilladelser til, at de endnu bevarede aftensange, froprædiken- og ugedagstjenester måtte nedlægges og fastepredikenerne forandres til katekisationer. Der var da ikke stort andet tilbage af reformationstidens talrige gudstjenester end højmesse-tjenesten og i byerne fredagsaltergang og enkelte steder aftensang. — Disse indskrænkninger i gudstjenesternes antal fandt i reglen sted uden modstand fra menighedernes side, men dog ikke al tid. Da froprædiken i Århus domkirke 1798 afskaffedes undtagen på de store højtider, op-hørte det offer, der ved denne var ydet kirkens kapellaner, og der siges udtrykkelig, at grunden hertil var misfor-nøjelse med, at disse tjenester nedlagdes¹⁾.

Det er vist nok, at denne indskrænkning af guds-tjenesternes antal skyldtes den kirkelige ligegyldighed, der var fremkaldt af rationalismen. Men den vilde dog sikkert selv uden denne være blevet nødvendig. Livet blev mere og mere travlt, og der var mange, som virkelig var for-hindrede fra at komme i kirke på hverdagene, ligesom de nedlagte søndagstjenester lå på uheldige tider af dagen. Det kan næppe bebrejdes rationalismen, at den formindskede gudstjenesternes antal, men derimod nok, at den ikke formåede at holde menighederne sammen om de tjenester, der beholdtes.

En mindre, men ligeledes heldig forandring, der skyl-des den pietistiske tid, er, at det befalede, at hvor der var tre kirker i et pastorat, skulde der kun prædikes i de to, da det havde vist sig umuligt, at der kunde holdes ordentlig gudstjeneste i dem alle²⁾. Men nu viste det sig, at sognefolkene betragtede og behandlede den søndag, da der ikke prædikedes, som en hverdag, hvorfor biskop Bildsøe i Århus 1788 befalede, at der skulde ringes sam-men som sædvanligt, der skulde synges salmer og læses

¹⁾ Hertel, Århus domk. II. 4. XXVIII.

²⁾ Fdn. 11. Marts 1735.

et kapitel af biblen eller to. Biskop Rottbøll i Viborg havde allerede 1775 befalet, at degnene skulde læse en prædiken af de postiller, der uddeltes for det stistrupske legat. Det er, så vidt vides, første gang, der tales om at læse en prædiken ved messefald. Mærkeligt nok, medens det tidligere bestandig var bleven pålagt præsterne selv at prædike i den tredie kirke, uden at dette havde kunnet sættes igennem, var der nu nogle, som vedblev med det; dette blev forbudt i Viborg stift 1775.

Helligdagenes antal forøgedes med den almindelige bededag, som oprettedes ved forordning 27. Marts 1686, hvorimod der nu ikke længer udskreves særegne bededage. Litaniet brugtes nu næppe undtagen på store bededag; kærligheden til det var dog ikke helt udslukket. I Århus var det skik, at disciplene ved den daglige korsang sang det knælende i kordøren; dette afskaffede biskop Braem 1691; men det vakte misfornøjelse, og en mand klagede til biskoppen derover; men denne vilde ikke forandre sin beslutning, uagtet manden, da han gik bort, råbte højt efter ham: »Lad os dog beholde det Guds lam! Lad os dog beholde det Guds lam!«¹⁾ Da D. P. Smith 1815 blev sognepræst i Saksøbing, berettes det som en mærkværdighed, at han sang litaniet store bededag. Nogle mindefestdage oprettedes og afskaffedes igen efter en del års forløb. I Nyborg holdtes der en bededag og taksigelsesfest for sejren over de svenske ved denne by, og hele landet over d. 11. Februar taksigelsesfest i anledning af stormen på København. Begge disse fester afskaffedes 1766, da en dansk prinsesse blev gift med den svenske kronprins. — En bededag og taksigelsesfest for ophøret af den store ildebrand i København 1728 holdtes i denne by d. 23. Oktober; den afskaffedes 1772.

Men det gik med helligdagene som med gudstjenesterne: der var flere, end man kunde overkomme, i ethvert til-

¹⁾ Hertel, Århus domk. II. 4 XXX.

fælde når de tillige skulde være hviledage. Da generalkirkeinspektionen i Christian VI's tid gjorde forslag til en del forandringer i den kirkelige lovgivning, vilde den dele helligdagene i to klasser, således at der vel skulde holdes gudstjeneste på helligtrekongers dag, Marias renselsesdag, St. Hansdag, Mikkelsdag, allehelgensdag og tredie helligdag ved de store fester; men iøvrigt skulde de ikke indbefattes under loven om sabbatens helligholdelse. Da hele den påtænkte forandring af lovgivningen opgaves, bortfaldt dermed også dette forslag.

Men i året 1770 tilskrev kongen kollegiets formand, grev Thott, om ikke en del af de på sognedage faldende helligdage kunde afskaffes »i betragtning af, at deslige dage anvendes mere til lediggang og andre deraf flydende laster end til en sand og alvorlig gudsdyrkelse.« Denne skrivelse, der er det første spor, som Struensees indflydelse har sat i den kirkelige lovgivning, behandledes nu i kollegiet, hvor et medlem var temmelig radikalt, idet han vilde have, at der kun skulde beholdes en helligdag på de store festdage, og at alle hverdagshelligdage skulde henlægges til søndage. Grev Thott og biskop Harboe udarbejdede derimod et forslag, der kun omfattede de alt nævnte helligdage samt Marias bebudelsesdag. Denne og allehelgensdag henlagdes til de nærmest følgende søndage, de øvrige foresloges helt afskaffede, og dette bifaldtes ved reskript af 26. November 1770¹⁾.

Under pietismens indflydelse kom der et nyt element ind i gudstjenesten, nemlig katekisationen. Det havde kun meget ufuldkomment lykkedes at få menighederne lært den lille katekismus ved hjælp af skriftemålet og katekismusprædikenerne, der vistnok den gang desuden var så godt som helt ophørte. Degneundervisningen havde al tid været overmåde tarvelig, det anerkendtes fra alle sider. Biskop Bagger i Sælland klager 1688 over, at

¹⁾ L. Koch, Christian VI, 185. Hist. tidssk. 5. IV. 289.

præsterne overlod undervisningen helt til degnene, og at begge parter metode var helt vilkårlig, så den skiftede, hver gang der kom en ny præst eller degn, hvorved selv velbegavede børn forvirredes. Han var derfor betænkt på at opsætte en visitatskatekismus¹⁾. — Det er som et opgør med hele den tidligere kristendomsundervisning, når biskop Deichmann på Viborg landemode 1700 siger, at ikke alene ungdommen findes en stor part vankundig, men mange degne selv vide ikke, hvorledes de rettelig skulle dele for børnene udi deres spørgsmål catechismi ord, langt mindre dem at forklare. Biskoppen besværges derfor på det højtideligste præsterne efter herrens eksempel at åbenbare Guds visdom for de umyndige. Luther, siger han, søgte ingen større berømmelse end catechismi forklaring.

Det er pietismens fortjeneste, ikke blot at have erkendt, at de gamle midler var utilstrækkelige. men også at have indslået den vej, der virkelig skulde bringe folkeoplysningen frem ved oprettelsen af almueskolerne, der, hvor ufuldkomne de end længe var, dog blev vigtige midler til at hæve de lavere klasser. Men det var øjensynligt, at der vilde gå lang tid, inden deres virkning kunde spores, og den øjeblikkelige hjælp, som der trængtes til, søgtes da i katekisationen og konfirmationen.

Katekisation påbydes første gang i anordningen om fattigvæsnets ordning af 24. September 1708. Det pålagdes den danske skolemester i købstæderne hver søndag fra kl. 12 til det ringer til aftensang i kirken at undervise alle børn under 16 år i deres kristendom. Sognepræsten eller kapellanen skal være tilstede derved. På landet blev det ved degneundervisningen, men enten denne fandt sted om søndagen eller på hverdage, skulde alle børn, ikke blot de fattiges, møde ved den. I Christian VI's tid befalede en forordning af 12. Marts 1735, at alle præster skulde katekisere mindst $\frac{1}{2}$ time efter prædiken; hvor der

¹⁾ Zwergius, Sællands klerisi 317.

var to kirker, skulde der i det mindste katekiseres i den ene. — Her må man dog have fundet, at der stilledes for store fordringer; ti et reskript af 22. Februar 1737 forlanger kun, at evangeliet skal repeteres i fasten og katekismen på månedsbededagene. I København derimod påbydes det, at der hver søndag fra kl. 12 til 1 skal katekiseres i alle de kirker, hvor der ikke holdtes tolvprædiken. Prædikenen skal da repeteres; men om tirsdagen skal der katekiseres over katekismen. Der ansattes særegne kateketer til at besørge disse tjenester.

Det var nu let nok at befale alt dette, men ikke nær så let at få det udført. Der har været præster, som samvittighedsfuldt har katekiseret, således H. Rørdam i Vigersted og Kværkeby (1731—78). Han katekiserede i det mindste i sine yngre dage hver søndag i den kirke, hvor der var sidsttjeneste. I den anden kirke var der da degnelæsning om eftermiddagen. Han katekiserede også, når han lørdag morgen holdt skriftemål, og degnen læste om vinteren hver dag i ugen i en af byerne; om sommeren derimod kunde dette ikke finde sted, da almuen så ikke mødte¹⁾. — Men det var ingenlunde alle steder, hvor præsterne var så virksomme. Der møder os mange klager over, at katekisationen forsømtes, præsterne overlod den helt til degnene, og disse udeblev fra degnelæsningen, så de måtte trues med mulkt. Der har vistnok været en del forskel på, hvorledes denne sag er bleven drevet i de forskellige stifter. Biskop Jak. Lodberg i Odense gav præsterne der i byen 1721 en nøjagtig anvisning til, hvorledes de skulde vinde menighederne for katekisationen; andre steder fra høre vi i det mindste intet derom. — Ikke en gang alle de pietistiske biskopper synes at have været lige ivrige for katekisationen. Der er ingen af dem, hvis formaninger på landemoderne bærer et så pietistisk præg som Hygoms i Århus; men der findes mellem dem

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 38.

kun lidt om katekisationen. — Derimod er der desto flere formaninger i denne retning fra de ålborgske biskopper F. Thestrup (1709—35), C. Mumme (1735—37) og Br. Brorson (1737—78). Den første havde allerede som præst i Nakskov været virksom for ungdommens undervisning. Han ønsker 1712, at præster, der kun har en kirke, vilde katekisere søndag eftermiddag; hvor der var to, skulde skoleholderen eller en anden gudsfrøgtig person gøre det. Året efter pålagde han præsterne selv at katekisere ved visitatserne. Han gjorde forsøg på at dele børnene i klasser efter deres kundskab. Hans senere eftermand, Mumme, der den gang var præst i Åsted og Skærum, skrev en katekismus, der var indrettet til brug for tre sådanne klasser, og Thestrup gennemså den for ham. — Brorson klager over, at katekisationen drives løseligt mange steder og til ingen nytte for de gamle; kirkestolene står tomme, der kommer få af de unge og ingen af de gamle, de konfirmerede møder ikke. Han vil, at præsterne om søndagen skal prædike over det samme stykke af katekismen, som der skal katekiseres om. — Det har, siger han, ikke hjulpet, at Pontoppidans forklaring er kommet i brug; ungdommen ved mange steder intet af den; andre steder kan de den udenad, men forstår ikke et ord. På det første skal der hjælpes ved skolegang, på det sidste ved katekisation. — Også biskop Hersleb mindede hyppigt præsterne om at katekisere flittigt.

Stundom meddelte biskopperne på landemoderne afskrækkende eksempler på, hvad der kunde komme ud af det, når ungdommen ikke undervistes. I Fredericia løb en kvinde i sin vanvittighed til de katolske patres og gik til alters hos dem i vildfarende mening at kunne så vel vinde salighed i den ene kirke som i den anden. — I Herstederne på Sælland skulde en karl stå åbenbart skrifte for begået lejemål; men han havde ikke været til alters

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. VI. 853.

og var ej heller duelig dertil. — I det hele siges der, at det ikke var sjældent, at de unge måtte begynde med åbenbart skriftemål, før de havde været til privat.

Hvad der er blevet udrettet ved katekisationerne til at skaffe de unge bedre kristendomskundskab, lader sig ikke måle; men vist er det, at det ikke lykkedes at vinde menigheden for denne udvidelse af gudstjenesten; de voksne gik allevegne deres vej, når katekisationen begyndte. Et reskript af 2. December 1740 mener, at den store ukyndighed hos mange gamle tildels kommer af, at de ikke bliver i kirken under katekisationen, hvorfor det pålægges amtmændene at sørge for, at ingen andre end gamle og svangre forlader kirken, når den begynder. — Det var her som på mange andre punkter pietismens forløb, at den begyndte med en velgrundet fordring på større åndelig frihed; men da den fik magten, tyede den til statens hjælp i endnu højere grad end tidligere.

I den rationalistiske tid, da man ikke havde stor tro til prædikenens betydning, var man meget ivrig for katekisationen, der formodentlig har bidraget sin del til at tømme kirkerne. Man forsøgte at lade den afløse de gudstjenester, der afskaffedes, især fastepredikenerne. — Biskop Balle tillagde den så stor værdi, at han, da de lærde skoler reformeredes, ønskede religionsundervisningen henlagt til præsterne. Når disse katekiserede en eller to timer med disciplene, vilde de have mere gavn deraf end af religionsundervisningen i skolerne, hvor foredraget let gik over i en art akademisk forelæsning blandet med lærde og kritiske undersøgelser, som alligevel ikke passede for dem¹⁾. — Balle var også selv en ivrig kateket, og han mente, at hans lærebog havde været til stor gavn både for lærerne og børnene. Han har selv givet prøver på, hvorledes man skulde tale med børnene, men egentlig stiller han ikke fordringen højere, end at det hele bliver en forstands- og

¹⁾ Hist. tidsskr. 6: VI. 451.

læseøvelse¹⁾. Efter forslag af biskop Tetens i Viborg anordnedes 5. Oktober 1792 den kateketiske prøve for teologiske kandidater. Kancelliet udtalte ved denne lejlighed, at »ved den almindelige almues ukyndighed i religionens sandheder og ligegyldighed for sin skæbne efter tiden, synes en god kateketisk læremåde at være det retteste og virksomste middel til at rette almuens begreber og forbedre dens villie. Ved de gamle må, efter kancelliets overbevisning, hjærterne først røres, og ved villiens indflydelse på forstanden den nødvendige kundskab opnås, hvorimod det hos de unge kan håbes, at en sand oplysning tilvejebringer hjærtets forbedring, samt at forstanden således virker på villien og leder samme«²⁾. I det hele har katekisationen de fleste steder været som en almindelig undervisningstime, hvori en paragraf af Pontoppidans og senere af Balles lærebog forklaredes. I det 19de århundrede gik den mere og mere af brug.

Af hensyn til katekisationen søgte man at indskrænke »musikken«, d. e. anvendelsen af orgelet i de større kirker. Den skulde indrettes til andagts opvækkelse og på den allerkorteste måde, på det den for unge og gamle lige nødvendige katekisation desto længere og bedre kan forrettes (fdn. 12. Marts 1735). I København befaledes det, at præludierne skulde være korte, og der skulde præluderes under ringningen, for at indgangsbønnen kunde læses, så snart denne var ophørt. Det må have taget længere tid at synge en salme med akkompagnement end uden dette; ti når salmen efter epistlen havde været lang, skulde de to andre bekendte salmer: »Alene Gud i himmerig« og »Nu bede vi den helligånd« for at spare tid synges uden akkompagnement. Der måtte ingen anden selvstændig musik finde sted end enten mellem epistlen og evangeliet, og da kun kort, ikke over 10 minutter, og den

¹⁾ Balle, Pligtanker I. 32. L. Koch, Bisk. Balle 91 f.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 625.

skulde træde i stedet for den salme, som ellers skulde synges, eller også efter »troen« i stedet for det vers, som plejede at synges. Derimod måtte der musiceres efter velsignelsen, når menigheden forlod kirken¹⁾. — Disse bestemmelser tyder på, at »musikken« havde tiltaget sig en vel stor og vel selvstændig stilling i det mindste i de københavnske kirker. — Det havde hidtil været skik, at orgelet ikke brugtes i fastetiden; men ved reskript 23. Maj 1760 tillodes det at bruge det til akkompagnement, men der måtte ikke præluderes. Mange steder vedblev man dog i det mindste på langfredag at synge uden orgelledsagelse.

Gudstjenestetiden flyttedes bestandig længere og længere frem. D. L. 2. 4. 17. sætter dens begyndelse på landet til kl. 6 og i månederne November, December og Januar til kl. 7. — I København bestemtes det 1760, at froprædiken skal begynde kl. 7, højmesse kl. 9. Dels med, dels uden bevilling flyttedes tiden også på landet frem. Ved forordning 17. December 1830 bestemtes den til kl. 10. hvor der kun var en kirke, til kl. 9 og 1, hvor der var to. — Der klages jævnligt både over præster, der ikke kom i kirken i rette tid, og over at tjenesten opholdtes ved at brudefolk, børn og kirkegangskoner kom for sent. Det må ikke have været nogen sjældenhed, at vedkommende, der havde forretninger, bestak klokkeren til at stille kirkeuret tilbage, siden D. L. 2. 22. 42 forbød dette under 20 lod sølvs bøde til kirken. — Det var i den henseende en heldig forandring, at ritualet påbød, at brudevielsen først skulde holdes, når den egentlige gudstjeneste var endt. Men også her synes man længe at være bleven ved den gamle skik.

Der førtes mange klager over, at præsterne lige så lidt rettede sig efter ritualet som tidligere efter ordinansen. — Præsterne, siger biskop Bagger, skal holde sig efter

¹⁾ Reskr. 18. Dec. 1739.

ritualet og ingenlunde forbigå catechismi forklaring: »ti der bliver gjort inkvisition derom«. Ligeledes skal de holde fuld messe. — Biskop H. Ocksen i Århus klager 1728 over, at ceremonierne forandres, præsterne rette sig ikke efter lov og ritual ved ungdommens undervisning; katekismusprædikenen, månedlige bededage og forsvarlig bøns gørelse efter prædikenen forsømmes; hans eftermand P. Hygom gentager dette 1761, og lignende udtalelser høres fra alle stifter. — Wøldike i Viborg indrømmede 1738, at hvor der er to kirker, tillader tiden ikke alle-vegne, at der holdes fuld messe i den ene. — Afvigelserne fra den ved ritualet forordnede form for gudstjenesten fik en stiltiende sanktion ved indførelsen af evangelisk salmebog, i hvilken der kun fandtes få af de i ritualet påbudte salmer.

I den rationalistiske tid vistes der ofte grov forsømmelighed af gudstjenesten. Biskop Münster klagede 1812 over, at der var præster, som ikke prædikede i annekserne, ligesom kirkens formularer behandledes med stor vilkårlighed, indtil dette forbødes ved reskript 12. Avgust 1828¹⁾.

I det 18de århundrede begyndte man at gøre større fordringer til, at gudstjenesten forrettedes på en værdig måde; der var adskilligt, som tidligere ikke havde vakt anstød, men nu begyndte at forarge. — På Fyn forbødes det 1719, at præsten, når han, efter at velsignelsen var lyst, afførtes messeklæderne, måtte gå ind i sin stol eller endog forlade kirken; han skulde blive for alteret, til tjenesten var endt. — Det havde hidtil været skik, at også mændene sad i kirken med huerne på, og præsterne stod for alteret med bedækket hoved. Men allerede 1684 forlangte biskop Søren Glud i Viborg, at de ved visitatsen skulde, så vidt deres helbred tillod det, messe med ubedækket hoved, og H. Braem i Århus siger 1696, at det er den gemene mand og skrøbelige i troen til ikke ringe

¹⁾ Se derom L. Koch, Den danske kirke 1817—54. 98 f.

forargelse, når præsterne ikke blotter hovedet, medens bønnen, epistlen og evangeliet læses eller sakramentet administreres. En præst sagde c. 1700 på prædikestolen: »Nu ser jeg, I bliver ved eders gamle maner, at sætte huerne på under prædiken, og at degnen er helligere end præsten, siden I under sangen tager huerne af«. — Det bemærkes udtrykkeligt, at han selv havde sin hue af under prædiken¹⁾. — Br. Brorson i Ålborg taler 1763 om præsternes uanstændige gebærder; der var dem, som lå på alteret »ligere et nød end en anstændig præstemand«. — Det er også et vidnesbyrd om, at en gammel skik nu syntes stødende, når biskop Hørsleb på landemodet 1738 spurgte provsterne, om de kunde forklare, hvorfor provstret holdtes i kirkerne; han fandt det uanstændigt, at der her skulde føres processer.

Hvad menigheden angår, da har kirkegangen i det 18de århundrede næppe været så pålidelig som tidligere. Biskop A. Anchersen i Ribe klager 1697 over, at der mange steder findes ringe eller ingen andagt til gudstjenesten, og han formaner præsterne med deres hus til at foregå med et godt eksempel. — C. Worm i Sælland siger 1713, at sabbaten vanhelliges ved kørsel og andet arbejde, og at det skal meldes til biskoppen, som så på en eller anden måde vil få sådan Gud fortørnende synd afskaffet. — I Viborg klagedes der ligeledes i de første år af århundredet over ubluelig sabbaternes overtrædelse, almuen rejste til byerne om søndagen, som var det torvedage. Det var disse forhold, der fremkaldte Frederik IV's og Christian VI's strenge sabbatsanordninger med mulkt for at forsømme kirken.

Man indså nok, at det ikke var god kirkelig orden ved øvrighedens hjælp at tvinge folk til at gå i kirke; men man greb dog til det, når andre midler viste sig forgæves. Biskop Muus i Ribe siger 1709: »Hvor folk er

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. I, 494.

forsømmelige til at gå i kirke og ungdommen til katekisation, skal præsterne formane dem, og hvorvel det ikke kan anstå dem på nogen verdslig måde og som actores ved rettens midler at kende straf over de skyldige, er det dog, når de ikke vil rette sig, nødvendigt, at præsten henvender sig til øvrigheden. Hvis det ikke nytter, vil biskoppen indstille det til kongen.« — Da Fredrik IV's sabbatsanordning en kort tid ophævedes 1731, har præsterne åbenbart været bange for, at når det ikke længer var strafbart ikke at gå i kirke, skulde folk ophøre dermed. Biskop Thestrup i Ålborg pålagde dem da at forklare, at hvad i loven og tidligere forordninger var befalet om helligdages holdelse, endnu stod ved magt. — P. Hygom i Århus klagede 1739 over, at der gjordes søndagsarbejde og holdtes grandestævne, vågestuer og barselgilder om søndagen. — Man havde vel fået grandestævnerne ud af kirkerne, men så holdtes de i skolerne, hvor de blev til drikkelag. Skolen, siger Hygoms eftermand, Bildsøe, der skal være et bedehus, forandres til et klammer- og bandehus.

Hvordan det end gik med at besøge kirkerne om søndagen, så var det i det mindste på nogle steder kun dårligt bevendt ved bispevisitatserne. — Søren Lintrup var biskop i Viborg 1721—25. Ved en af hans visitatser hændte det ham, at degnen ikke var mødt. Menigheden har sikkert heller ikke været talrig; ti biskoppen tog løfte af godsejeren, at han vilde holde sine bønder til at komparrere i katekisationen. — I Vestervelling havde ridefogden på Kærmark tilsagt til hoveri på visitatsdagen. — I Simmested mødte ikke 30 af tre menigheder, og allevegne klages der over, at om end de unge kom, blev de gamle hjemme¹⁾. — Den stærke aftagen af kirkebesøget, som fandt sted i den rationalistiske tid, har næppe været så pludselig, som man ofte har antaget; den er begyndt allerede fra det 17de århundredes midte.

¹⁾ Jydske Saml. 3. I. 77 f.

I det mindste en del af grunden hertil må søges i den svækkelse af korporationernes betydning, som fandt sted under enevælden. Denne måtte nødvendigvis være centraliserende; som hele magten var tilfaldet kongen, således måtte han også overtage alle forpligtelser. Når sabbatsanordningerne nu tog kirkegangen under deres beskyttende hånd, var det i virkeligheden de lav, gilder og bylav hidtil påhvillende forpligtelser, staten havde overtaget. — Det kunde se ud, som om kirken derved havde fået en langt stærkere støtte end tidligere; da havde der været tale om mulktter på 1 eller 2 skilling for dem, der udeblev fra gudstjenesten, nu løb det op til store summer. I Slagelse afkrævede byfogden 1737 tre familier respektive 543, 462 og 396 rdl., fordi de et årstid ikke havde gået i kirke. Disse mulktter eftergaves vel, rigtignok fordi vedkommende familier var pietistiske; ti for pietisterne gjaldt der i Christian VI's tid en anden ret end for andre. Men selv uden dette, vilde det have vist sig umuligt at inddrive bøder af en sådan størrelse for en sådan forseelse. Staten havde her overtaget en forpligtelse, som den kun kunde forløfte sig på, og den gjorde kirken skade ved at støtte den på en sådan måde. — Da der så kom en tid, da kirken hverken havde støtte i korporationerne eller staten, så det ud, som om den skulde have meget ondt ved at få fat på folk, som den nu måtte søge enkeltvis, og således på en ny måde samle en menighed.

Voldermisseoffer og de andre fra katolicismen arvede skikke havde man nu fået ud af kirkerne. Men almuen holdt fast på dem som folkeforlystelser, og i den pietistiske tid klagedes der tidt over, at den ikke vilde slippe fastelavnsløjer, St. Hans blus og anden overtro. Biskop Br. Brorson hørte med sorg og græmmelse, at der i Ålborg stift holdtes juleleg. Han vilde, at de ugudelige mennesker, som lånte deres hus til sådant spøgeri og dårlighed, skulde stå åbenbart skrifte. — Det er et ret mærkeligt vidnesbyrd om, at bevidstheden om, at de gamle almueforlystelser havde

havt tilknytning til kirken, ikke endnu var helt uddød, at en pietistisk præst, der på ingen måde vilde tage nogle karle, som havde redet sommer i by, til alters, selv fortæller, at førend de red, havde de tilsammen sunget en salme og bedt en bøn¹⁾).

Konfirmationshandlingen i kirkerne kan næppe kaldes nogen ny kirkeskik; der var alt tidligere holdt en prøve på, om de unge havde fornøden kristendoms-kundskab, før de gik til alters²⁾. Biskop A. Anchersen i Ribe kalder denne »dåbspagtens konfirmation ved overhøring i den hellige absolution og den hellige nadvere«. Det gik også i begyndelsen med den ganske som med de almindelige katekisationer, den forrettedes for tomme stole, og det kunde ske, at den ganske menighed midt under akten gik ud af kirken. — Men henimod det 18. århundredes slutning var dog konfirmationens betydning gået op for menighederne; det siges, at forsamlingen på konfirmationssøndagene var større end ellers, og at der var mere andagt ved den³⁾.

(Fortsættes).

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. VI. 230.

²⁾ Fdn. 27. Marts 1629, II. 12 og 17.

³⁾ Ussing, Kirkeforfatning 4. I. 124.

Gudstjenesten i den danske kirke efter reformationen.

Af L. Koch.

3. Prædiken.

Prædikenen måtte blive midtpunktet i gudstjenesten og præstens vigtigste gerning. Reformatorerne var bestandig blevne kaldte prædikanter, og det var, hvad de havde begyndt, som nu skulde fortsættes. Ved Guds ords forkyndelse skulde hans menighed opbygges, og det blev en væsentlig del af gudstjenestens betydning at oplyse de vankundige om, hvad kristendommen ydede mennesker, og hvad den krævede af dem, og dette skulde især ske gennem prædiken. Denne skulde som alle de gudstjenstlige handlinger holdes af sognets egen præst; ingen måtte indtrænge sig i fremmede sogne; enhver præst skulde holde sig på sit eget og ikke være en »sognestryger«. — Heller ikke måtte nogen af menigheden søge til andre kirker og derved formindske deres sognepræsters »rettigheder«¹⁾.

Men retten til at prædike var lige så lidt, som det havde været tilfældet i den katolske tid, forbeholdt præsterne alene. Hvis der var nogen grænse for, hvem der måtte bestige prædikestolen, var det at have gået i latinskole; fra disse skoler udgik de allerfleste præster uden at have fået nogen universitetsdannelse, og man måtte der-

¹⁾ Cawallin, Lunds stifts herdaminne 24. Rørdam, Kirkelove I, 301.
Kirkehist. Saml. 5. R. I.

for ønske, at sådanne unge mænd, som agtede at blive præster, øvede sig i at prædike. — Men det viste sig snart, at her var åbnet vej for store uordener; allerede bispemødet i Antvorskov 1546 måtte forbyde at lade unge og uøvede mænd prædike; men dette blev ikke efterkommet. Overalt klages der over, at præsterne bruger studenter, uordinerede og omløbere til at forrette gudstjenesten. Ved omløbere forstås de såkaldte løbepæster, ordinerede mænd uden fast ansættelse. Der havde været mange sådanne i den katolske tid, og efter denne var det stundom tilhængere af det gamle, der drog omkring og prædikede paa katolsk vis. I Vendsyssel klagedes der 1540 over, at der var mange forløbne munke og andre falske profeter, som forførte almuen¹⁾. Men også efter at dette var ophørt, var der løbepæster nok. I den første tid ordinerede biskopperne temmelig vilkårligt, og mange benyttede sig deraf og lod sig ordinere til skibspæster eller huskapellaner hos adelsmænd i det håb, at de da lettere vilde få embede. Kom de så ud af deres stilling, fristede de livet som en slags gejstlige vagabonder. Det samme var tilfældet med præster, der just ikke for deres dyders skyld var blevne afsatte, ofte i Norge eller på Gulland, og alle sådanne tillodes det uden forskel at prædike. — I året 1578 forbød derfor kongen at ordinere andre end dem, »der have eller ere beskedne til et vist kald, med mindre nogen anden sønderlig lejlighed forefalder«²⁾.

Man søgte at indskrænke brugen både af den slags ordinerede og uordinerede hjælpepræster, først ved at forlange, at de skulde have provstens tilladelse til at prædike; siden krævedes biskoppens³⁾: unge og skægløse studenter må ikke prædike uden denne, siger biskop Winstrup på Sælland 1593. Da det var blevet almindeligt, at alle, der

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 145.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. IV. 395.

³⁾ Rørdam, Kirkelove I. 249.

vilde være præster, søgte universitetet, skulde de have attest fra dette for at have studeret. Dette sidste påbydes i forordning 27. Marts 1629, hvor det siges, at det hidtil havde været tilladt alle og enhver, endog ubekendte, at prædike. — Men det gik med dette lovbud som med alle andre i den tid, det trængte kun langsomt og ufuldstændigt igennem. — I Viborg klagede biskopperne den ene gang efter den anden (1688, 96 og 97) over, at der var præster, der havde taget sig en medtjener, og som nu hørte meget ilde for, at de levede helt i ørkesløshed og lod ham, der kun fik en ringe løn, besørge hele tjenesten. Andre, der var uden medtjener, var nachlässige til deres embede at forvalte og lod stedse andre, hvo de kunde være, prædike for sig. — Biskop Bornemann havde 1696 hørt, at præsterne i Næstved lod mølleren prædike for sig. — I Ribe klagedes der s. å. over, at der var præster, som lod studenter prædike for sig år ud og år ind, selv på de store højtider, ja de lod dem holde ligprædikener; dette sidste forbødes atter 1704 i samme stift.

Det var her, som overalt, de gamle fra den katolske kirke arvede forestillinger, der gjorde sig gældende. Man var vant til, at mange embeder besørgedes af vikarer, og man vedblev som hidtil at kalde gejstlige embeder beneficier, det samme ord, der betegnede lenene; ofte siges det også, at en præst er forlenet med et embede. I senere tider var det at blive præst, at få »et brød«. og det ansås ikke for utilbørligt at lade forretningerne eller en stor del af dem besørge ved medhjælpere, ligesom gamle præster skaffede sig en slags pension ved at oplade deres embede for en eftermand, der da ydede dem en aftægt. Regeringen og biskopperne fandt heller intet urigtigt heri; de søgte kun at regulere kapellanholdet, således at hver kapellan skulde have sin egen sognepræst, der ikke maatte bruge løse og tilfældige hjælpere; ingen lægmand måtte oppebære et embedes indtægt og lade det bestyre af en kapellan, og biskopper, kanniker og andre, der var lønnede med gejst-

lige embeder, måtte ikke kræve for stor afgift af de kapellaner, der bestyrede dem¹).

Der blev næppe gjort nogen forskel paa gudstjenesten, enten den holdtes af ordinerede eller uordinerede; reformationstiden var mindst af alt højkirkelig. På rigsdagen i København 1530 havde prædikanterne åbent vedkendt sig, at de betragtede alle kristne mennesker af begge køn som præster, og da de beskyldtes for at tillade, at lægfolk uddelte nadveren, svarede de, at alle kristne mennesker er så vidt præster, at de have ingen vielse, smørelse eller røgelse behov; men de billigede ikke, at nogen uden nødvendighed indførte sig selv ukaldet og ukejset af den helige kirke til åbenbart og almindeligt at tjene andre kristne mennesker med sådant præsteskab²). Her lægges hele vægten på kaldelsen, medens ordinationen næsten er overflødig. — Ordinansen undgår ogsaa enhver antydning af, at der ved ordinationen skulde meddeles nogen særegen nådegave: »Den ganske handel med denne tilskikkelse og ordinerings skal så fuldendes efter det ord, Pavlus siger: kreaturet helliges ved ordet og bønnen.« — Hele denne betragtning gør sig stærkt gældende overfor de uordinerede prædikanter. De bar samme ornat som præsterne — endnu i Christian V's tid forordnedes det, at »hvo herefter begærer at prædike, den da imidlertid sig i præstelig habit ifører« —, og de forrettede hele altertjenesten, medens det dog ikke omtales, at de har døbt eller holdt altergang. Det kan ikke anses som bevis for, at sligt var almindeligt, når der siges om en præst, som blev afskediget, at han havde ladet skriftemål og altergang forrette af en ubekendt person »i en rød filemults kjole«³). Men det er et vidnesbyrd om, hvad en forsømmelig præst troede at kunne tillade sig i denne retning.

¹) Rørdam Kirkelove I. 100 (ordinansen), 331.

²) Rørdam, Malmøberetningen 36, 47—48.

³) Ny kirkehist. Saml. I. 497. Kirkehist. Saml. 3. VI. 187.

Man følte dog snart trang til at forbeholde altertjenesten for ordinerede præster. Biskop Povl Madsen forbød 1572 for Sællands stift, at uordinerede måtte forrette noget for alteret. — I Ribe siger biskop Chr. Lodberg 1688, at fremmede studenter må ikke prædike, uden de have universitetets testimonium og attest for skikkeligt levned, og uordinerede må ikke lyse Arons velsignelse, og slet ikke med udstrakte arme og korsets betegnelse; men enten skal de lade velsignelsen helt ude eller gøre den til en bøn: O herre! velsigne du os osv. — På Odense landemode pålagde biskop Jacob Lodberg 1718 uordinerede prædikanter at stå i kordøren og oplæse kollekter, epistler og evangelier.

Munke med kappe og tonsur blev det på bispemødet i Antvorskov 1546 forbudt at prædike, idet man vel har ment, at dragten vilde prædike den gamle lære, hvad end manden sagde. Heller ikke degne måtte prædike. Dette sidste udtales på mange landemoder, første gang så vidt vides i Roskilde 1555. Da degnene dog sikkert som regel havde gået i latinskole, skulde man tro, de måtte have været lige så berettigede dertil som andre; men man har vel ment, at misbrugen vilde blive for stor, når det tillodes præsterne at benytte dem. I en senere tid var det derimod meget almindeligt, at degne, som havde studeret, prædikede¹⁾.

Der er intet punkt, hvorpå der efter reformationens indførelse forelå en vanskeligere opgave, end da prædiken skulde blive hovedstykket i gudstjenesten i alle kirker. Der var vel allerede givet udmærkede eksempler af mænd som H. Tausen, Claus Tøndebinder o. fl.; H. Tausens postil kan endnu læses med opbyggelse. Også P. Palladius og sikkert mange af de mænd, der trådte til efter 1536, var fortrinlige prædikanter. Der var tro på Guds ords magt, og fremfor alt var der frejdighed og glæde ved forkyndelsen. — Men nu skulde der ikke blot prædikes,

¹⁾ Se t. ex. Kirkehist. Saml. 3. V, 554.

hvor der opstod mænd, som var stærkt grebne af evangeliets herlighed, men i enhver kirke landet rundt. Det var klart nok, at på de fleste steder vilde det ikke blive af den slags prædikener, der havde fyldt kirkerne i Viborg og Malmø. De mænd, der skulde tilvejebringe den nye ordening, gjorde sig heller ingen illusioner i så henseende. Man måtte være glad, når man i byerne kunde skaffe mænd, der nogenledes var gerningen voksne; på landet blev som regel de katolske præster siddende i embederne, når de vilde slutte sig til reformationen, og det tillodes dem at oplæse såvel prædikenen som katekismusforklaringen af danske postiller. Dog skulde de vænne sig til at prædike frit, »at de ej tage nogen årsag til lisenhed af det, som til nogen tid overbæres med dem i kærlighed«.

Prædikenen skulde holdes på samme måde som nu, først en bøn, derefter tekst og udlægning og til slutning atter bøn for det åndelige og verdslige livs nødtørftighed, for kongen, og derefter fadervor, under hvilket både præst og menighed knælede. Den anvisning til en sådan bøn, som findes i haandbogen 1539, viser, hvor lidt man endnu den gang følte sig som en national kirke. Der skulde nemlig bedes først for kejserlig majestæt, konger, herrer, fyrster, statholdere, rigers og stæders råd . . . besynderlig for vor egen nådige herre og konge, og for hans nådes og rigets råd«. —

Prædikenen var jo imidlertid ikke noget nyt, der var bleven prædikatet også i den katolske kirke, både af præster og munke; men disse havde haft skikke og, som det synes, især mange manerer, der skulde aflægges. Det møde af biskopperne, som holdtes i København 1540, året efter at den danske kirkeordinans var udkommet, beskæftigede sig med denne sag. Indledningsbønnen, siges der, skal være kort, og papistiske skikke og fortaler til prædikener (præfationes concionum, ut vocant) tillades ikke¹⁾. Alle munke-

¹⁾ I Tyskland vedblev man dog på nogle steder at bruge dem. Caspari, Die geschichtliche Grundlage des evang. Gemeindelebens 24.

uvaner skal aflægges så vel i udtalen som i visse fagter, at ikke menigheden mere forvirres end opbygges. Teksten skal læses, uden at der i den indskydes forklaringer, og i slutningen skal syndebekendelsen udelades. — Dette »ugudelige konfiteor« omtales oftere; det synes at have indeholdt opregning af en del synder og bøn til helgene om at beskytte mod dem og skaffe tilgivelse for dem. I håndbøgerne indeholdes der en dansk syndsbekendelse med bøn om syndsforladelse, der synes at være trådt i det katolske konfiteors sted.

De prædikeuvaner, der advares imod, er formodentlig de samme, som Palladius omtaler i sin visitationsformel (1555), hvor han siger, at der er nogle, som i prædikenen snarere synger (cantillant) end taler, og at det er manerer, som er lært i klostrene, men som ikke passer i Guds kirke. — Uagtet ordinansen intet taler derom, blev det sædvanligt, at prædikenen endte med den præstelige velsignelse. Når man har begyndt at bruge den her, lader sig næppe påvise, men det har sikkert været en almindelig skik, da det påbødes af ritualet. — Om der end derfor nærmest har været tænkt på velsignelsen lyst fra alteret, har det vel også kunnet finde anvendelse på prædikestolen, når biskop Poul Madsen på Sællands landemode 1584 udtaler, at præsten skal ikke, når velsignelsen lyses »gøre fegtespring«, men opholde hånden efter frelserens eksempel og ikke slå den i luften. — Ved korsbetegnelsen efter velsignelsen var man mistænksom; biskop Winstrup mente dog, at den kunde bruges, naar der kun ingen overtro knyttede sig til den (1592). Derimod forbød biskop Christen Lodberg i Ribe 1687 sine præster at slå Andreas kors, det skulde være Kristi kors, og det ansås for papistisk, at præsten i bønnen opfordrede menigheden til at betegne sig med det hellige kors (betegnelse¹).

På et bispemøde i København 1555 advarede mod

¹) Kirkehist. Saml. 3. VI. 488.

»skarns prædikenbøger«, det vil sige katolske postiller. Præsterne har altså oplæst af sådanne om søndagen, og det kan ikke undre os; ti da den danske ordinans udstedtes og gav anvisning på, at de, der ikke kunde holde en fri prædiken, kunde benytte danske postiller, eksisterede der ingen sådanne udgivne efter reformationen. Hans Tausens, som snart udkom, synes ikke at være bleven meget udbredt, der udkom kun et oplag af den. Større udbredelse har Anton Corvinus's postil fået. Den blev dog også først oversat fra tysk 1539. — Benyttelsen af katolske postiller kan have bidraget til, at oplæsning af prædikenen meget snart, allerede 1546 på et bispemøde i Antvorskov, blev helt forbudt, fordi det havde vist sig, at menigheden derved lidet eller intet opbyggedes. Dette forbud gentoges i den nærmeste tid på landemoderne; de, der ikke kunde holde en fri prædiken, skulde tage deres afsked eller holde kapellaner. Der har vistnok i menighederne været uvillie mod de oplæste prædikener; ti forbuddene mod dem var virksommere end de fleste lignende; der tales siden kun sjældent om præster, der ikke prædikede frit.

Men næppe var sejren vundet, før man var nærved atter at indføre en prædikemåde, der ikke var meget forskellig fra den, man havde ivret så meget imod. — Det viste sig nemlig, at der også var mange ulemper ved de frie prædikener. — Især blev de for lange, ordinansens forbud mod, at de måtte vare over en time, overholdtes ikke, uagtet der intet er, som oftere indskræpes. Det hjalp ikke, at man i slutningen af det 16de århundrede begyndte at anbringe timeglas på prædikestolen, det var ikke muligt at få præsterne til at følge den forstandige regel, biskop Hegelund i Ribe gav sine: »bona, bene, brevitæter«, godt indhold, god form, korthed. Klagerne blev snarest stærkere og hyppigere til helt hen i midten af det 18de århundrede¹⁾. — Der er noget påfaldende i, at prædikenerne

¹⁾ Se f. eks. Ny kirkehist. Saml. I. 659 f.

således bestandig forlænges, medens der ellers overalt er en bestræbelse for at afkorte gudstjenesten. Biskopperne er al tid enige om, at grunden er den, at præsterne står og siger, hvad der falder dem i munden (quidquid in buccam venerit), et udtryk, der næsten er stereotyp i alle ankerne. Endnu Brochmand siger 1648, at grunden til de lange prædikener er, at præsterne ikke forbereder sig, derfor fortaber de sig i uvedkommende digressioner. — Men om dette end mange gange kan have haft sin rigtighed, er forklaringen dog ikke helt tilfredsstillende. Det lå i virkeligheden vel så nær for den, der var kommet uforberedt på prædikestolen, at se at slippe ned af den igen snarest muligt.

Men når det lykkedes at få bugt med oplæsningen af prædikenen, fordi man havde den offentlige mening med sig, så mislykkedes bestræbelserne for at gøre prædikenerne kortere, fordi man havde den imod sig. Menighederne vilde ikke spises af med en prædiken, der kun varede en halv times tid. Ved alle lejligheder gjaldt det, at jo fornemmere en begravelse eller et bryllup var, desto længere skulde talen være, ja et fornemt barn kunde ikke døbes, uden der skulde holdes en tale, ofte så lang, at gudmoderen ikke kunde holde ud at bære barnet; medens den holdtes. — Der kan ikke været tvivl om, at en præsts anseelse har været størst, når han holdt lange prædikener, men heller ikke om, at denne betragtning ikke har været til gavn for prædikens indhold. — Dette udelukker ikke, at der kunde være præster, som holdt ud så længe, at menigheden blev ked deraf. Ved en bispevisitats i Gudbjerg på Fyn 1589 sagde sognefolkene, at de var velfornøjede med deres sognepræst, når blot han vilde lade være at prædike i timevis. Biskoppen siger: han skal have et timeglas! men det hjalp ikke, endnu ti år efter førtes den samme klage¹⁾.

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog 191.

Den store vidtløftighed var dog ikke den eneste mangel ved den frie prædikeu. — Reformatorerne havde brugt djærve udtryk, når de stred mod papisterne, som når de revsede tidens laster, og man var den gang ikke ømskindet for sligt. Men i den følgende tid bevaredes vel de stærke ord, men det var, som hele niveauet sænkedes. Allerede på Roskilde landemode 1555 klagedes der over, at præsterne brugte usømmelige skældsord: »I skal få fanden! djævlén skal tage eder!« Det værste var, når der brugtes skældsord, fordi tiende eller andre afgifter ikke var betalte (Odense landemode 1561); men også på anden måde misbrugtes prædikestolen; 1613 var en præst stævnet, fordi han på denne uden grund havde beskyldt en kone for at have bedrevet hor. Der siges også, at præsterne gjorde narrestreger, fortalte fabler og brugte vittigheder på prædikestolen. Det var folkeligheden fra reformationstiden, der slog om i sin karikatur. Der advares mod at bruge ordsprog; en præst havde sagt: »Mimerdug falder lige så vel paa en kolort som på en rose«.

Mod alt dette kom der en reaktion, og den bæres af den mand, som blev hele Danmarks lærer, Niels Hemmingsen. — På Fyns landemoder 1578, 83 og 85 anbefaler biskop N. Jespersen, at præsterne skal have en vis orden i sine prædikener; de skal skrive dem og hvert år prædike et og det samme. — På Sællands landemode 1583 siger biskop Povl Madsen, at de ikke må prædike et år af en postil og det næste år af en anden, men at de al tid skal observere en vis metode, og to år efter henviser han dem til Niels Hemmingsens postil. — Peder Hegelund i Ribe formaner dem til al tid at have deres dogmatik (*præcipua capita doctrinæ Christianæ*) på rede hånd; ti det er den, de under deres prædiken skal tage deres tilflugt til som kilden; de skal ikke synes at have kastet bogen og biblen under bænken og alene hænge i en postil. — Han lægger dem tillige paa sinde, hvad al tid stærkt fremhæves, at prædiken er Guds ord: »De skulle

bekvemmelig forkynde ordet som et Guds ord og fremsige det som af Gud og udi Guds åsyn ved Jesum Kristum, at de ikke udi nogen måde forkrænker det enten med tillæg eller fratægt¹⁾).

Alle de tre nævnte biskopper var N. Hemmingsens samtidige eller disciple, og om end på forskellig måde henviser de præsterne til den prædikemetode, han havde gjort sig til talsmand for i sin lille pastoralteologi, »Pastor», og især i sin berømte postil. Denne havde længe været udbredt i afskrifter, før den 1561 blev trykt på Latin; den danske oversættelse, eller rettere bearbejdelse, udkom 1576. Den er ingen prædikensamling, men indeholder udkast til prædikener på alle årets helligdage. Den kunde derfor ikke bruges til at oplæse i kirkerne, med derimod vejlede til udarbejdelsen af prædikener. — Dette var ogsaa forfatterens hensigt; men han vilde, at præsterne skulde udarbejde en prædiken efter den over hver tekst, og den skulde de blive ved at bruge, de skulde ikke blot ofte indprænte det samme, men så vidt muligt gøre det med de samme ord²⁾).

Det er denne i vore øjne besynderlige regel, der indskærpes ved de ovennævnte landemoder. Man må for at forstå, at der kunde være mening i den, huske på, at kirken den gang langt mere end nu tillige var skole. Det er gentagelsens betydning, når en lærdom skal indskærpes, der har stået N. Hemmingsen for øje. Han har selv fremstillet de fordringer, han gjorde til en god prædiken: Præsten skal både have en fast overbevisning om de i skriften indeholdte sandheder og et solidt system, så at han har lærdommen indbefattet i visse hovedstykker og altid kan tage sin tilflugt til disse. For tydeligheds skyld skal han først fremsætte hovedindholdet af, hvad han vil tale om. Dernæst skal han dele dette, og delene skal han atter

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. 7. 646.

²⁾ »Pastor» 230.

adskille i underafdelinger og vel indprente dem i hukommelsen, at han ikke glemmer dem. Men dernæst skal han udvikle alle enkeltheder i forklaringer, eksempler, lignelser og modsætninger¹⁾.

Det er altså de to ting, det kommer an på, at præsten skal have et ordnet begreb om den kristne læres hovedpunkter, og at han skal disponere sine prædikener vel. Dertil er det, han giver anvisning i postillen, og den udbredelse, denne fik, ikke blot i Danmark, men i alle protestantiske lande, vidner noksom om, at han har truffet sin tids tarv. Men han driver udstykningen i afdelinger og underafdelinger så vidt, at det let må være gået ud over personligheden og friskheden, når der skulde prædikes over et sådant skema. — Det er egentlig let forståeligt, at han kunde råde til altid at sige det samme med de samme ord; ti han går ud på at samle hele evangeliets indhold i én prædiken, og er dette lykkedes, er der jo intet andet at sige den anden gang end den første. — Der lå også i hans anvisning en fristelse til at sætte dogmatiken over skriften; det var ikke saa meget denne selv, der skulde tales om, som om de dogmatiske og moralske sætninger, der kunde uddrages af den.

Hemmingsens postil har sikkert havt en overordentlig stor indflydelse på prædikenen her i landet; men det vil være vanskeligt, om ikke umuligt, at påvise det fremskridt, der skyldes den. — Den ofte omtalte biskop Jakob Madsen i Fyn (1587—1606) bedømmer i sin visitatsbog de prædikener han har hørt, og dommen er stundom streng nok. Om sognepræsten i Middelfart, Ole Pedersen, hedder det, at sognefolkene har ret i, at han er »ubegribelig i sin prædiken«. Der siges andensteds om ham, at »han fejler noget på sit mæle«²⁾. — Christen Laugesen i Brændekilde snøvler; han lærer ikke folk noget, har dårligt foredrag,

¹⁾ »Pastor» 223, 229, 230.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 385.

følger ikke dispositionen og siger intet, der kan være til opbyggelse; hans prædiken varede en time. — Hr. Anders i Trøstrup er overmåde flov (valde jejunos). — Men på den anden side hedder det f. eks. om Hans Andersen i Nærá: »en god, jævn taler«; om Morten Pedersen i Tommerup: »Han prædiker godt, en hel time«; om Hans Lang, læsemester i Odense: »en lærd og forstandig mand« osv. — Påvirkningen fra N. Hemmingsen viser sig sikkert i, at biskoppen — også hvor han ikke har været tilfreds med prædikenen — kan anføre de hovedpunkter, hvorom den har handlet; præsterne har havt en disposition, der har ligget til grund, og som formodentlig er bleven stærkt fremhævet.

Under de kryptokalvinske stridigheder går de formaninger, der gives præsterne, især ud på, at de teologiske spørgsmål, der tvistedes om, ikke måtte bringes på prædikestolen. At dette kunde ske endog med stor voldsomhed, viser den sag, som førtes mod præsten Ole Kock, der afsattes 1614¹⁾. Men det har dog næppe været almindeligt, at denne strid har trængt sig ind i kirkerne.

Under de store ulykker, som ramte folket i midten af det 17de århundrede, fandt der en opvækkelse sted, som løb ud i den såkaldte Weigelianisme, der fornægtede Kristi menneskelige natur og derfor også forkastede alt ydre kirkevæsen og kun vilde betragte kirkelæren som et udvortes svøb om den dybere erkendelse af Gud. For så vidt som den her nåede ud i befolkningen, viste den sig især i uvillie mod al luksus, særlig overdådighed i klæder, i hvilken henseende kong Christian IV's luksusanordninger kraftigt understøttede den. For ham var der ingen tvivl om, at Gud fortørnedes over den store hofart, som mennesker i denne tid bruger med deres klædebon, toppede luer og anden letfærdig dragt, så at Gud giver sit mishag til-

¹⁾ Pontoppidan *Annales* III, 621 f. Kirkehist. Saml. 3. I. 589 f. Rørdam, Universitetets hist. III, 255.

kende ved underlige fødsler og adskillige tegn¹⁾. Både almuen og præsterne kom i bevægelse, når sådanne tegn skete, og der opstod sværmeriske profeter. Da mestermændene i Viborg så syner og vakte uro i befolkningen, prædikede en hof- eller slotsprædikant om, at han burde miste livet, og kongen var af samme mening²⁾.

Kirken formåede dog også at bekæmpe denne bevægelse på anden vis. I året 1631 opdagede man i Ribe en mærkelig skrift paa en rude, og hele byen kom i bevægelse, det antoges, at skriften varslede store ulykker over landet. Den fromme biskop Jens Dinesen Jersin prædikede da hver dag en hel uge igennem om overtroen i almindelighed såvelsom om det formentlige tegn i Ribe og forklarede, hvorledes alle de nye profetier, som han i det hele advarede mod at tro, kun lidet lignede de gamle, der aldrig var bleven stående ved det, som hænger udenpå mennesket, men altid havde krævet en renselse og fornyelse af hjærterne. — Denne besindige tale vakte stor vrede mod ham; han beskyldtes for at foragte Guds åbenbare tegn og for at have approberet overdådigheden i klædedragt. — Jersin hører mellem tidens ypperste prædikanter; han har sammenarbejdet sine prædikener i to opbyggelsesskrifter: »Vera via vitæ, en rigtig vej, som fører til det evige liv« og »Troens kamp og sejr,« der begge endnu bruges³⁾.

Hele denne uro i befolkningen bevirkede, at mange præster søgte at gøre deres prædiken indtrængende og anvendelig ved at prædike om alle slags borgerlige og verdslige ting, hvad der advarede mod rundt om på landemøderne, således af biskop Morten Madsen i Århus 1631; han forlangte, at præsterne skulde skrive deres prædikener, at de kunde forevise dem for biskoppen. Sællands biskop

¹⁾ Reskr. 31. Jan. 1631. Ny kirkehist. Saml. IV, 182.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. IV, 184.

³⁾ Gjellerup, J. D. Jersin. Biograf lex. VIII. 458 f. I kirkehist. Saml. 3. V. 463 findes eksempel på en prædiken mod overdådighed.

L. M. Scavenius formanede til at prædike loven og evangeliet, men ikke allehånde verdslige ting.

Ofte i denne ulykkelige tid lød der en streng bods-prædiken, hvad der vel også kunde være god grund til. Springfloden 1634 ødelagde en by i Ho sogn, i hvilken megen ugudelighed var gået i svang; den næste søndag holdt præsten, Knud Kristensen, en hård straffeprædiken, så at nogle stod op i kirken og bad: »Ak hr. Knud! tal nu noget om Guds nåde, og lys herrens velsignelse over os¹⁾).

I denne tid udkom Jesp. Brochmands »Sabbathi sanctificatio«, i senere udgaver kaldet huspostil, 1636—38. Den har oplevet lige så talrige oplag som N. Hemmingsens, hvis indflydelse vist nok den gang var ophørt. Resen synes at have villet gøre Luthers prædikener til mønster for de danske præsters; han siger i et landemodsmonitum fra 1617, at prædikenerne skal være kortere og indholdsrigere (solidiores) og især af Luthers postiller, der netop er trykkede i dette øjemed²⁾. Men det blev ikke dem, men Brochmands postil, der kom til at sætte sit præg på det 17de århundredes prædiken. — Den indeholder lige så lidt som sine forgængere egentlige prædikener, om den end helt er holdt i prædiketonen, men udlægning af evangelier og epistler, og den kan betragtes som et forsøg på at vise både lærde og læge, hvorledes biblen fortolker sig selv, og tillige, hvorledes dens fortolkning al tid kommer til det samme resultat som den lutherske dogmatik, således som den havde udviklet sig i Brochmands tid og er fremstillet af ham selv. Her er ingen teologiske kunstord, ingen ydre systematisering, men han har i sandhed holdt sig sin forgængers, N. Hemmingsens anvisning efterrettelig, at præsten skal have en fast overbevisning om de i skriften indeholdte sandheder og et solidt system. — Dette

¹⁾ Danske Saml. 1. II. 105.

²⁾ En afskrift af Roskildske monita i M. Jensen Medelfars visitatsbog, Rigsarkivet.

ligger al tid bag ved, og denne forvisning uden ringeste tvivl om, at biblen og den lutherske dogmatik på alle punkter siger det samme, gør hans bog til et mærkeligt helstøbt arbejde.

Han kender sin bibel, som kun få har kendt den; men han kan heller ikke komme udenfor den. Hans postil har hverken tid eller fædreland, der er god og kristelig formaning i den, men intet forhold til livet, som det den gang levedes, intet hensyn til samtidens forhåbninger eller lidelser, synder eller vildfarelser. Det er knap, der er lånt et billede fra livet; selv når herren giver anvisning dertil som i evangeliet om fuglene under himlen og lilierne på marken, drejer han straks af for atter at komme ind i biblen: »Giv agt på, hvorledes han sørgede for Ismael i ørken, for Moses i de 40 dage på bjerget, for Israel i ørken, for Elias« osv. — De præster, og det har sikkert været mange, som har dannet sig efter hans forbillede, har kunnet lære en sund og forstandig brug af biblen, og hans kærlighed til denne har kunnet være dem et mønster, men de har sikkert stået fare for, at deres prædiken er blevet noget oversvævende, så det ikke har været så let at gå bort og gøre efter det ord, der var hørt.

Brochmands postil fik tillige en anden betydning: den blev, som den siden kaldtes, en huspostil, der brugtes af lægfolk til opbyggelig læsning, og den holdt sig som sådan, også efter at oplysningens talsmænd i et halvt århundrede havde spottet over »Brochmands postillevås.« — Det er et vidnesbyrd om det fremskridt, både præster og lægfolk havde gjort siden N. Hemmingsens tid, at en sådan bog nu kunde finde læsere også udenfor præsternes kreds, og dette fremskridt skyldes den evangeliske prædiken, der nu var holdt et århundrede igennem; trods alle de skrøbeligheder, der havde hæftet ved den, var Guds rene ord ikke bleven prædiket forgæves.

I det 17de århundrede begyndte præsterne at blive lærde, hvilket dog ikke må forstås, som om det gjaldt

standen i sin helhed; der var nok, som kun havde yderst tarvelige kundskaber. — Biskop Jens Gødesen i Århus (1593—1626) har forkastet adskillige kandidater til gejstlige embeder og givet andre pålæg om at arbejde på at forøge deres kundskaber. Mathias Foss i Ålborg (1672—81) har givet mindst 9 præster det samme pålæg¹). — Der var dog virkelig, også mellem landsbypræster på afsides steder, lærde mænd; men det viste sig, at lærdommen også havde sine farer. — På Ribe landemode 1695 gentager biskop Christen Lodberg de gamle formaninger mod forfømmelige og forargelige præster, advarer mod at bruge skoledisciple til at prædike for sig og mod at bringe sine egne sager på prædikestolen, eller på denne, i skriftestolen eller ved sakramenterne, bruge utidige komplimenter og ceremonier, da præsterne »skal konservere den herres ære, hvem de tjener«. Men han tilføjer tillige, at de skal rette sig efter menighedens begreb og mere søge at vise deres kærlighed end deres lærdom og veltalenhed. — Et par år senere advarede han mod de lange citater af biblen. Sådanne må kun bruges, hvor det gøres fornødent, at tilhørerne særligt advares om, at det er Guds ord og ikke menneskers, eller det er noget »højvigtigt og ugement«. — Der gled også latinske, tyske og franske ord og sætninger ind i prædikenen, ligesom navnene bøjedes på latin (Ezechielem, Ezechielis osv.). Dette blev forbudt, navnene skulde nævnes »efter vort danske sprogs art.« Andre har derimod villet være altfor populære, så de oversatte de sædvanlige navne på Moses bøger (udgangens, præstedømmets, mandtallenes bog) eller brugte billeder som at treenigheden lignedes ved en trefork, eller de lagde sig efter sådanne åndrigheder som at kalde »kødets lyst, øjnernes lyst og livets hoffærdighed« (1. Joh. 2, 16.) den onde treenighed. — Biskop M. P. Kønig i Ålborg ivrer 1671 mod de præster, der smykker sig med fremmede fjer og bruger andre

¹) Kirkehist. Saml. 3. II. 739 og 3. VI. 381.

lærdes udtalelser, som var det deres egne. Det er intet andet end svig mod Gud og kirken og at fortjene sig ros ved at stjæle andres arbejde¹). — I det hele var der en tilbøjelighed for alt, hvad der var snirklet og kunstigt, både i form og indhold. I året 1671 prædikede mag. Laur. Christensen i St. Knuds kirke i Odense vidtløftigt om de lærdes meninger om, hvilket sprog vi skal bruge i den tilkommende verden. Et eksempel derpå fra en lidt senere tid er den lærde Christen Tychonius, død som stiftsprovst i Viborg 1740, »Cimbrers lys og Jyllands klare øje«, om hvem der sagdes, at »sålænge han stod på sin prædikestol, var han værd at binde med guldænker dertil, at han aldrig skulde komme ned deraf«. Hans veltalenhed er i vore øjne en underlig blanding af helligt og verdsligt, bibelsprog, franske gloser, dansk klingklang, forunderlige lignelser og affekteret svulst, hvori der dog findes tanker, der er vel tænkte og vel udtrykte²). — Denne lyst, til hvad der var snildt og kunstigt, førte også til misbrug af skriftens ord, f. eks. når hvert ord i de apokryfiske bøger toges bogstaveligt, så der prædikedes om, at dæmonen i Tobias's bog fordreves ved den brændte fiskelevers lugt, eller enkelte ord reves ud af sammenhængen, således, at det lærtes, at Michas hus havde fået velsignelse ved levitens ophold deri (Dom. 17), eller Harmageddon anvendtes paa de udvalgte forsamling (Åbenb. 16, 16) eller drankernes indbydelse (Es. 56, 12) brugtes som et ord til de angrende, eller Jesu ord til Judas (Joh. 13, 27) gjordes til et almindeligt bud (Ribe landemode 1700).

Ved siden heraf findes der eksempler på stor ubehjælpssomhed, som når vi hører, at det »er stor ynk, hvor mange torkverer sig at konnekttere juledagsteksten med St. Stefan«, så de hjalp sig med anden juledag at prædike over en

¹) Kirkehist. Saml. 3. II. 101.

²) N. M. Petersens Dansk litteraturhist., 2. udg. IV. 125, hvor der meddeles prøver af hans skrifter.

anden tekst, f. eks. Joh. 1 ell. desl. — Det er især i de jydsk stifter, der klages over, at præsterne ikke kan prædike. H. Bornemann var biskop i Ålborg 1683 til 92, da han forflyttedes til Sællands stift; han har kun følt sig lidet tilfredsstillet ved de prædikener, han hørte i Vendssyssel. De er, siger han, meget rå, grove og ubehøvlede; og katekismus's forklaring udelades. Året efter klager han over, at der prædikes om politiske og verdslige ting; men de domme, der fældes over sådanne i kirkerne, udles og bespottes som kolde lyn og klingende bjælder, da øvrigheden hverken kan eller vil rette sig efter dem. For at vi derfor ikke skal synes at tugte de skyldige barnagtigt med et sværd af bly, skal vi i vore domme både over over- og underordnede afholde os fra verdslige og politiske ting. Allerede det næste år formaner han indtrængende til at anvende »mere olie og flid« på prædikenerne. — Da Bornemann siden som biskop på Sælland ikke omtaler de prædikener, der holdtes i stiftet, på denne måde, tør man antage, at han der har været bedre tilfreds. — På Ribe landemode 1706 formaner biskop Muus præsterne til at forbedre sig på deres prædikener, så de ikke står og gentager sig selv, betænker sig og trækker ordene ud (ikke exponerer sig for spot ved vitiosa tautologia, dubitatione, tibubantia, hæsitatione, tractuque verborum).

Det er alt omtalt, hvorledes ordinansen påbød, at der ikke blot skulde prædikes over søndagsevangelierne, men også over katekismen. Præsterne skulde prøve dem, der gik til alters, om de kunde deres børnelærdom; men der måtte også gives dem lejlighed til at lære den, og dertil havde man udenfor de latinske skoler intet andet middel end gudstjenesten. Her skulde derfor katekismen bestandig gentages; ti, som biskop N. Palladius i Lund sagde: »Kan en stær lære at gentage det ord, som den ofte har

hørt, skulde da almuen ikke kunne lære sin hellige katekismus, når den ofte indpræntes den«¹⁾?

Det er stærke ord, hvormed den ved reformationstiden herskende uvidenhed hos almuen omtales; i den såkaldte Knud Gyldenstjernes katekismus hedder det således: »Ak evige, retvise og barmhjertige Gud! hvad kunde I vel tænke, det må være for en grummelighed, at iblandt så mange tusinde, som dog alle ville kaldes kristne og kristeligt bruger den hellige kirkes menige sakramenter med os, er der næppe en af hvert hundrede, der véd den kristelige børnelærdom at læse enfoldelig ud og forstår at gøre rede derfor, som de burde. De arme folk har fast ingen skilsmisse fra uskellige bæster i den sag«²⁾. Af lignende udtalelser findes mange; Fr. Wormordsen siger således, at der var 60-årige, som ikke engang kunde deres fadervor, endsige de 10 bud. Man var derfor fuldstændig på det rene med, at større kristelig oplysning var et livsvilkår for den evangeliske kirke; men alle var også enige om, at der ikke kunde sigtes højere end til at lære almuen Luthers lille katekismus, den er, siger Johan Vandal, lægmands bibel³⁾.

For at opnå dette skulde i byerne skolebørnene ved morgensangen om søndagen oplæse katekismen, og ved aftensangen skulde der prædikes over den. På landet derimod, hvor der kun var én gudstjeneste i hvert sogn, skulde der den første halve time prædikes over evangeliet, men den anden over katekismen, som håndbogen af 1539 siger, »efterdi de have ikke anden tid om dagen at høre hende i, som de have udi købstaden«.

Bestemmelsen, om at prædikenen på landet således skulde deles i to halvdele, viste sig, som man ikke kan undre sig over, meget vanskelig at gennemføre, hvad bedst ses af de mange klager på landemoderne over, at katekismus-

¹⁾ Cawallin, Lunds stifts herdaminne. I. 22.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. IV. 616.

³⁾ Ny kirkehist. Saml. VI. 127.

prædiken forsømmes. Selv biskopperne indskrænkede sig stundom til at forlange en oplæsning af katekismen. Således formaner Jørgen Sadolin i Odense præsterne til, at de istedetfor, som de hidtil plejede, ved slutningen af deres prædiken at opregne allehånde synder (det katolske ovenfor omtalte confiteor), hvorved de mere besværede end befriede samvittighederne, herefter skulde opregne deres katekismus og den sande hellige kirkes gamle lærdom og så tælle (frem-sige) troen, som herefter følger, til et sandt almindeligt skriftemål at gøre, og sige: Kære kristelige venner! falder nu på eders knæ og tæller den hellige kristelige tro med mig og siger: Jeg tror på Gud fader osv. Med denne hellige tro skulle I nu bekende eder skyldige for Gud mod alle hans budord, som så lyde osv. På denne »fadson« håber han, at den enfoldige almue og unge folk kunne med tiden lære de 10 Guds bud, vore trosartikler, Credo, Pater-noster og de hellige sakramenters indstiftelse og brug¹⁾. — I Skåne omtales det oftere, at katekismusprædiken især skal finde sted om sommeren, når dagene er lange, og at de forældre, der ikke bringer deres børn med til den, skal exkommuniceres.

Da det ikke ret vilde lykkes at få katekismen prædikeret ved søndagstjenesterne, søgte man også på landet at skaffe særegne dage til katekismusprædiken. Ved bispe-mødet i København 1555 påbødes det, at den i byerne skulde holdes i de 4 temperuger. Dette gentages for Fyns vedkommende på dette stifts landemode 1562; men der udvides det til også at gælde for landets vedkommende. — Bededagene benyttedes også på denne måde. Lollands provster androg 1579 om, at der måtte blive holdt en ugentlig bededag på landet, »alene for katekismusprædikens skyld«²⁾. Det påbydes dog ofte kun, at katekismus på bededage skal oplæses før prædiken.

¹⁾ Saml. til Fyns hist. og topografi IV. 26.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 513.

Om søndagen har man som regel nøjedes med den af Sadolin anbefalede oplæsning af katekismus efter prædiken. Den omtales på Fyns landemode 1561 og på Sællands både dette og næste år. Begge steder siges der, at den skal træde i stedet for konfiteor. — Ved Sællands landemode 1566 formanens der vel til at holde katekismusprædiken om søndagen; men der tilføjes, at hvor den ikke bekvemt kan holdes på den dag, må det ske på de under krigen anordnede bededage. Senere hedder det endog: »Onsdags- og bededagsprædiken skal holdes ved magt, og da skal katekismus prædikes, som ellers plejede at ske om søndagen«. Dette kan vel ikke forstås anderledes, end at katekismusprædiken om søndagen der i stiftet ikke mere fandt sted.

Det er næppe gået stort bedre med den undervisning, degnene skulde give de unge. Den skulde finde sted søndag morgen, når det havde ringet anden gang til kirke; medens præsten skriftede i koret, skulde degnen læse nede i kirkens anden ende ved døbefonten; stundom er den også holdt efter prædiken. — I Skåne og formodentlig også i de andre stifter skulde degnene desuden ved de store fester besøge byerne og sammenkalde ungdommen til overhøring og undervisning¹⁾. Der tales kun lidt om degneundervisningen; det har åbenbart ikke været af denne, men af præsternes katekismusprædiken, man har ventet noget udbytte. De fleste degne har næppe været istand til at give en undervisning, der havde nogen værdi, og henimod år 1600 synes det, som om degnelæsningen omtrent var ophørt; men når dette var tilfældet både med denne og med katekismusprædiken, så var oplysningens kilder blevne tørre, medens der trængtes hårdt til, at der skulde åbnes nye, som kunde flyde rigeligere²⁾.

I næsten alle samtidige udtalelser klages der da også

¹⁾ Cawallin, Lunds stifts herdaminne. I. 22.

²⁾ I Kirkehist. Saml. 3. III. 465 f. findes en anvisning til katekisation fra det 16de årh.

over almuens uvidenhed; det er vistnok en enestående ytring, når det i et aktstykke, der i Frederik II's tid er udarbejdet efter hans ordre, siges, at »der næsten ikke findes noget hus, hvor ikke såvel adelsmænds som borgeres og bønders børn er udmærket underviste i katekismuslærdommen fra små af, og hvor ikke forældrene forlanger af børnene, at de nøjagtigt skal fremsige den«. Men dette er næppe rigtigt; man var endnu ikke kommen så vidt¹⁾.

Da H. P. Resen blev Sællands biskop 1615, søgte han derfor at kalde både degnelæsningen og katekismusprædikenen til live igen. Straks på sit første landemode siger han om den sidste, at den »skal fornys«, hvad noksom viser, at den er gået af brug. Katekismus skal først indskærpes simpelt, siden med forklaring ved gentagelse fra prædikestolen. Degnene skal desuden læse over den en gang om ugen, præsterne i det mindste en gang om måneden. — Der er næppe noget eneste landemode i Resens tid, i hvilket han ikke vender tilbage til denne sag; i året 1626 siger han: »Dersom jeg glemmer dig Luther, især i din lille katekismus, hvis sande lys alt skinner for os næsten gennem alle ting, da lad min højre hånd blive glemt!«

Det lykkedes ikke Resen at få den egentlige katekismusprædiken gjort til almindelig regel. Den påbydes vel endnu i forordning 27. Marts 1629, og påbudet gentages både i recessen 1643, 1. 1. 18 og i D. L. 2. 4. 14, men alle tre steder med det tillæg, at når dagen er stakket om vinteren, og præsten har flere tjenester, må han nøjes med en gang eller to at oplæse Luthers forklaring over det stykke af katekismen, som han ellers skulde have prædikeret over. — Det var denne oplæsning, man i det hele nøjedes

¹⁾ D. kgl. bibl., Gl. kgl. saml. 3182. 4. — Mnskrpt. omtales i Ny kirkehist. Saml. IV. 225. Det er uvist, hvad hensigten med det er. Et lovforslag er det næppe, snarere synes det en fremstilling af skole- og kirkeforhold, som man mente, de i virkeligheden var.

med, og det er den, der sigtes til, når Brochmand 1639 siger, at når katekismus læses, knæler tilhørerne og siger ikke ordene efter; det var bedre, at de, når bønnen var endt, rejste sig og stående hørte katekismussen. — I Århus stift klagedes der 1662 over, at de gamle glemte katekismen. Hver søndag skal derfor en part af den med forklaring oplæses fra prædikestolen, og menigheden, unge og gamle, mænd og kvinder, skal stå op og med sagte røst læse med. Hele katekismen skal således gennemgås på 5 søndage. — Her er der altså slet ikke mere tale om egentlig katekismusprædiken.

Bedre held synes Resen at have havt med degneundervisningen, der virkelig i den følgende tid fandt sted på de fleste steder. Ved Århus landemode 1665 tilholdes degnene at undervise ungdommen aldeles efter den forklaring, som sket er over katekismus i prædiken, og når ungdommen har fattet børnelærdommen, skal de lære dem Davids pønitensesalmer og nogle enfoldige skriftsteder om Guds nåde, syndernes forladelse, om korset, himmerig og det evige liv; her har degnelæsningen altså fundet sted efter prædiken. Det har dog mange steder været vanskeligt at skaffe plads for degnens undervisning om søndagen. I Viborg stift klages der over, at da alle præsterne har flere kirker, må degnene om søndagen følge med dem, hvorfor de ikke kan få anden tid til undervisningen end under prædiken i våbenhuset; men så får de unge ikke hørt prædiken¹⁾. Det er alt omtalt, hvorledes degneundervisningen toges i katekisationens tjeneste. Ved denne var den egentlige undervisning i børnelærdommen lagt hen på et andet sted af gudstjenesten end prædiken; ved konfirmationsundervisningen og skolernes oprettelse flyttedes den efterhånden helt udenfor gudstjenesten.

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 129.

Det ligger i sagens natur, at der kun i ringe grad kan lovgives om prædiken, og Danske lov nøjedes da også med at gentage de almindelige formaninger, som fandtes i kirkeordinansen. Når denne kun havde pålagt at bede for kongen, så nævnte derimod loven: kongen og hans hus, en naturlig følge af, at kronen var bleven arvelig. Efter Frederik II's død var det befalet at bede for enkedronningen, for den udvalgte konge, for rigsforstanderne og for Danmarks og Norges riges råd og adel¹⁾. Denne kirkebøn gjaldt dog kun for Christians IV's mindreårighedsperiode og bortfaldt siden. Mærkeligt nok faldt det vanskeligt at få den efter enevældens indførelse udvidede kirkebøn for kongehuset i gang; i alle stifter klages der over, at den forsømmes. Den må ikke indesluttet i den korte bøn »Vor herres Jesu fred« osv., men den skal bedes inderligt og alvorligt (Odense 1721); der skal gøres fuldkommelig og forsvarlig bøn for kongehuset (Århus 1728) osv. — Loyaliteten var sikkert stor nok, så forsømmelsen kan kun komme deraf, at det gik her som så mange andre steder, man blev ved gammel skik uden at tage hensyn til de nye love. — På Mikselsdag skulde der takkes for høsten; det var vist nok gammel skik, at der da ofredes til de fattige²⁾; men om nogen egentlig høstprædiken tales der hverken i loven eller ritualet; tillige skulde der takkes for den fred, Gud så underligt gav os 1629. — På allehelgensdag, nytårsdag og taksigelsesfesten (11. Febr.) var der særegne bønner, og hertil kom siden konfirmationssøndag. Der skulde al tid endes med fadervor, om hvilket ritualet siger, at det skal bedes »helt ud til enden«, så man må tro, det også er blevet forkortet. — Ved Ribe landemode 1715 klagedes der over, at epistel og evangelium ikke messeles helt ud til enden.

De klager over præster, som havde lydt i tidligere

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. IV. 382.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 486.

tider, gentoges jævnligt også i slutningen af det 17de og helt ind i det 18de århundrede. Således af biskop Deichman i Viborg, der gentagne gange omtaler, at der er præster, som har antaget medhjælpere og lader disse helt besørge embedet; men »det er ikke lejesvenden, men hyrden, som skal gøre regnskab for fårene«. — I året 1769 siger Broder Brorson i Ålborg, at der er præster, som har lagt sig således på dovenskab, at de i flere måneder igennem ikke har prædiket eller katekiseret. — Særligt klages der hyppigt over, at bededage og ugedagsprædikener forsømmes.

Men der var også præster, som var for ivrige. Deichman formaner dem til at være forsigtige i deres udtryk, at de ikke rejser beskyldninger mod uskyldige eller mod øvrigheden; C. Lodberg i Ribe minder om, at de ikke, når folk kommer i kirke, efter at prædiken er begyndt, må afbryde denne for at skælde dem ud, »at de ikke skulde komme fra deres koncepter, og menighedens attention afbrydes«. Det har formodentlig været småfolk, der er blevne behandlet således; ti han lægger præsterne tillige på sinde ikke at bruge utidige komplimenter og ceremonier i det hellige embedes forrettelse, hverken på prædikestolen, i skriftestolen eller ved sakramenterne. De skal betænke at konservere den herres ære, hvis sted de betræder. — Hans eftermand C. Muus klager over, at der er præster, som gør deres prædiken, især ved brudevielse, begravelse og takken for offer til panegyrisk snak og hyklerisk tale. — Den omtalte takken for offer blev ofte til en hel tale, der tidt indeholdt besynderlige ting¹⁾. Den har enkelte steder holdt sig næsten til vor tid, dog kun som en kort taksigelse.

I den pietistiske tid er det utvivlsomt, at prædiken har taget et opsving; men de af denne retning påvirkede biskopper lægger dog i det hele langt mere vægt på den påvirkning af de enkelte, der skulde ske ved katekisation og husbesøg. — Brorson i Ålborg formaner til

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. VI. 122.

flittig at visitere og efterforske menighedens tilstand ved husbesøg. Det er ikke nok, at præsterne, når de spørges om denne, svarer, at der er onde med gode, de skal så vidt muligt gøre regnskab for enhvers indvortes tilstand. — Hygom i Århus siger i en visitatsberetning: »I mangel af forstands oplyste øjne kende præsterne hverken sig selv eller tilhørerne, men de anse dem iflæng for omvendte troende, Guds børn og sande kristne, i stedet for de som åndeligt døde skulde ved omvendelsens ord allerførst opvækkes fra de døde«¹⁾. — Hans eftermand, Bildsøe, der rigtignok ikke kan regnes mellem pietisterne, formaner til at katekisere flittigt og hellere prædike kortere.

Pietismen har frembragt den første danske pastoralteologi efter N. Hemmingsens »Pastor«, E. Pontoppidans *collegium pastorale practicum*, et alvorligt og dygtigt arbejde. Her angives manglerne ved den hidtilværende prædikemåde. Det er, siger han, »ganske uforsvarligt, at en prædikant i en kirke fyldt dels med ærbare hyklere, dels med herre-herreraabere, dels med åbenbart onde og ugudelige mennesker deklamerer mod gode gerningers indbildte fortjeneste og siger lidet eller intet om deres rette grund og sande væsen og høje fornødenhed for dem, der ville arve salighed«. Men derfor vil han ikke, at der skal prædikes moral på Moses vis; ti det er som at sige: »Du skal tage klokketårnet på din ryg og bære det, ellers bliver du fordømt«. — Fremdeles må prædikenerne ikke indeholde undersøgelser om antikvariske, genealogiske, kronologiske, historiske og geografiske ting, eller være stridsprædikener mod anderledes tænkende, eller endelig overfyldes med overflødige citater med anførelse af vers og kapitel for at bevise det, som ingen tvivler om²⁾.

Pontoppidan beskriver ligeledes en prædikemåde, som han kalder den engelske, og som han siger mange fulgte

¹⁾ Jydske Saml. 1. III. 375.

²⁾ S. 21, 181—200.

i slutningen af det 18de århundrede. Den gik ud på »at konglomerere en stor mængde af bibelske sprog, eksempler, lignelser og tendentiøse moraler, grundede ikke på en realmen på en verbal konkordans og hensigtende ikke til nogen vis hovedmaterie, men som et sandt qvodlibet adspredt i mange divisioner og subdivisioner, hvis samling var som det tørre sand, når man åbner hånden og lader hvert løbe sin vej. Deraf gjorde man imidlertid en remse sammensat så net og tæt, at den klingede af lutter talemåder, allegoriske indfald, korte allusioner på lange bibelske og almuens ubekendte historier¹⁾. — Biskopperne Hans Brochmand i Århus og Johan Bartscher i Viborg prædikede på denne måde, og de ligtaler, de har ladet trykke, viser, at Pontoppidans dom ikke har været for streng²⁾.

I modsætning her til omtaler Pontoppidan den pietistiske prædikemåde, der var indkommen fra Tyskland, og som bestræbte sig på en tydelig og naturlig eksegese, befattet i enfoldige ord, samlet og rettet til et vist mål og indrettet efter saliggørelsens orden og med »exegesis fornøden applikation og selvprøvelses anledning«. Men han havde, da hans pastoralteologi udkom 1765, også gjort den erfaring, at denne måde at prædike på gav anledning til dovenskab og altfor ustuderede prædikener. Mange, siger han, væve nu atter kirkens vadmæl på en anden måde, dog lige så uopbyggeligt som før; man vænner sig til en slags sladderagtighed og færdighed i at tale noget, i hvad det så bliver, om enhver tekst extempore. — Det er vel utvivlsomt, at her sigtes til prædikener, der toges for gode, når de indeholdt pietismens slagord, uden hensyn til, om der virkelig var nogen åndelig næring i dem.

Pietismen har havt dygtige prædikanter, særligt kan waisenhusets præst E. Ewald nævnes, og der er vel heller ingen tvivl om, at den har medvirket til, at prædikenen

¹⁾ S. 187.

²⁾ Pontoppidan, *Annales eccl.* IV, 166. 178.

blev mindre abstrakt og kom det virkelige liv nærmere; men dens tid var for kort og dens ideal af en prædiken vel også for ensidigt, til at den kunde sætte noget stærkt præg på prædikenen for længere tid. — Det var ikke den egentlige pietisme men herrnhutismen, der fæstede rod i Danmark. Dennes ejendommelige manér med idelig dvælen ved Lammets blod, Jesu blodige side osv. kom stærkt frem i mange små opbyggelsesskrifter og formodentlig også de ikke få steder, hvor der sad mere eller mindre herrnhutisk sindede præster

I midten af det 18de århundrede opstod der under indvirkning af den wolfiske filosofi en ny prædikemåde, som kaldtes den strenge eller demonstrative. Den må vel have haft nogen udbredelse, siden biskop Hygom på Århus landemode 1755 advarede mod den. Den, siger han, »viger aldeles ud fra troens begynderes, Kristi og hans apostles, måde at forkynde menneskene Guds råd, hvilken uden al tvivl i disse folks øjne er altfor simpel og enfoldig, og i så oplyste tider ikke lærd og overbevisende nok. Det er en metode, der overalt, om så skulde være, skikker sig bedre til et akademisk kateder end til prædikestolen, hvor dog de fleste tilhørere ere ulærde og enfoldige folk, hvis forstand strækker ikke engang til at forstå de ny opfundne talemåder, langt mindre til at samle og begribe de dybsindige slutninger, og den er aldeles utilstrækkelig til at opnå det mål, enhver opbyggelig prædiken må sigte til«. — Det kan ikke siges, hvem der har prædiket på denne måde; men har biskoppen beskrevet den rigtigt, har han havt god grund til at advare mod den.

Der kom endnu af og til advarsel mod at læse prædikenen op. Biskop Muus i Ribe lagde 1705 sine præster på sinde, at dette klædte meget ilde og var prætestanden til foragt, og E. Hagerup gentog dette 1774. — I året 1726 skrev en mand i Sæby til sin præst, mag. Niels Rotenburg, om han uden videre vilde efterlade den ham uanstændige, her i landet ubrugelige og klageren m. fl. i

menigheden ubehagelig måde med at oplæse prædikenen. Biskop Thestrup gav klageren medhold og bebrejdede Rottenburg, at han havde bogstolen stående midt for prædikestolen; han skulde følge den skik, som var i alle kirker i Danmark og Norge, at den skulde stå på siden af den; præsten kunde da på den have en seddel med prædikens hovedpunkter til støtte for hukommelsen¹⁾. — Denne angivelse af bogstolens plads viser bedst, at det kun var undtagelsesvis, prædikenerne oplæstes, vistnok især når der kom nye og kunstige prædikemåder, som gjorde det vanskeligt at huske det skrevne. Således, da Bastholms prædikener og hans »geistlige talekunst« blev mønsteret for mange. I året 1783 klagede en fynsk provst over, at det blev almindeligt, at præsterne læste deres prædikener op, og at de betjente sig af smagens høje stil og nyopdagede ord, som almuen ikke kunde forstå; men kancelliet vilde ikke have med den sag at gøre, men henviste den til vedkommendes rådførsel, formaning og eksempel.

De pietistiske prædikener var ikke mere kortfattede, end de ortodokse havde været, uagtet der grebes til strænge midler for at indskrænke vidtløftigheden, især for at skaffe tid til katekisationen. I året 1737 truedes Københavns præster med mulkt, hvis deres prædiken blev længere end en time. Da dette ikke hjalp, fik kirkernes patroner to år efter ordre til at afkræve de præster, der forså sig, 2 rd. i mulkt, straks når de kom af prædikestolen. Året efter pålagdes det klokkerne i købstæderne at gøre det samme; men her var mulkten dog kun 1 rd. Enkelte steder på landemoderne gentoges endnu de gamle formaninger i denne henseende, men de skulde snart blive overflødige, prædikenerne blev korte nok. Henimod slutningen af det 18de århundrede siges det, at der ikke er mange steder, hvor der er grund til klage over for lange prædikener,

¹⁾ Jydske Saml. 2. III, 291.

og der er steder, hvor de med et og alt kun varer 1¹/₂ kvarter¹⁾).

Det pålagdes efterhånden præsterne på visse søndage at prædike mod enkelte laster eller om lydighed mod regeringens befalinger. Ved reskript 15. Marts 1682 befaledes det at prædike mod karlenes uvillie til at lade sig indrullere. — Da man på alle måder søgte at op-hjælpe indenlandsk industri, skulde der prædikes mod told-svig (reskript 13. April 1753, cancelliskrivelse 6. December 1766). — På 15. søndag efter trinitatis og midfastesøn-dag skulde der prædikes mod drukkenskab og fråseri og ødselhed med Guds gaver og den derved forårsagede for-ødelse af, hvad trængende kunde nyde godt af (Reskript 15. Aug. 1781), og ved forordning 27. December 1799 på-lagdes det at oplyse almuen om, at den faderlige for-maning, som kongen havde givet til anstændig tarvelighed, sigtede ene til at fremme landalmuens eget gavn.

Der klages i det 18de århundrede ikke så meget over, at præsterne benytter studenter til at prædike for sig, men derimod tidt over, at de benyttede degne. Biskop Hans Braem i Århus forbød 1694, at sådanne, selv om de havde attestats, måtte prædike uden biskoppens tilladelse. Dette må ikke være bleven overholdt; ti 1752 formanede Hygom alvorligt provsterne til at anmelde de præster, der forrettede en stor del om ikke største delen af deres prædiketjeneste ved degne, også sådanne, der ikke havde attestats. De er, siger han, uerfarne i alle teologiens dele, så det er let at slutte, hvorledes det aller vigtigste embede må blive for-rettet af dem, der fattes endog de udvortes betingelser til at kundgøre evangeliets hemmeligheder og tale derom. Han frygter for, at de skal prædike på farisæers og heden-ske filosofers vis, lovprædiken om dyder og laster: Men dertil har Kristus ikke udsendt sine tjenere, men for at prædike evangelium og ved prædiken at overbevise menne-

¹⁾ Ussing, Kirkeforfatn. IV. 1. 758.

skene om deres vantro samt vejlede dem til troen og således gøre menneskene salige. Degnene, siger han, må derfor hellere læse en prædiken end selv prædike. — Andre biskopper var dog ikke så strenge. C. Worm fandt det vel meget forargeligt, at ulærde og uøvede degne prædikede; men han vilde ikke formene en skikkelig degn, som vel kan have anlagt sin tid, særdeles om han har examen theologicum, at lade sig høre på prædikestolen efter præstens begæring og i hans forfald.

Det er alt omtalt, at pietismen ikke bevirkede nogen varig forandring af prædikemåden, og det samme må siges om de mænd, der ellers pristest for deres veltalenhed. Dette var f. eks. tilfældet med biskop Worm. »Hans veltalenhed var, både når han perorerede på latin og når han prædikede dansk, så net og fyndig, at den i begge sprogene kunde være et mynster og mesterstykke«. I påskriften på hans ligkiste siges, at »en mer end menneskelig veltalenhed, bekræftet af det rene saligheds ord, lagde kraft og fynd i det ord, han talte»¹⁾. — Hans eftermand, P. Hersleb, gjorde et stærkt personligt indtryk, og i hans prædikere findes meget, som endnu kunde læses til opbyggelse; men han kan ikke lade være at vise sin lærdom, f. eks. ved at anføre og forklare græske ord. Det har haft en skadelig indvirkning på prædikenerne, at præsternes uddannelse indskrænktes til, at de lærte et dogmatisk system, medens skriftens forklaring sattes tilside. Grev Holstein, der i mange år var oversekretær i det danske kancelli, klagede 1759 over, at præsterne ikke kendte og forstod skriften, og at de derfor ikke beredte sig til den tekst, som de skulde forklare, men holdt en prædiken, som kunde passe på alle tekster, hvilket gav anledning til at tro, at de enten ikke selv havde udarbejdet deres prædikener, eller at de i førstningen, de kom i embede, havde forfattet sådanne prædikener for siden at spare sig umagen at give forklaring over

¹⁾ Zwergius, Sællands klerisi 373, 375.

enhver tekst¹⁾. En hårdere dom over prædikenen i den sidste halvdel af det 18de århundrede kan der ikke fældes, og der er ingen grund til at mene, at den ikke skulde være retfærdig. — Der opstod ikke nogen prædikant, som kunde forhindre, at kristendommen og det virkelige liv mere og mere skiltes ad, uden at det sidste ret påvirkedes af det første.

Det var herpå oplysningstidens prædiken vilde råde bod; man vilde ved en bedre opdragelse og ved sociale reformer højne livet, men man vilde tillige ved at give prædiken en ny form drage Kristus ned, så han kunde påvirke dette liv. Ligesom mange af nutidens malere har villet gøre ham mere anskuelig ved at iføre ham vor tids klædedragt, således vilde man oversætte de kristelige forestillinger i det moderne sprog, for at de skulde kunne gøre mere indtryk på menneskene. Det var en farlig vej at komme ind på; oversættelsen blev let en omskrivning, og herren selv blev borte i bestræbelserne for at fremstille det kristelige liv, der skal være virkning af hans ord. Oplysningen så hovmodigt ned på de tidligere slægter og deres arbejde, og den overlevering, der ene kan føre fædrenes hjerter tilbage til børnene (Luk. 1, 17.), sønderreves; man mente at kunne begynde forfra og hente alt ud af skriften.

Oplysningstidens prædiken fik sin mester i C. Bastholm. Han vilde tage alle veltalenhedens midler i prædikenens tjeneste, den skulde blive kort, afvekslende og interessant, og hvorledes dette skulde nås, har han vist, dels ved sine egne prædikener, dels ved sin bog om »den gejstlige talekunst» (1775). Det er ingen dårlig bog; den indeholder mange sunde og gode bemærkninger, og dog er den forfejlet; ti den gør prædikenens form til det vigtigste, medens sandheden er, at om der end er formelle regler, som ikke må overtrædes, er det dog indholdet, der skal skabe sin form, medens denne hos Bastholm stod

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. L. 312.

Kirkehist. Saml. 5. R. I.

fuldt færdig, så der kunde lægges et hvilket som helst indhold i den.

Det kunde derfor ikke undgås, at hans mange efterlignere indsvøbte tarvelige tanker i glimrende ord; men der er heller ingen tvivl om, at det skyldes ham, at mange uvaner og smagløsheder, som havde skæmmet tidligere tiders prædikener, blev aflagte. — Oplysningstidens og rationalismens prædiken ligger os så nær og er så tidt omtalt, at her ikke skal gås nærmere ind på den. — Om den gælder det, at man skal kende den af frugterne; den af-tagen af kirkegangen, som alt var begyndt, tiltog med rivende fart; det lykkedes at prædike kirkerne tomme.

Det er vist nok den almindelige mening, at præsterne efter enevældens indførelse stod i et sådant afhængighedsforhold til regeringen, at ingen vovede at sige andet, end hvad der var den høje øvrighed velbehageligt. Dette var dog langt fra tilfældet; der kom ikke så lidt opposition frem på prædikestolene; men det kan heller ikke nægtes, at den blev temmelig strengt slået ned. Da der 1679 skulde holdes takkegudstjeneste for freden i Lund, kaldte sognepræsten ved Helligåndskirken, mag. Esaias Fleischer, den en skammelig og skiden fred, hvorfor han blev suspenderet, »og sprang der siden gode penge for ham til dem, der talte hans sag i lave.« — Selv biskop Bagger skal 1684 have været suspenderet nogle dage, fordi han havde talt om kongens alliance med fremmede religioner og tyrkerne¹⁾. — I året 1682 fik præsterne i København befaling til at prædike om lydighed mod politiet, og det blev desuden givet dem tilkende, at de skulde entholde sig fra at censurere over det, som de ikke forstod sig på, og i alle måder skikke sig, som det ærlige og tro undersætter vel sømmer og anstår (Reskr. 15. Marts). — I året 1686 udstedte biskop Lodberg i Ribe følgende advarsel til sine præster: »Eftersom der er bleven fornummet i Hs. kgl. Maj.'s sidste

¹⁾ Bircherods dagbøger 201. Zwergius, Sællands kløresi, 339. 682.

ekspedition (formodentlig besættelsen af det gottorpske Slesvig) mange onde spargementer, hvoraf er kommet stor mistrøstelse blandt folk uden nogen årsag, da, som sligt synes at være kommet enten af en vantro, som plejer at forhindre Guds kraftige gerninger (Mt. 13, 58) eller fra ilde affektionerede mod Hs. kgl. Maj. og landet, advares og formaneshes domini præpositi og pastores, at de som Guds og kgl. Maj.'s tro tjenere i slige og andre tilfælde flittigen opmuntrer deres tilhørere til at tro Guds ord og have gode og frimodige tanker om vor allernådigste herres og overkonges høj-kongelige konduite, hvilket de både i prædiker og omgængelse have at drive på, og flittigen agte efter, hvem slige onde spargementer fører, at de kunde vorde straffede«. — Der kan næppe være tvivl om efter denne udtalelse, at der har været præster, som selv har hjulpet til at udbrede sådanne onde spargementer.

I året 1725 nedsatte kong Fredrik IV en »kommission om ulovlig skænk og gavers tagelse«. Denne vakte megen uvillie både ved sin strenge fremgangsmåde og måske især ved de mange eder, der afkrævedes dem, den indkaldte for sig, hvorfor den fik navnet »bandekommissionen«. — Biskop C. Worm havde vel ikke på prædikestolen, men dog offentlig i konsistorium udtalt sig om, at kommissionens fremfærd vilde fremkalde mange falske eder, og søndagen efter sagde stiftsprovst M. Reenberg på prædikestolen, at en konge gjorde sig skyldig i alle de meneder, undersåtterne svor, når de måtte sværge på umulige ting. Biskoppen fik da en irettesættelse så skarp, som den næppe hverken før eller senere er given Sællands biskop, og det blev pålagt ham at befale præsterne i sit stift og især i København den næste søndag efter prædiken at forklare tilhørerne, hvad lydighed de også i dette tilfælde var kongen skyldige, samt bede, at Gud vilde fremme denne kristelige og nådige intention¹⁾.

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 510.

Den ovenfor nævnte stiftsprovst Reenberg var i det hele en overmåde dristig og frimodig mand, der nød stor anseelse, og det synes ikke at have gjort ham synderlig forsigtigere, når hans dristige ord vakte anstød eller endog, som i den pietiske strid, pådrog ham en irettesættelse. — Som provst over Møen holdt han en landemodsprædiken, hvor han klagede over de mange verdslige forretninger, der pålagdes præsterne og gjorde dem til prokuratorer, bønder og fogeder, medens de ikke havde tid til at studere eller til sjælesorg. Biskop Bornemann skal være bleven så vred over denne prædiken, at han udbrød: »Jeg skal ikke lade af, før jeg ser jert hoved på en stage«, hvortil Reenberg svarede: »Det er bedst at lade det sidde på den stage, Gud har sat det på«. — Da Fredrik IV indgik sit forargelige giftermål med grevinde Viereck, prædikede Reenberg, der imidlertid var bleven præst ved Helligåndskirken, derimod; folk advarede ham om, at det var farligt; men han svarede: »Skulde Helliggeistes klokke ikke ringe, når der er ild løs på slottet!«. Også præsten ved Petri kirke, H. Dürkopp udtalte sig ved samme lejlighed med stor frimodighed. — Under Christian VI var Reenberg formand i kampen mod pietismen, i hvilken han brugte alle våben, også de temmelig utilbørlige. — Da Chrff. Mumme blev ordineret til biskop i Ålborg, intimerede Reenberg, og indholdet af hans tale var: Guds husholdning kommer os underlig for. Han valgte Saul og Jeroboam til konger i Israel; Kristus valgte den ertzskælm Judas til apostel. Vi forstå os ej på Guds husholdning, men vi véd dog, at Gud endog af det, som er aller skadeligst, véd at udføre al ting vel og viselig. — Så prise vi da Gud og kongen, som har kaldet den hæderlige Guds mand, mag. C. Mumme til biskop i Ålborg¹⁾. — Da Struensees forhold til dronning Caroline Mathilde begyndte at vække forargelse, prædikede hofpræst J. A. Cramer mod de mange forlystelser i faste-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. III. 495, 770, 778, 784.

tiden, og om hvorledes lasterne var tagne til i de sidste 3—4 år, og at de stadigt vilde tage til, hvis også kvinderne blev deres talsmænd og højste gudløshedens fane, og han tilføjede: Ve det land, hvor hustruer og unge piger lader hånt om blufærdighed og derefter om dyd. Han talte, sagde han, ikke om dem, der alt havde bortkastet al ærbarhed, men om dem, der havde levet dydigt, men var på veje til at opgive det, »die hohen und niedrigen«, hvilke ord han flere gange gentog. — Dronningen skal have beklaget sig over denne prædiken, men kongen sagde, at en præst på prædikestolen kunde sige, hvad han vilde¹⁾.

Et nogenledes fuldstændigt billede af prædikenen kræver også omtale af tillysningerne efter denne. Disse spillede i den ældre tid en stor rolle. Omtrent **alt**, hvad sognets folk vilde have bekendtgjort, anmeldtes for degnen, der opskrev det og bragte det til præsten, som så oplæste det. I Ribe stift var det skik, at degnen, når prædikenen var endt, gik op på prædikestolen og sagde præsten, hvad der var at tillyse. Biskop Lodberg forbød dette, og han tilføjede, at degnene skulde entholde sig fra deres ufor-nødne udløb under prædikenen, og ej heller skal de skikke sig til under denne at sammenskrive deres rapsodier, som de plejer at løbe op på prædikestolen med. — Det ind-skærpes bestandigt, at der ikke på prædikestolen måtte op-læses andet, end hvad der er modtaget fra biskoppen og kongen (reskr. 21. April 1683). Folk forlangte »lysning for skyld eller bagtale«, at der skulde lyses band over en ukendt tyv, der havde stjålet en høne, eller et skarns menneske, der havde skåret halen af en hest osv. Proprietærer og andre havde også af herskesyge fundet for godt at anbefale præsterne at lyse om adskillige bagateller, og en del præster havde af utidig frygt eller for slem vindings skyld iflæng gjort tillysning om får, høns, »syltetøj« o. desl.²⁾. —

¹⁾ Aage Friis, Det danske hof 1770, Særtryk af »Tilskueren« 1901. 19.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 334.

D. L. 2. 4. 18 forbød at lyse for noget, som ikke billigen henhører til prædikestolen, og som den kristne kirkes bøn ikke udkræver; alt andet henvises i byerne til tinge, på landet til kirkestævnet.

4. Skriftemål og altergang.

Skriftemålet blev beholdt i den danske så vel som i de andre lutherske kirker; men dets betydning blev en anden end tidligere. Præsten var ikke længere det nødvendige mellemlid mellem Gud og synderen, den evangeliske kirke kunde hverken kræve alle synders bekendelse eller garantere, at den pålagte bod skaffede syndernes forladelse; når det pålagdes syndere at give noget til kirken eller til de fattige, skulde det ikke betyde, at derved købtes syndernes forladelse, men ved siden af andre troens frugter skulde det være et kendetegn på en oprigtig anger. — Skriftemålet kunde derfor nu ikke med rette regnes for et sakrament, hvad det dog i den første tid af og til kaldtes. — I de såkaldte 43 artikler fra 1530 rådes der derfor kun til, at de, som vil gå til alters, skal »prøve og vel randsage sin consciens efter skriftens bud og gå så til kirkens tjener eller præst og give ham tilkende sin begæring og sin tro«¹⁾. — Dette stemmer med, hvad ordinansen bestemmer, at skriftemålet skal være privat; den skriftende skal enten almindeligt bekende, at han er en synder, eller hvad der særligt kunde tynde på hans samvittighed. Det kræves ikke, at alle begåede synder skal opregnes; men at man nogle fortæller, det kan kvægne samvittigheden.

I den første tid har man, i det mindste i Malmø, draget anderledes vidtgående slutninger af den forandrede opfattelse af skriftemålet, så man holdt et almindeligt skriftemål, hvor, som det siges, præsten da kunde høre

¹⁾ Münters Reformationshist. II. 118.

400 eller 1000 menneskers skriftemål på en gang og give dem en absolution¹⁾. Denne måde at skrifte på har formodentlig også været brugt andre steder; ti på Fyns landemode 1561 advares der mod den uordentlige (tumultuaria) confession, hvor der tages flere til skrifte på en gang, og som skal være aldeles afskaffet, og på Sællands 1575 siges der, at den for længe siden forbudte almindelige absolution skal være aldeles afskaffet; der skal være privat bekendelse og derefter privat absolution. I Lund udstedtes der 1578 forbud mod den offentlige og almindelige absolution.

Dette blev dog kun delvis overholdt; man kan vel støde på klager over, at præsterne ikke holdt det, der var sagt dem i skriftestolen, hemmeligt, eller at de, der vilde skriftes, stod så nær op om skriftestolen, at de kunde høre, hvad der blev sagt, især når præsten talte for højt, hvad også stundom blev forbudt, og sådanne klager vidner om, at der er blevet aflagt virkelige skriftemål. Men i det 17de århundrede blev det almindeligt, at ægtefolk, forældre og børn eller endog helt fremmede på en gang gik i skriftestolen. En af dem fremsagde da en skriftebøn, og absolutionen tildeltes dem alle under et: »Går bort i fred! eders synder ere eder forladne«. Dette blev mange gange forbudt, første gang så vidt vides på Sællands landemode 1599, siden blev forbudene hyppigere og hyppigere; men ikke desto mindre blev det mere og mere almindeligt.

En af grundene dertil var, at efterhånden som de katolske traditioner tabte sig, blev syndsbekendelsen mere og mere holdt i almindelighed. Man fik formularer for den; bispemødet i København 1555 pålagde præsterne at undervise deres sognebørn om, at de skulde holde sig fra det ugudelige konfiteor med helgeners påkaldelse og bekende dem arme syndere på latin eller dansk efter den formular i de danske bøger. Stundom forfattede biskopperne også en skriftebøn for deres stift; således P.

¹⁾ Danske Mag. V. 267—8. O. Moe, Vor højmesse 17.

Palladius; han vil, at den skal læres udenad, da mange ikke véd, hvad de skal skrifte, enten når de kommer frem for deres sognepræst, eller ved dem selv for Gud. Den er meget lang og knytter sig til alle de ti bud. — Også Jak. Madsen i Fyn forfattede en skriftebøn for sit stift 1591¹⁾. — Det måtte indeholde store farer for det private skriftemål, når formularer indførtes. Biskop Hans Albertsen advarede også imod dem, der måtte ingen absolveres, som ikke havde aflagt en bestemt bekendelse²⁾.

Skriftemål og altergang knyttedes straks nær sammen, således som det allerede havde været i den katolske tid³⁾; dog var det ikke nødvendigt, at den, der gik til skrifte, straks skulde gå til alters, eller at der skulde skrifies umiddelbart før altergangen. De, der vilde deltage i denne, skulde melde sig hos præsten, og det blev da hans sag at afgøre, om han vilde modtage dem uden videre, eller om de først skulde skrifte. — Men her kom der et nyt moment til, som synes næsten at være bleven den vigtigste del af skriftemålet: præsten skulde prøve dem, der vilde til alters, og da især de unge, som kom første gang, om de havde den fornødne kristelige oplysning, så det kunde forsvares at lade dem nyde sakramentet. Efter at ordinansen har talt om skriftemålet, tilføjer den: »Der- efter, vil han berettes, skal han flittig udspørges, hvad forstand og mening han har om herrens nadvere, og om han kan børnelærdom«; den, der ikke kan denne, skal udelukkes fra nadveren; men det skal siges ham i det lønlige skriftemål, at han ikke skal komme i noget ondt rygte, fordi han bortvises fra alteret. — Det er således ikke med urette, når det i en både dygtigt og dristigt affattet skrivelse fra

¹⁾ Pontoppidan, Annales III. 518. P. Palladius, Alm. skriftemål 1561.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. I. 448.

³⁾ *Omnis utriusque sexus fidelis, postquam ad annos discretionis pervenerit, confiteatur saltem semel in anno proprio sacerdoti, suscipiens reverenter ad minus in Pascha eucharistiæ sacramentum.* Herzog, Realencyclopædie, 3. udg. II. 535, 45.

de lundensiske kanniker til kongen (1543) hedder, efterat det ovenfor omtalte almindelige skriftemål er skildret: Dernæst tyktes dem (reformatorerne) bedre at være, at hver skulde besønderligt tale med præsten. Det havde den årsag, at man kunde forhøre, om de kunde deres katekismus; men nu vil man endelig, at de skal skrifte de hovedsynder, som mest nager¹⁾. Kundskabsprøven var virkelig bleven, om ikke hovedsagen, så en meget væsentlig side af skriftemålet.

Den bliver også idelig indskærpet, især overfor de unge, som første gang kom til alters. Der var ingen bestemt alder, hvori dette skulde ske; den, der kunde sin katekismus og vidste, hvad betydning nadveren havde, kunde antages. P. Palladius anbefaler, at børn skal gå til alters, når de er 6—7 år gamle²⁾. Der har da vel ikke kunnet være tale om, at disse har kunnet aflægge noget egentligt skriftemål; men præsten har måttet nøjes med at prøve deres kundskab. — Det befales også stundom, at der foruden prøven i skriftestolen skal holdes en almindelig overhøring. Præsten skal, siger biskop Lodberg i Ribe 1685, overhøre de unge på kirkegulvet, enten de har været til skrifte før eller ej; de gamle og gifte skal være tilstede derved; forordningen af 27. Marts 1629 siger rent ud, at derfor er skriftemålet indstiftet, på det Guds børn enhver for sig efter sin særdeles nødtørftighed kan blive undervist i kristendommen«. — Ved denne betragtning af skriftemålets betydning måtte det naturligt knyttes således til nadveren, at man kan gå ud fra, at det er blevet betragtet som en forberedelse til den og sjældent eller aldrig brugt, uden det var hensigten samme dag eller næste søndag at gå til alters.

Skriftemålet skulde efter ordinansen holdes i byerne om lørdagen, men på landet før messe hveranden søndag i hver kirke, hvor præsten havde to sådanne. I byerne,

¹⁾ Danske Mag. 1. V. 267.

²⁾ Visitatsbog 41.

hvor der var flere præster, kunde denne ordning overholdes, om den end også der kunde falde besværlig. Endog i København, der dengang var velforsynet med præster, måtte der 1575 ansættes en underkapellan ved Nikolaj kirke, fordi dennes to præster klagede over »det store overløb, som de havde med Holmens folk at skrifte og berette«¹⁾. Men på landet var vanskelighederne uovervindelige. Sognefolkene skulde møde til skrifte, når det ringede anden gang; men her som ved alle forretninger kom mange for sent; så gik præsten fra alteret for at skrifte dem, og tjenesten opholdtes. Det var godt nok, at P. Palladius opfordrede præsterne til at lægge vind på at trøste samvittighederne, og ikke skrifte hurtigt, men skrifte ret (landemode 1555). Men dette var i virkeligheden umuligt; de måtte skynde sig, når de vilde blive færdige.

Det vilde have hjulpet, når altergangen havde været nogenledes ligelig fordelt over årets søndage; men dette var ikke tilfældet. I pavedømmets tid havde der i reglen kun været altergang ved påsketid. Sådant altergang, siger Palladius, er kun en vane og ikke ret brug af herrens nadvere, og han formaner til at gå til alters hvert fjerdigår eller hvert halvår²⁾. Men denne formaning blev ikke fulgt; det synes, at man har fået folk til også at gå til alters på de to andre store festdage, men ikke på almindelige søndage. Biskop Tyge Asmundsen i Llund siger, at der på landet kun skal holdes en messe juledag; men i byerne, hvor der er så mange nadvergæster, nødes præsterne til på de store fester også at holde altergang om morgenen. Når de store flokke da vil skrifies, var det umuligt, at det kunde ske om morgenen, og allerede på Sællands landemode 1560 befales det derfor, at skriftemålet skal holdes en dag eller to før de store fester. Men atter her mødte man en af de gamle skikke, som det var svært at få bugt med, idet

¹⁾ O. Nielsen, Københavns hist. 1536—1660, II. 29.

²⁾ Landemode 1559. — Visitatsbog 63.

bønderne krævede, at præsten i dimmelugen skulde komme i deres huse og der holde skrifte, hvilket nu også udvidedes til at gælde for de andre højtider. — Allerede i den katolske tid havde man havt betænkelighed ved skriftemålet i husene. I Slesvig stift bestemtes det 1497, at det ikke måtte holdes i stuer, men kun på viede og passende steder¹⁾. Efter reformationen blev skriftemålene i husene mange gange forbudt; P. Palladius siger 1554, at intet skrifte må høres i bøndernes huse, uden nødvendighed kræver det; han vil, at dette skrifte skal forandres til en overhøring i kristendom; men hans forbud er ikke blevet efterkommet; det gentages af hans eftermand 1573 og samme år af biskop Jak. Madsen i Odense, der ligefrem forudsætter, at skriftemålet kun fandt sted ved påske, pinse og jul. Som det gik på Sælland, gik det også i Skåne; N. Palladius forbød 1553 skriftemålet i husene; det var, siger han, i de andre stifter forandret til overhøring i katekismus; men 31 år senere måtte N. Hvid forny forbudet. Grunden til, at der så stærkt ivredes mod denne skik, var ikke blot, at den ansås for en kirkelig uorden, men tillige, at skriftemålet endte med et gilde, hvor det gik alt andet end ordentligt til. Når en by var afskriftet, lagde bønderne en tønde øl på stol, og ved den huggedes de og sloges, svor og bandede. Præsten har vel som oftest været med; ti ved Sællands landemode 1565 forbødes det, at han måtte befatte sig med »huggetønden«. Endnu sammesteds 1589 forbydes skriftemål i husene i dimmelugen, og der siges, at ved dette gøres der store gilder og står opredte senge. Først efter 1600 synes det at være lykkedes at få skriftemålet helt ind i kirkerne; men med hensyn til tiden var der ikke let at få gammel skik forandret. Endnu 1696 klager H. Gerner i Viborg over, at der er steder, hvor sognefolkene samlede går til skrifte to gange om året, hvorefter hele menigheden kommunikerer. Biskoppen forlanger, at der

¹⁾ Thorkelin, Kirkelove 90.

skal lyses til altergang en gang om måneden eller hver sjette uge. Så langt var man fra at tænke på, at der skulde kunne holdes altergang hver søndag.

Man har erkendt, at skriftemålet på landet ikke kunde holdes på de i ordinansen bestemte tider. Forordningen 27. Marts 1629 forlangte, at det også her skulde holdes lørdag eftermiddag; men, siger biskop Mads Jensen Medelfar i Lund, «dette kan på nogle steder ikke ske»¹⁾. Deri fik han vel ret; men efter at denne bestemmelse var gået over i D. L. 2. 5. 2, blev der dog mange steder holdt skrifte om lørdagen. Men det egentlige private skriftemål var den gang som regel ophørt, idet der næppe mere fandt nogen virkelig forhandling sted mellem præsten og den skriftende.

Det var dog ikke alle, der skulde stedes til skrifte i skriftestolen, men de, som levede i åbenbare synder og derved havde givet offentlig forargelse i menigheden, måtte ikke komme til alters, før de havde stået åbenbart skrifte og bekendt deres synd for hele menigheden. Vitterlige kættere, troldkarle og troldkvinder, Guds ords forhånere, manddrabere, forrædere, tyranner, volds mænd, horkarle og jomfrukrænkere, horer og skøger, de, som bande og slå forældre, tyve, røvere, ågerkarle, løgnere, skændegæster og falske vidner skulde holdes fra den hellige nadvere, til de havde gjort en sand og alvorlig pønitens, og de skulde da bekende deres synd for hele menigheden.

Det åbenbare skriftemål skulde finde sted straks efter prædiken. Synderen skulde stå i koret og vende sig mod menigheden, bekende sin synd for den og bede om dens forbøn, hvorefter præsten skulde tilsige ham syndernes forladelse. Det fremhævedes ofte, at det var Guds barmhjertighed, der på denne måde blev synderen til del, og der er heller ikke tvivl om, at mennesker med en be-sværet samvittighed stundom har opfattet det således. En

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 104.

præst fortæller om en stakkels vanfør tiggerkvinde, hvis uægte barn af våde var omkommet i sengen hos hende, at »hun var meget inderlig og hart begærede, at jeg vilde afløse hende«¹⁾. — Til biskop J. Bircherod kom der en mand og begærede, at han og hans hustru måtte stå åbenbart skrifte, fordi deres syge barn var død i sengen hos dem om natten. De havde ingen skyld deri; men det trykkede dem, at de ikke havde ladet gøre bøn for barnet af prædikestolen, og at ingen af naboerne havde været tilstede, da det døde²⁾.

Det almindelige var dog, at det åbenbare skriftemål betragtedes som en skam, man helst måtte se at undgå, eller, hvis dette ikke lod sig gøre, dog gøre så lidt som muligt af. Kvinder mødte så tilhylede, at man ikke kunde se, hvem det var, og man søgte på forskellig måde at indskrænke offentligheden. Stundom var der et fornuftigt system deri, som når faldne kvinder i København første gang skriftedes i koret i vidners overværelse, anden gang ligeså, men da bekendtgjordes forseelsen tillige fra prædikestolen; først tredie gang måtte synderinden selv stå offentligt frem³⁾. — Da der 1631 forhandlede om forandringer i den kirkelige lovgivning, foreslog Biskoppen i Lund, at de, som syndede af skrøbelighed, skulde absolveres ved ugeprædiken og kun de grove syndere ved højmesse⁴⁾. Noget sådant kan der have ligget til grund, når det åbenbare skriftemål i Nakskov kirke stundom holdtes på den befalede måde, men også stundom på skolemesterens kammer eller i sakristiet⁵⁾.

Men ofte gik det således, at de store slap udenom, men de små ramtes. Der var dog alvorlige præster, som ingen personsforskel gjorde; således skrev sognepræsten

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. IV. 148.

²⁾ Bircherods dagbøger 364.

³⁾ Ny kirkehist. Saml. IV. 362.

⁴⁾ Kirkehist. Saml. 3. I. 107.

⁵⁾ Hist. Tidskr. 2. V. 137.

ved Nikolaj kirke Laur. Nielsen Riber til kong Christian III om admiral Theus Pryss, der levede med en konkubine; præsten vilde ikke finde sig i, at folk sagde om ham, at han stokker fluerne, men lader bierne fare. Kongen befalede vel, at admiralen skulde skille sig ved kvinden, men han forlangte ikke, at han skulde stå åbenbart skrifte. Præsten søgte siden forflyttelse, da han gik i stadig livsfare, fordi han havde advaret admiralen¹⁾. — Men det var ikke alle præster, der handlede således. På Sællands landemode 1593 klagede biskoppen over, at sønner af præster, fogeder og rige bønder ikke kom til at stå skrifte for løsagtighed. — Dette var i endnu højere grad tilfælde med adelige. I kong Christian IV's tid udstedtes der strenge anordninger i denne henseende. Både adelige og uadelige, der levede i bolskab, skulde bandsættes, når de tre gange var advarede (11. Juni 1598); men det har sikkert ikke hjulpet mere, end når kongen truede dem, der ikke vilde underkaste sig kirkens tugt, med Bremerholm. Trods de glubske forordninger tillod Christian IV dog selv, at en adelsmand, Niels Arnfeldt, der havde levet et utugtigt liv med mange kvinder, og over hvem hans præst, Mads Pedersen i Sæby, havde klaget, måtte betale en mulkt og derefter skrifies privat²⁾. — Det var dog især usædelighedssynder, som der gjordes forskel på; der kendes derimod flere eksempler på, at adelsmænd, der havde begået drab, måtte stå åbenbart skrifte, selv om drabet havde været nødværge. Dette var også tilfældet med den bekendte Islænder og kgl. norske historiograf Torfæus, der havde dræbt en mand, som vilde overfalde ham³⁾.

Når en kvinde, der havde født et uægte barn, skulde afløses, skulde hun nævne barnefaderen. Det hændte da ligesom ved dåben, at denne protesterede på stedet.

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. III. 405.

²⁾ Smstd. 3. I. 397 f.

³⁾ Worm, lex. over lærde mænd. III. 808.

Ved en sådan lejlighed i Snoldelev kirke 1622 løb den mand, kvinden vilde udlægge, endnu før dette var sket, op i koret og råbte, at det var løgn og snak, hvad hun sagde, at hun var en efterdreven løgner, og at præsten ikke måtte afløse hende, før husbonden var tilfredsstillet. Han gjorde en sådan larm, at almuen måtte lægge sig imellem og bede ham være stille, så handlingen kunde fortsættes. I en lollandsk kirke stod 1695 en gift mand og en af ham besvangeret enke skrifte. Da den sidste vendte sig mod menigheden og bad om dens forladelse, sprang mandens kone ud af sin stol og slog hende på øret og sagde: »Jeg tilgiver dig både med hånd og mund; du skal ikke støtte dig på min støtte«¹⁾.

Om kvinder, der lå deres børn ihjel, indeholdt ordinansen den bestemmelse, at præsten skulde føre dem for superintendenten, og han skulde afløse dem. Dette var en levning fra den katholske tid, da denne indulgens var forbeholdt biskopperne; men det viste sig snart, at tilfældene var så hyppige, at de blev til for stort besvær for begge parter, hvorfor det overlodes stundom provsterne, stundom præsterne at besørge også denne afløsning, hvortil de dog i hvert enkelt tilfælde søgte biskoppernes tilladelse. Det var stundom ikke blot moderen, men også faderen, der måtte stå åbenbart skrifte, formodentlig når han havde været i sengen, da ulykken skete. Det var mange børn, der således kom af dage. Biskop C. Lodberg siger, at i Ribe stift er det »gruelig gement« at børn ligges ihjel. I Gønge herred i Skåne udgjorde antallet af sådanne i 19 år 236 og i 4 andre år 65. I Skåne fritoges forældrene for at stå åbenbart skrifte, men der skulde ske en afbedelse for dem på prædikestolen, med formaning til alle forældre om at passe bedre på deres børn²⁾.

Som en slags åbenbart skriftemål må det også betrag-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. III. 318. Rhode, Loll. og Falsters hist. I. 268.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 141 og 4. VI. 336.

tes, når det pålagdes præster fra prædikestolen at afbede begåede forseelser. Dette var ikke nogen sjældenhed; stundom var det for fejltagelser begåede især ved sakramenternes administration, at havde glemt trosbekendelsen ved en dåb, eller at have uddelt vinen før brødet ved altergang; men ofte var det også for sædelige forseelser. En opskrift af H. A. Brorson, som en kapellan »lydelig og tydelig« skulde oplæse, begynder således: »Da det er eders kærlighed desværre nok bekendt, hvorledes jeg afvigte 4. December om natten formedelst drukkenskab og anden deraf fulgte strafværdige uordentlighed har været årsag til det om mig udbredte slette rygte, så erkender jeg det her offentligt for Gud og hans menighed, og med hjertets blussel bekender, at jeg ej alene skammelig har vanæret min dåb og kristendom, men endogså beskæmmet mit hellige embede til des større den allerhøjestes fortørnelse, hans børns bedrøvelse og de ondes bestyrkelse i deres ugudelighed« osv¹). Det er os vanskeligt at forstå, at en mand derefter i midten af det 18de århundrede kunde blive ved at være præst i den samme menighed. — Endnu 1756 findes en præst at have måttet gøre en sådan afbigt, fordi han havde ladet sig bruge i en trolddomssag²).

Når en åbenbar synder ikke vilde omvende sig og stå åbenbart skrifte, skulde han højtidelig fra prædikestolen bandsættes, og det skulde siden to gange årligt på palmesøndag og 4de søndag i advent bekendtgøres, hvem der således var bandsat; disse to søndage kaldtes derfor bandsøndage. Det fremhævedes med stor bestemthed, at bandsættelsen kun skulde betyde udelukkelse fra nadveren, med andre ord, at det kun var, hvad den katolske kirke havde kaldt det lille band, der skulde bevares. — I de såkaldte 43 artikler, den trosbekendelse, prædikanterne affattede til herredagen i København 1530, siges det udtrykkelig, at

¹) Kirkehist. Saml. I. 198. Smlgn. Ny kirkehist. Saml. VI. 356.

²) Kirkehist. Saml. 3. VI. 779.

»ret band er ikke den evige forældidelse; men det er en adskilning fra den menige kristen samfund og sakramentets forvaltning»¹⁾. — Ordinansen føjer til sin anvisning om, hvorledes band skal lyses: »Dog må vi med den bandsatte vel have en menneskelig omgængelse for den menige freds og ordens skyld; men ikke skal man handle med ham som med en broder, på det hans udyd ej skal kirken tillægges».

De katolske traditioner sad imidlertid også her fast, og præsterne lyste band med de gamle ceremonier, ringning med de såkaldte primklokker og lysslukning. Dette forbødes dog i den første tid af og til. Således mindede biskop N. Jespersen i Odense om, at bandet kun betydede, at den bandsatte var udelukket fra nadveren, og det måtte derfor ikke udtales i så afskrækkende ord, som at den bandsatte skulde være udstødt fra al nåde, fra himmeriges rige og det evige liv, og allerede overgivet til alle djævlæ, forbandet og fordømt på legeme og sjæl.

Men i det 17de århundrede søgte man ved skærpelse af de kirkelige straffe at råde bod på den sædelige forvildelse, der især var fremkaldt ved de store krige, og bandsættelsen nærmede sig mere og mere til at ligne den katolske kirkes store band, som man nu også i teorien forsvarede. Brochmand definerer det lille band som en udelukkelse fra nadveren, det store som en offentlig erklæring om, at en genstridig synder er udelukket fra kirkens samfund og i Jesu navn overgivet i Satans hænder. Den, der således var bandsat, måtte slet ikke komme i kirken, og kristne ikke omgås ham i det daglige liv. — Han forsvarer

¹⁾ Münster, Reformationshistorie II. 112. — Rørdam, Malmøberetningen 23. — Smlgn. Art. Schmalkald. III. IX. »Majorem illam excommunicationem, quam Papa ita nominat, non nisi civilem poenam esse ducimus, non pertinentem ad ministros ecclesiæ; minor autem, quam nominat, vera et christiana est excommunicatio, quæ manifestos et obstinatos peccatores non admittit ad sacramentum» etc.

også, at en sådan bandlysning medførte verdslig straf, og at kirken benyttede statens hjælp for at øve sin tugt; »ti Savl udryddede troldmændene, Salomon berøvede Abjatar embedet, da Sadok var indsat, Asa udryddede afgudsdyrkelsen, Josafat fremdrog den sande gudsdyrkelse«¹⁾).

I forordningen af 27. Marts 1629 gives der en lang, formodentlig af H. P. Resen affattet, formular for bandsættelsen, der ender således: »at N. N. er et bandsmenneske, udelukt fra den kristne menigheds samfund og sakramenter som en hedning under sådanne sine synders beholdning og band og Guds vrede, som han ydermere samler sig selv med sin hårdhed og sit ubodfærdige hjerte til på vredens og Guds åbenbarelses retfærdige doms dag, og overantvordet Satan til kødets fordærvelse, på det at ånden efter en sand omvendelse kunde blive fri og salig på den herres Jesu Kristi dag«. — Denne formular gik over både i den store reces 1643 og i Danske lov. — Biskop Bornemann befalede på Sællands landemode 1694, at det store band skulde lyses, hvis synderen ikke havde omvendt sig et år efter at det lille var lyst; han skulde da stævnes for landemodet og ved dom overantvordes sit herskab, hvis han ikke vilde indstævne sin sag for kongen og rådet, eller efter 1660 for højesteret.

Man har dog havt øje for, at denne sammenknytning af kirkens tugt og den verdslige straf kunde blive uheldig. — I en erklæring fra universitetet, bl. a. undertegnet af H. P. Resen og J. Brochmand, udtaltes det således, at når nogen sigtes for hor og kan ikke lovværge sig, men fældes af verdslig lov, medens han stadig erklærer sig for uskyldig, og begærer at blive i Guds menighed, da eragtes ikke rettere, end at bar sigtelse mod benægtelse ikke kan være fuld grund til at udelukke et menneske af Guds menighed. — Man fandt det altså vel i sin orden, at kirkens band medførte verdslig straf; men man vilde ikke gå ind på, at

¹⁾ Systema universæ theologiæ 1638—39, II, 988 f. 995.

enhver verdslig dom skulde medføre kirkelig straf. — Christian IV forbød også præsterne at holde dem, som havde begået løssagtighedssynder, fra skriftemålet, fordi de ikke havde tilfredsstillet herskabet ved at betale de bøder, de var ifaldne, »efterdi enhver sin rettighed og sagefald ved landsloven kan søge, og ingen med rette bør kirkens disciplin til sin fordel at bruge og opholde«. Også manddrabere tillodes det at tage til skrifte, om de end ikke havde købt deres fred¹⁾.

På bispemødet 1540 vedtoges det, at der også kunde lyses band over en ukendt misdæder. Dette fandt ikke sjældent sted; ved et kongebrev af 1585 pålagdes det således efter anmodning af rigets marsk, Peder Gyldenstierne, en præst at lyse band over en ukendt, der havde flyttet en skælsten²⁾. — Men som oftest advarede biskopperne mod sådanne anonyme bandsættelser, fordi der blev drevet for stort misbrug med dem, da sognefolkene begærede lyst band for ethvert ringe tyveri, der var begået. »Kirkens bøn skal gå derfor«, når et ondt menneske har slået en gris ihjel, eller når nogle djævels og uforskammede mennesker har stjålet fra degnen, «at Gud almægtigste samme tyve og uhyrlige djævelskroppe vilde straffe, så de for hver mand kunde blive åbenbarede, at de kunde få deres tilbørlige verdsens dom og ulykke«³⁾. — Det er til sådanne bandlysninger biskop Bagger sigter, når han 1676 og 89 forbyder at bandsætte for en ringe ting, som var bortstjålet. — I D. L. 2. 9. 23 forbydes det at lyse til band for den, som ikke vides, hvem han er; men præsten kan bede, at den skjulte misgerning må komme for dagen. Sådanne bønner var også tidligere blevne holdte. I året 1651, da Dina Vinhofers sag stod på, befalede det, at der i alle

¹⁾ Danske Magasin 2. II. 224. Rørdam, Kirkelove. III. 78. 285. Smlgn. Secher og Stæckel, Forarbejder til D. L. I, 39.

²⁾ Rørdam, Kirkelove II, 385.

³⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 798.

Københavns kirker skulde bedes om, at Gud vilde oplyse sandheden »i en vanskelig og meget mørk sag, deslige aldrig tilforn i Danmark er hørt«, så de skyldige kunde blive straffede og de uskyldige frikendte¹⁾. Biskop Worm formanede 1718 præsterne til, at de under deres kalds fortabelse ikke måtte bandsætte eller offentlig forbande deres menigheder; ti sådant kan ej anses uden som en højst forargelig formastelse, helst når deslige sig forløbende præster udtrykkelig tillægger årsag, hvorfor de ønsker Guds forbandelse, nemlig enten at offer er dem formindsket eller sådant. — Henimod slutningen af det 18de århundrede gik bandsættelse så godt som helt af brug.

Men så længe det åbenbare skriftemål og bandsættelsen stod ved magt, var det en stor myndighed, som derved var lagt i præsternes hånd, og den undgik heller ikke at blive misbrugt. Man var fra den katolske tid vant til at bruge bandet som kirkens våben med dem, der vilde tilegne sig dens gods eller nægte den dens indtægter, og det varede længe, inden det gik op for den almindelige bevidsthed, at det ikke længer kunde bruges på den måde. Således tillod Hans Tausen som biskop i Ribe præsten i Sdr. Omme at bandsætte nogle bønder, med hvem han havde trætte om noget hø; men deres husbond antog sig deres sag, og bandet blev ad rettens vej hævet, hvad biskoppen tog sig meget nær²⁾. — Ved Sællands landemode 1597 siger biskop Winstrup, at nogle præster formener folk nadveren, fordi de ikke har betalt deres afgifter; andre lader sig regere af deres affekter og private fjendskaber og udelukker deres uvenner. Når der klagedes over præsters embedsførsel, var der ofte sådanne forseelser mellem klagepunkterne. Stundom lystes bandet på meget uregelmæssig måde; således satte Hr. Knud i Norup på Fyn en søndag 1599 midt under prædikenen en af kronens tjenere i band

¹⁾ Rørdam, Kirkelove III. 364.

²⁾ Kinch, Ribes hist. II, 30.

med hustru og børn og alt, hvad han ejede; manden havde ladet sit kvæg gå i præstens eng, og samme dag havde to af hans heste gået i hans rug. — En anden præst skulde lyse for en mand, hvis hest var slået til skade af en ubekendt. Da han troede, at manden mistænkte ham selv eller hans folk, ønskede han først sig, sine folk og sine heste forbandede til evig tid, hvis han havde nogen skyld, hvorefter han sagde til manden: »Vær også I forbandet og eders øg og eders fæmon, om jeg er uskyldig! Nu vil vi skyde om, hvem der skal tage åbenbar afløsning derfor«. Denne præst blev i den anledning suspenderet. — Men det almindelige var, at præsterne tog bandlysningssagen med den alvor, den fortjente, og ofte hengik lang tid, inden de greb til det sidste middel. En mand i Århus stift stævnedes således første gang for præsten 1. April 1640, fordi han havde gjort falsk ed; men først 6te søndag efter trinitatis bandsattes han. Præsten ender beretningen derom med bønnen: »Gud omvende ham i Jesu navn«¹⁾!

Det var mange gange forbudt ved landemoderne at tage betaling for afløsning eller altergang, og netop gentagelsen af forbudene viser, at de ikke blev efterkommede. I Nakskov betaltes der i tiden omkring 1600 for beretninger fra 1 $\frac{1}{2}$ til 1 krone eller 1 rd., borgmesteren gav endog 3 rd²⁾. I D. L. 2. 5. 11 forbødes det at tage skriftepenge; men endnu i året 1716 stod der stundom i skriftestolen en bøsse, hvori der ofredes; dette forbødes af biskop Worm. De såkaldte indtegningspenge ydes endnu hist og her til klokkerne i byerne.

Ved altergangen skulde præsten iført messesærk og hagel stå frem for højalteret, på hvilket der skulde brænde

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog 113. Kirkehist. Saml. 3 VI. 155.

²⁾ Hist. Tidskr. 2. V. 173.

to lys, men ikke flere. Han skal ikke stå for alteret og fremkalde dem, der skal til alters, men lyse af prædikestolen, at de skal fremkomme, når indledningssalmen »Sanc-tus« er sunget¹). Hvor det kan ske bekvemt, skal kommunikanterne knæle i koret, mændene til højre, kvinderne til venstre, medens fadervor bedes. — Præsten skal efter ordinansen gøre en formaning om sakramentet. I håndbogen af 1539 findes en temmelig lang indledning til altergangen; men på bispemødet 1540 udarbejdedes den endnu brugte formular til en sådan, der dog kun skulde være en anvisning; hvis den syntes for lang, kunde der tages en del af den, som så stadigt skulde oplæses; men præsterne har nok snarest fundet den for kort; ti ved bispemødet 1555 udtales det, at indledningen skal ikke være nogen prædiken, men efter formularen af 1540, og ved Fyns landemode 1589 forlanges det, at den skal oplæses ordret. Der var dog også præster, som sprang den helt over. Mange af disse så vel som af andre uregelmæssigheder havde sikkert deres grund i, at håndbøger manglede i kirkerne.

Når fadervor skulde bedes, vendte præsten sig mod alteret; fadervor så vel som sakramentordene skulde læses højt og tydeligt, ikke med sagte røst, som det havde været skik i den katolske kirke²). Efter bønnen ringedes der med de små klokker i koret som tegn på, at de bandsatte skulde forlade kirken, inden sakramentet uddeltes. Denne ringning gentoges også stundom, når altergangen var endt; men dette forbød biskop H. P. Resen på landemodet 1624, da det var en katolsk skik, der betegnede, at hostien var nedlagt i ciboriet. Ved Fyns landemode 1591 forbød Jak. Madsen Vejle ringning både før og efter handlingen. Det ses iøvrigt af Resens udtalelse, at der allerede den gang kun var få steder, hvor disse små klokker var bevarede. De havde efter reformationen tillige fået den anvendelse,

¹) Fyns landemode 1576.

²) Münter, Reformationshist. II. 147.

at der ringedes med dem, når præsten gik på prædikestolen¹⁾.

Indstiftelsesordene var i håndbogen af 1539 tagne af Mattæus's evangelium; først i Palladius's alterbog fik de den form, som siden har været brugt; de skulde altid synges på dansk, selv om messen holdtes på latin, og det udtales oftere, at de skulde alle synges, før uddelingen fandt sted. I den første tid havde man delt dem, så man, når den første del: »Dette er mit legeme« osv. var sunget, havde uddelt brødet, og derefter messet: »Dette er mit blod« og uddelt vinen²⁾. Denne fremgangsmåde tilrådes af Bugenhagen i hans reglement for domkapitlernes gudstjeneste i ordinansen, og den skal følges efter håndbogen af 1539; men forbydes senere på landemoderne; alle indstiftelsesordene skulde messes på en gang. — Ved denne, som ved al mesning, sang menigheden med; ritualet siger herom: »menigheden skal, medens nadverordene messes, enten tie eller læse sagte for sig selv efter præsten«, og det er vel i henhold hertil, biskop Lodberg i Ribe 1688 siger: »Menigheden må ikke optage den aflyste skik at synge med præsten, når han konsekreter, det er at konsekretere med ham, hvilket ham alene tilkommer«; da gjorde der sig en mere højkirkelig betragtning gældende end i reformati-onstiden. — Det blev efter Luthers anbefaling almindeligt at bruge ublandet vin, medens man i den katolske kirke på oldkirkelig vis havde spædt den med vand. Den ublandede vin, siger Luther, er et smukt billede på den evangeliske lærdoms renhed³⁾.

Der var megen usikkerhed over, hvorledes man skulde bære sig ad nu, da ikke blot brødet, men også vinen skulde uddeles til lægmænd. — Der klages hyppigt over,

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. I. 646.

²⁾ Smstds. III. 476. Bugenhagen og håndbogen 1539. Luther har i »Deutsche messe« anbefalet denne fremgangsmåde. W. Caspari, Die geschichtl. Grundlage des evang. Gemeindelebens. 26.

³⁾ Caspari, anf. st.

at vinen uddeltes før brødet, så hyppigt, at man ikke kan betragte det som blot skødesløshed, når dette skete. Uden tvivl har man deri set noget katolsk; ti det blev taget så alvorligt, at det en tid betragtedes som tilstrækkelig grund til at afskedige en præst, når han havde forset sig på denne måde. Det er sandsynligt, at man her har en eftervirkning af, at de katolske præster straks efter indvielsen selv har drukket af kalken, før de uddelte brødet til altergæsterne. Det kunde tyde herpå, når det pålagdes de præster, der selv vilde kommunikere, at gøre dette efter at den øvrige altergang var endt, ikke før den begyndte.

Der var, som alt omtalt, intet knæfald i kirkerne, og dette vanskeliggjorde den dobbelte uddeling. Bugenhagen siger, at altergangen 1539 holdtes i København på samme måde som i Wittenberg; men han finder det ikke hensigtsmæssigt, når mange er til alters, at de knæler i holdvis for alteret, så det ene herrens måltid deles i flere. Det er bedre, at de går op i koret, mændene til højre og kvinderne til venstre. Derefter skal de gå frem, først mændene, siden kvinderne og modtage herrens legeme, hvorefter de vender tilbage til deres plads. Siden går de igen til alteret og modtager herrens blod. Hvis der er mange kommunikanter, skal der stå en præst ved hver af alterets sider, den ene skal række dem brødet, den anden vinen. Dette, siger han, er især bekvemt, hvor man kan gå bag om alteret¹⁾. — Året efter udtales det dog på bispemødet i København, at omgangen er afskaffet; men iøvrigt gives der en lignende anvisning: kommunikanterne, der under bønnen og indvielsen har knælet i koret, skal gå op til alteret, mændene først, kvinderne sidst. På tavlen fra Torslunde kirke afbildes dog altergangen således, at kommunikanterne knæler i koret, medens præsten går rundt til dem og uddeler nadveren²⁾. På en vignet i alterbogen 1574

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. 3. 476.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. 1. 680.

knæler en mand på alterfoden til højre, en kvinde til venstre, medens de modtager sakramentet. Vanskelighederne synes således at være løste på noget forskellig måde på de forskellige steder, men de bortfaldt, da der omkring 1600 anbragtes knæfald i kirkerne.

Uddelingen skulde efter ordinansen ske i tavshed, præsten skal intet sige, »efterdi det er alt folket overlydelig sagt, der det blev viet.« — Bisperådet 1540 tillod dog, at der kunde siges: »Annammer Jesu legeme« osv. På landemoderne omtales også andre uddelingsformler, f. eks. »Dine synder ere dig forladne« (Fyn 1591). I det hele synes dog uddelingen i tavshed at have holdt sig; ti forordningen 2. Maj 1646, der befaler, at der skal siges: »Det er Kristi legeme« osv., udtaler, at nadveruddelingen skal ikke her mere end andre steder forrettes stiltiende. De her anførte uddelingsord er i ritualet forandrede til »Jesu sande legeme« osv.

En skik, overfor hvilken der var stor usikkerhed, var den såkaldte opløftelse (elevatio). Det havde været højdepunktet i den katolske nadverliturgi, når præsten efter indvielsen løftede hostien og kalken og fremviste dem for menigheden, der knælede og tilbad, som der står i en bestemmelse fra 1444 for Århus stift, med opløftede hænder, læsende symbolum apostolicum, nemlig Credo¹⁾. Tilbedelsen (adoratio) afskaffedes, men selve elevationen forbødes ikke; præsten, hedder det i ordinansen, »må bekvemmelig opløfte og lade underdis tingre med klokken, som sæd er, om ham så tykkes«. I den samtidige håndbog af 1539 forbydes derimod elevationen, medens den året efter tillades på bispemødet i København. Ved det næste bispemøde 6 år senere, siges der, at den må ikke genindføres, hvor den er aflagt, og at der i det hele skal arbejdes på, at den kan gå helt af brug, om der end er steder, hvor man må vise tålmodighed på grund af almuens råhed og enfoldighed; men

¹⁾ Thorkelin, Kirkelove 61.

den teatraliske og afgudsdyrkende måde at opløfte på skal afskaffes¹⁾. Præsten bør ved konsekrationen holde først disk, siden kalk op mod sit bryst og siden sætte dem hæderligt og ærbødigt fra sig. Herved sigtes måske til det samme, som udtales på et par fynske landemoder (1589 og 91), at præsten må ikke knæle eller bøje sig, når han tager eller sætter eller uddeler brødet og vinen; ligesom ingen må neje, når han modtager dem.

De, der endnu var katolsk sindede, har bemærket, hvor usikker man var overfor denne kirkeskik. Kannikerne i Lund siger i den alt oftere omtalte skrivelse, at de høj lærde superintendenter »have ladet åbenbare byde alle sognepræster, at de skulde lade ringe i messen, når de skulle konsekkrere, og der efter konsekrationen er sket, skulle de opløfte det hellige tilbedelige — det er deres egne ord — sakrament; nu er det omvendt, så de hverken ringe eller løfte«²⁾.

Præsterne må have været meget uvisse om, hvorledes de skulde bære sig ad, når ordinansen tillod, og den håndbog, som vel de fleste brugte, forbød opløftelsen; men menighederne har, som det ovenfor anførte viser, betragtet opløftelsen som hørende til en ret messe. Det siges udtrykkeligt, at det er bleven anset for det, hvorpå det kom an i nadveren, ikke at æde og drikke værdigt, men at se sakramentet blive opløftet. Elevationen er derfor sikkert længe bleven brugt de fleste steder, hvorom det også vidner, at landemoderne vedblev at forbyde den, således Palladius 1554 og H. Albertsen 1561. Netop dette år havde den været brugt ved en gudstjeneste i Roskilde kirke, hvor biskoppen og provsterne var tilstede³⁾. Disse forbud varede ved helt

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. I. 448.

²⁾ Danske Mag. 1. V. 267.

³⁾ Kirkehist. Saml. 4. I. 448. Rørdam, Kirkelove II. 14. I Sverrig blev endnu ved 1600 præster overfaldne med hug og slag, når de ikke vilde opløfte, og i nogle sogne lukkede bønderne kirkerne for dem, Cornelius, Svenska kyrkans historia I. 116.

ind i midten af det 17de århundrede; så vidt vides, var det sidste ved Roskilde landemode 1644.

Usikkerheden i nadverskikkene havde til dels deres grund i, at halvt katolske forestillinger længe sad fast, ikke blot hos almuen og sognepræsterne, men også hos den højere gejstlighed. I det ordinansen udtaler, at når ingen skal berettes, skal der ikke vies sakrament, stræber den at gøre så stor forskel som muligt på messen efter prædiken, eftersom der var altergang eller ej. I sidste tilfælde må præsten ikke alene ikke bære hagelen, men han skal forrette den følgende tjeneste stående ved en pult, om en sådan findes, eller i ethvert tilfælde stående ved siden af, ikke foran alteret. — Er der altergang, skal han vide tallet på dem, der er til alters, at han ikke skal nødes til at konsekrere to gange, fordi de indviede nadver-elementer slipper op. — Her er det altså meningen, at det er konsekrationen, der gør brødet og vinen til herrens legeme og blod, så at sakramentets kraft beror på, at præsten har haft elementerne i hånden, da han udtalte indstiftelsens ord. Dette var også længe den almindelige mening; der gås overalt ud fra, at en gentaget konsekration kan blive nødvendig. Håndbogen af 1535 kræver en sådan for hvert sæt kommunikanter, og den senere fra 1539 påbyder, at den nye konsekration skal ske uden at sangen afbrydes, blot ved oplæsningen af indstiftelsens ord¹⁾. — Biskop N. Jespersen på Fyn forbød udtrykkelig at blande uviet vin i den hellige drik (*sacro cruori*); der skal vies på ny. Når det ved adskillige landemoder forbydes at vie flere gange, er meningen kun, at der første gang skal vies så meget, at ingen ny vielse behøves. Et sådant forbud gentages både på Roskilde og Lunds landemoder 1568, men det sidste sted tilføjer biskop Tyge Asmundsen: »Ti den hellige nadveres virkning beror ikke på gentagelse af indstiftelsesordene, men på kommunikanternes faste tro og på

¹⁾ Engelstoft, Liturgiens hist. 270.

modtagelsen af Kristi legeme og blod«. En sådan udtalelse er dog vist nok temmelig enestående. Efter 1600 ophører vel forbudene mod den gentagne konsekration, men ikke den gamle betragtning af dennes betydning; endnu ritualet siger, at præsten skal vide, hvor mange der er til alters, så han ikke nødes til at gentage indvielsen; »ti hverken brødet eller vinen bør at uddeles, før de ved ordet ere hellige«. — Det er øjensynligt meningen, at dette bliver de kun, når præsten har dem i hånden, medens indstiftelsens ord oplæses. Præsterne hjalp sig med, når der var store altergange og flere kander eller flasker på alteret, at berøre dem alle såvel som oblatæsken.

Der var også andre skikke, som vidnede om, hvor katoliserende opfattelsen af nadveren var. Således tales der ofte om en dug, der brugtes ved altergangen til at brede over kalk og disk, når degnen havde sat dem på alteret, men også til at holde for dem, der berettedes, vistnok for at forhindre, at noget spildtes (Sællands landemode 1592)¹⁾. På landemoderne blev det stundom forbudt at bruge den, stundom tilladt, dog sømmeligt og uden misbrug. — Ligeledes brugte præsterne at fortære, hvad der blev tilovers af de viede elementer; det blev ofte forbudt; de måtte ikke slikke (*non lingant nec lambant*) disk og kalk, heller ikke vise kalken frem for kommunikanterne, at de kunde se, at den var tom. — Det er alt omtalt, at man også brugte at lade de børn, der var blevne døbt, drikke det tiloversblevne af den viede vin.

Ved Fyns landemode 1574, hvor der forbydes præsten, som ovenfor omtalt, at fortære det tiloversblevne af elementerne, tilføjes der: »En anden sag er det, hvis han selv vil kommunikere«. Selvkommunion var nemlig tilladt efter ordinansen. Bispemødet 1546 bestemmer, at præsten i så tilfælde ikke skal, som de katolske præster, begynde, men slutte altergangen. Biskop Tyge Asmundsen siger, at de

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 97,

præster, som vil kommunikere sammen med deres menigheder, skal først skrifte for en anden præst. Der opstod dog snart uvillie mod selvkommunionen. Brochmand vilde kun tillade den i nødtilfælde, for at ikke de uforstandige skulde forarges, og især fordi en anden bedre kunde tale med dem om deres skrøbeligheder, som de ikke selv kunde bemærke (1640). — Bornemann siger, at den strider mod kirkelig orden (*canones ecclesiæ*)¹⁾, og i det 17de århundrede begyndte landemoderne ligefrem at forbyde den; den afskaffedes ved ritualet; men i Ribe stift siges det endnu 1690, at der er mange præster, som bruger selvkommunion, og at de skal holde op dermed, hvis de ikke vil betragtes som kongelige mandaters modvillige overtrædere.

Under altergangen sang man *Agnus dei*: »O du Guds lam, som borttager alverdens synder, forbarme dig over os! giv os din fred«²⁾, eller en dansk salme, der dog skulde ophøre, når altergangen var endt. Efter denne blev kommunikanterne stående i koret, til velsignelsen blev lyst. Stundom gjordes dette straks, så kollekten blev oversprunget, hvilket blev forbudt på Sællands landemode 1568. — Adskillige steder blev der ofret efter altergangen, men dette forbødes på forskellige sællandske landemoder (1560, 65 og 82), for at det ikke skulde se ud, som om sakramentet købtes. Forbuddet skulde dog ikke gælde for de store helligdage. — Præsternes lyst til at forlænge tjenesten ved at holde taler og til at forkorte den ved at udelade formularerne kom også frem ved altergangen. I Skåne var der præster, som talte til enhver af kommunikanterne og forevendte, at således var det skik på de steder, de kom fra; andre havde en tale til hvert sæt, før end de gik bort³⁾. — På Fyn holdtes der også tale efter endt altergang »af en falsk fromhed« (*ficta aliqva devotione*, landemode 1579). —

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 154.

²⁾ Håndbogen 1539. Bispemødet 1540.

³⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 98.

Men omtrent samtidig (1583) siger biskop Povl Madsen: »Vi have hørt, at mange ved betjeningen af nadveren vise utilbørlig forsømmelighed, i det nogle springe tiltalen over, og blot oplæse herrens bøn og indstiftelsesordene. Der er også dem, som efter at have fremsagt bønnen uddele nadveren uden at have fremsagt sakramentordene; nogle uddele først kalken, derefter brødet«.

Det indskræpes hyppigt, at elementerne skal være ufordærvede; der brugtes stundom anden drik end vin, stundom noget, der mere lignede eddike (vappa) end vin. Det må have haft sine vanskeligheder at skaffe den fornødne vin, der nu skulde bruges i langt større mængde end i den katolske tid, så vi kan forstå den præst, der, da han anklagedes for at have brugt pæremost, svarede: »Hvor fanden skulde jeg få så megen vin, som her vilde til til så mange«¹⁾. Nogle steder, men langt fra allevegne, var der »vingods«, og de, der havde dette i forlening, skulde forsyne kirkerne med vin. Denne forpligtelse må efter reformationen være bleven betydelig forøget, og det er måske derfor, et kongebrev af 17. September 1568 må tilholde brugerne af vingodset på Fyn, at de skal skaffe kirkerne vin, som de har gjort i bispernes tid. Domkapitlerne har vist nok stundom sørget for at have vinoplæg, så kirkerne kunde købe hos dem; det tyder derpå, når kannikerne i Ribe, som alt er omtalt, indrettede en vinkælder i selve kirkebygningen²⁾. Christian IV's store reces pålægger biskoppen og lensmanden at skaffe midler til vin, hvor intet dertil er bestemt. — Standsforskellen, som vi møder allevegne, gør sig også her gældende; på et regnskab for Frue kirke i Ålborg opføres »en planke (c: 1/2 pot) rinsk vin, da lensmanden og hans frue var til alters«.

Folk havde tilbøjelighed til at bruge sakramentet som

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 204.

²⁾ I Upsala stift skulde altervin i den katolske tid købes af domkirken. Reuterdaahl, 190.

en art gudsdømme for at bevise deres uskyldighed. Det hændte, at en eller anden af altergæsterne ved modtagelsen sagde: »Dersom jeg har gjort dette eller hint, vil jeg i stedet for at modtage sakramentet modtage djævelen«. — Det blev naturligvis pålagt præsterne at forhindre sådan misbrug. — Ligeledes kom folk og plagede præsterne, for at de skulde konsekrere vin, der kunde gives de syge som lægemiddel, og dette forbydes så tidt, at det er tydeligt nok, at præsterne har indladt sig derpå. Sådan vin synes især at være bleven anset for lægende for øjen- og øresygdomme; det er idetmindste disse, der bestandig nævnes, når sagen omtales ved landemoderne¹).

Det er mærkeligt, at den hele katolicerende betragtning af nadveren, ikke blot hos lægfolk, men også hos præsterne, gør sig gældende i den tid, da Niels Hemmingsen havde så stor indflydelse. Det er således hans samtidige N. Jespersen, der forbyder at blande viet og uviet vin, i hvilken anledning Pontoppidan kalder ham »en del lettroende og overtroisk«. Dette kan bidrage til at forklare, at kryptokalvinismen så let blev overvundet; den var ikke trængt igennem på det punkt, hvor den først egentlig kunde komme i berøring med det kirkelige liv.

Danske lov gentog i sine bestemmelser om skriftemål og altergang kun, hvad der alt var fastsat ved recessen 1643. Skriftemålet skulde nu alle steder holdes lørdag aften (2. 5. 12); dette befales endnu af biskop Harboe 1780. Præsten skulde som hidtil nøje prøve dem, der første gang gik til alters, men der bestemtes hverken nogen grænse for, hvor tidligt dette måtte ske, eller hvor længe det kunde opsættes. Der klagedes på landemoderne over, at de unge holdt sig for længe borte, fordi de mente derved at have

¹) Zwergius, Sællands klerisi 202.

nogen fordel med hensyn til skatter og indrullering; de, der ikke havde været til alters, kunde nemlig ikke tages i ed og derfor ikke blive soldater. I en forordning 9. December 1735, altså fra pietismens tid, gribes der til meget radikale forholdsregler herimod: »Hvis nogen af reserve-mandskabet hengår uden at have været til alters til sit 19de år, da bør han ikke lides i menigheden, men skal angives for proprietæren eller godsets fuldmægtig, som først skal sende ham nogle dage i hullet på vand og brød, og når det endnu et år ikke frugter, hænde dom over ham til fæstningsarbejde eller til at sendes til St. Croix, om de der vil have ham«. Dette var altså en ren undtagelseslov, der kun rante bønderkarlene, men ikke pigerne eller de andre stænder.

Der holdtes med stor strænghed over, at ingen måtte gå til alters udenfor sit sogn; biskop Muus i Ribe fandt det nødvendigt at give en særegen tilladelse til, at præster, der havde to kirker, kunde tage sømænd og andre, der skulde rejse bort, til alters i den kirke, som de ikke tilhørte, og 1719 opstod der en retstrætte mellem en sognepræst i Nykøbing på Falster og hans kapellan, fordi den sidste i annekskirken Systofte havde taget nogle i Nykøbing boende kyrasserere til alters¹⁾.

I den pietistiske tid voldte skriftemålet mange præster store skrupler; enkelte blev fritagne for at sidde i skriftestolen, når de lønnede andre for at besøge det. Det var de ivrigste pietisters ønske, E. Ewald udtalte, når han vilde have skriftemålet helt skilt fra altergangen og absolutionsformlen forandret, så der i almindelighed tilsagdes dem, som i sandhed og uden hykleri var sådanne, som de foregive, nåde og syndsforladelse, men dem, med hvem det havde sig anderledes, at de hverken havde syndforladelse eller velsignelse at vente af denne handling, men tværtimod Guds vrede og større straf, indtil de omvendte sig²⁾. — Nogen sådan for-

¹⁾ Barfod, Falsters gejstlighed, 18.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. III. 521.

andring fandt dog ikke sted; men præsterne søgte da at gå så vidt i denne retning, som de turde. — Om en kappellan i Klim, Otto Krogstrup, siges det, at han ikke tog folk enkeltvis ind i skriftestolen, men mand og kone sammen. Til et sådant ægtepar havde han sagt: »I har et hadefuldt hjerte! I har hadet mig, i det I har skyet mig; men det er ikke mig, I har hadet, men frelseren, osv. Men vil I komme til frelseren så skidne og urene, som I er — før kan ieg ikke på Jesu vegne tilsige eder syndernes forladelse«, og med disse ord lagde han sin hånd på deres hoveder og tilføjede: »I faderens og sønnens og den hellig-ånds navn«¹⁾. — Andre brugte en rimeligere udvej ved at tilsige en betinget syndsforladelse. — Biskop Mumme i Ålborg foreholdt sine præster, at de ingenlunde i flæng måtte modtage alle, som kom til skrifte; men de skulde med beskedenhed foreholde dem deres sjæles fare, og afholde dem fra at forgribe sig på de hellige ting. — H. A. Brorson lagde dog ved en forefaldende lejlighed en præst på sinde, at ingen måtte udelukkes fra nadveren, hvis forseelse ikke var vitterlig og offentlig; herren, siger han, udelukkede ikke Judas fra den første nadvere, fordi synden var ikke åbenbaret. Hvis man tvivlede, om en person var skyldig eller uskyldig, skulde han anses for uskyldig²⁾. — De andre pietistiske biskopper vides ikke offentlig at have udtalt sig om skriftemålet.

Der opstod ikke sjældent i den tid misligheder, hvor der ved samme kirke var to præster, af hvilke hver hørte til sit parti, idet den ene modtog skriftebørn, som den anden havde afvist. Et reskript af 26. April 1754 søgte at råde bod herpå ved at forlange, at der skulde indrettes 2 skriftestole i sådanne kirker, så at begge præster kunde skrifte samtidigt, og når fortegnelsen over altergæster ind-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. III. 750.

²⁾ Smstds. I. 192.

kom, skulde de forhandle med hinanden om, hvem der burde afvises.

De, der i et år ikke har været til alters, skulde stå åbenbart skrifte; men i den pietistiske tid var der mange, som havde skrupler ved altergangen, og dem vilde man gerne gøre en undtagelse med. Et reskript af 3. November 1741 befalede, at der skulde søges dispensation for dem, der af blødhed, frygt og falske forudfattede meninger havde holdt sig fra altergang, og et andet af 1. Oktober 1748 tillod Københavns præster efter forhandling med biskoppen at tage dem til alters, der var udeblevne af uforsigtighed, forglemmelse og skudsmåls forkommelse, uden at de stod åbenbart skrifte. Et tredje reskript 27. December 1754 bestemte det samme for to meget forskellige slags mennesker, nemlig dem, der var anseligere end den gemene hob, og dem, der var udeblevne, fordi de ikke anså sig som værdige gæster. — Man skulde tro, at åbenbart skriftemål hermed måtte være bortfaldet for forsømt altergang; men alt beroede dog på præsterne, og deres praksis var sikkert en hel del forskellig.

I almindelighed anvendtes det kun ved forseelser overfor det 6te bud og mod mødre, der havde ligget deres børn ihjel. Hvor forandret opfattelsen af det var blevet, ses af en sag fra 1779. To husmandskoner på Sælland havde ladet soldet gå, for at opdage et tyveri; præsten vilde, at de skulde stå åbenbart skrifte, biskop Harboe, at de en søndag skulde stå en time i gabestokken, før tjenesten begyndte, men cancelliet resolverede, at de skulde betale 1 rd. til de fattige¹⁾.

Endnu bestandig søgte biskopperne i overensstemmelse med loven at bevare skriftemålet som privat; men disse bestræbelser blev mere og mere håbløse. Da det i så høj grad var blevet en kundskabsprøve, måtte det private skriftemål allerede få et stød ved indførelsen af al-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 611.

mindelig katekisation; det var naturligt, at præsten nu ved denne søgte oplysning om de unges kundskaber. Da så konfirmationsundervisningen indførtes, blev prøven i skriftestolen helt overflødig. Dette har bevirket, at det private skriftemål mere og mere tabte sin karakter, og at handlingen antog den form, den endnu har. — Hertil har det også bidraget, at et virkeligt skriftemål ved store altergange var uoverkommeligt. Ved en strid mellem en sognepræst og hans kapellan i de første år af det 18de århundrede overbevistes den sidste om, at han havde brugt 5 timer til at skrifte 45 mennesker. Dette var ganske vist en lang tid både for præsten og for skriftebørnene, men skulde der finde nogen forhandling sted imellem dem, kan det dog ikke siges, at 6—7 minutter til hver i gennemsnit var for meget¹⁾.

Allerede 1728 havde biskop Thura i Ribe erfaret, at der var præster, som understod sig ved en almindelig absolution i kirken at afgøre det, som de i skriftestolen med enhver særdeles skulde forrette. Dette, siger han, er vel skik i andre evangeliske kirker, men aldeles mod ritualet; dog bifalder han det, hvis de ved en kort og opbyggelig formaning vil bane vej til gudelig andagt hos kommunikanterne. — Henimod slutningen af det 18de århundrede beskrives tilstanden således: »Når man undtager enkelte distingverede personer uden familie, går ingen mere ene til skrifte. Ægtefolk gå samlede, børn og andre slægtninge følge med dem. Af den almindelige mand tages 4 eller 8 til skrifte på gangen, ligesom der er rum til, unge og gamle tilsammen. På en del steder har man i den nyere tid indført at skrifte for alteret. De skriftende knæle på alterfoden, og undertiden stå flere bagved og modtage absolutionen, enten knælende, når de første have rejst sig, eller stående, så vidt præsten kan nå. De fleste gøre nu ikke en gang en almindelig syndsbekendelse, de knæle og

¹⁾ Barfod, Falsters gejstlighed I. 49.

tie ganske stille. Nogle steder læser en af de skriftende en skriftebøn, som nogle af de andre selv læse efter«. Endnu 1822—24, da J. Thisted var kapellan ved Trinitatis kirke, holdtes dog skriftemålet i skriftestolen; Thisted siger, at han i denne har oplevet velsignelsesrige øjeblikke, men tillige, at skriftemålet ikke blev endt om lørdagen; mange kom søndag formiddag, så han måtte skrifte dem under sangen før prædikenen¹⁾. — Skriftemålets historie i den danske kirke bevæger sig i en kreds; man var 1800 kommen tilbage til den form, det havde haft i tiden før ordnansens udstedelse, dog med den forskel, at syndsforladelsen nu tilsagdes hver enkelt.

Bandsættelsen blev mere og mere sjælden, men selv langt hen i det 18de århundrede kunde den dog finde sted, endda under meget uregelmæssig form. I året 1786 brændte en stor del af Vejle, og ved denne lejlighed blev der stjålet efter en stor målestok. Da præsten, dr. Laurids Smith, holdt ligprædiken over en under branden omkommet kvinde, angreb har i slutningen af talen brandtyvene, som ikke kendtes, han siger selv: »på en måde og med en ild, som jeg aldrig før har talt og håber aldrig at tale mere«. Han endte med at lyse band over dem og med de ord: »Al menigheden skal sige Amen«, hvorefter han gik ned af prædikestolen uden at bede fadervor og lyse velsignelsen. Talen, siger han, »gjorde størst virkning på de uskyldige; nogen virkning gjorde den vel og på de andre«²⁾.

Selve nadveren havde, allerede før loven og ritualet udstedtes, fået den form, som den siden har beholdt. — Loven gentog 2. 5. 2. det allerede i recessen 1643 givne forbud mod at berette andre end syge udenfor kirken og gudstjenesten; præsten skal, om han gør dette, betale 40 lod sølv, og den, som lader det gøre, 100 lod. — Dette

¹⁾ Ussing, Kirkeforfatn. 4. II. 391 og 397. Thisted, Repertorium for åndelige sager. III. 15.

²⁾ Sorø program 1875. 41.

forbud blev dog tidt overtrådt, og det især af præsterne. Disses selvkommunion hørte efterhånden op, og de måtte da antage en skriftefader. Det omtales tidt på landemoderne, at de skal beholde den en gang antagne, de må ikke skifte for en ringe uenigheds skyld. — Da det nu mange steder kunde være vanskeligt at skaffe en anden præst om søndagen, begyndte de at gå til alters på hverdage; andre, især fornemme folk, gjorde det samme, stundom i kirkerne, stundom i husene. Biskop Bornemann siger 1699, at der holdes stiltiende privat kommunion rundt omkring på landet, både for præster og for andre, og han forbyder, at der må holdes altergang undtagen på prædikedage¹). Der synes i det hele at have været tilbøjelighed til at lade de gudstjenstlige handlinger afholde udenfor kirkerne. Da Danske lov forberedtes, ytrede der ønske om, at stueprædikener, såvel som sakramenternes og brudevielses forretning i husene skulde forbydes, da der dreves stort misbrug dermed²).

I den pietistiske tid ønskede mange at indrette det således, at de gudsfrægtige kunde gå alene til alters for sig selv. Men man stræbte dog tillige efter at få altergang udenfor gudstjenesten afskaffet. Et reskript af 7. Januar 1741 bestemmer, at kun de, der var ganske uformående til at bivåne den offentlige altergang, måtte berettes hjemme; alle andre skulde komme i kirken »og dermed til Guds ære og deres næstes opbyggelse være deres tro og religion bekendt og således offentlig for menigheden forkynde herrens død og deres trøst i den samme«³). Man begyndte med at tage det så strengt, at et andragende fra H. A. Brorson om, at en gammel affældig generalmajor Lottig måtte kommunikere for sig selv, afsloges. Men 3 måneder efter reskriptets udstedelse måtte der gøres den

¹) Det samme var tilfældet i Sverrig, mange mennesker, høje og lave, holdt nadveren i sakristiet eller hjemme i husene (1715). Bælter, Kyrkoceremonierne, 2. udg. 357.

²) Secher og Støckel, Forarbejderne for D. L. I. 15.

³) Kirkehist. Saml. 4. R. I, 691 ff.

undtagelse derfra, at det tillodes de fremmede ministre med deres tjenerskab at gå til alters for sig selv. — Dette kunde endda være, hvad det var, men atter 3 måneder efter tillodes det, at dersom nogen for en eller anden årsags skyld anmodede præsten om at måtte kommunikere alene, så måtte de tages særskilt til alters efter gudstjenesten. Det var en af de den gang almindelige undtagelsesbestemmelser til fordel for pietisterne, der ikke vilde gå til alters i den store hob.

Da der i rationalismens tid så godt som ikke blev andre gudstjenester tilbage end højmessén, kunde den regel, at altergang kun måtte finde sted ved prædikentjeneste, ikke længer opretholdes. I købstederne holdtes den sædvanligt tillige om fredagen, og der lagdes heller ikke mere hindringer i vejen for, at præster gik til alters på søgnedage.

Det er en selvfølge, at altergangen i en tid, da al mystik bekæmpedes, aftog: I København var der 1798 43757 altergæster, 1805 30600¹⁾. Det var dog mest i byerne, dette mærkedes; på landet hængte man endnu ved den gamle skik, og selv hvor kirkegangen var ringe, gik de fleste til alters en eller to gange om året, mellem påske og pinse og om efteråret før jul. Den aftagen i altergæsternes antal, som utvivlsomt senere har fundet sted, skyldes sikkert, at det er blevet almindeligt, at altergangen er spredt over hele året; de bestemte årstider minder ikke længer om den. Altergangen på selve de store helligdage, hvor der nu i det hele ikke mere afholdes kirkeforretninger, er gået af brug efterhånden, uden at det er muligt sikkert at oplyse hvorledes.

¹⁾ L. Koch, D. danske kirkes hist. 1800—1817. 184.

Gudstjenesten i den danske kirke efter reformationen.

Af L. Koch.

5. Dåb og kirkegangskoner.

Barnedåben var et led af gudstjenesten, men den synes i begyndelsen ikke at have havt nogen fast plads i denne, den kunde foretages efter prædiken både før og efter altergangen¹⁾. Men meget tidligt fik den dog ligesom brudevielsen sin plads før prædiken mellem mesning af epistel og evangelium, efter at Halleluja var sunget. — Dette har ikke voldet så lidt forstyrrelse i gudstjenesten; ti det var her som ved alle forretninger almindeligt, at vedkommende ikke kom i rette tid, og der blev da sunget flere salmer, medens der biedes paa barnet. — Det blev derfor ofte forbudt således at vente; var barnet der ikke til den bestemte tid, skulde dåben opsættes, til gudstjenesten var endt. — Dåben skulde finde sted så tidligt som muligt, helst den første eller anden søndag efter barnets fødsel. Dette blev vistnok i almindelighed overholdt, men adelsfolk begyndte dog tidligt at opsætte deres børns dåb, formodentlig fordi slægt og venner skulde samles til den, og eksemplet har smittet. Biskop Tyge Asmundsen i Lund bebrejdede 1568 præsterne, at de holdt deres børn fra dåben, til moderen kunde gå i kirke. De efterligner, siger han, den ade-

¹⁾ Engelstoft, liturgiens hist. 225 Håndbogen 1539.

lige pomp og opsættelse, men Kristus har sagt: »Lader små børn komme til mig«.

Det fulgte af sig selv, at der som hidtil skulde være faddere, men antallet på disse blev større end i den katolske tid, da man nøjedes med så få som muligt af hensyn til det åndelige slægtskab, der sluttedes ved dåben, og som siden kunde blive en hindring for indgåelse af ægteskaber. Ærkebiskop Birger vilde derfor, at der kun skulde være to faddere, hvilket stemmer overens med skånske lovs bestemmelse. I Sællands stift skulde der med drenge være to mandfolke- og en kvindefadder, med piger omvendt¹⁾. — Dette hensyn bortfaldt efter reformationen, og tidens lyst til fester og til at vise sin velstand krævede snart et stort antal faddere. Konger og biskopper søgte forgæves at forhindre dette; Christian III forbød at bede flere end højst 3—4 faddere (14. Marts 1559), men få år efter tillod et par sællandske landemoder (1565 og 67), at der måtte være 5, men børnene maatte ikke følges til kirke af spillemænd. — Biskop Jak. Madsen så dog, som det synes uden forargelse, på, at der ved en dåb i Ringe kirke på Fyn var 11 mandfolke- og 10 kvindefaddere. Derimod fremkaldte det en irettesættelse fra biskoppen, at en sællandsk præst. havde bedet 24 faddere og ladet spillemænd gå foran toget til kirken (1592).

Børn af begge køn skulde bæres af kvinder; når dette udtrykkelig udtales på et par fynske landemoder (1591 og 98), viser det, at det har været skik, som det endnu for 30 år siden var det i Slesvig, at drengene bares af mænd; således fremstilles også dåben på et billede i alterbogen 1574; det er en skægget mand, som har båret barnet, præsten holder over dåben. — I Nordborg på Als bares drengene 1691 af mænd²⁾. Der måtte ikke mellem fadderne

¹⁾ Thorkelin, Stat. provincialia etc. — Freisen, Manuale Rosch. 6. — Helveg, Danm's kirkehist. før reform. I. 228.

²⁾ Danske Saml. 1. VI. 66.

være »mistænkelige personer«, hvorved vel menes sådanne, som havde ondt rygte, derimod tales der ikke om, at præsterne skal prøve faddernes tro og kundskaber, som den katolske kirke havde fordret¹⁾.

Det var naturligvis alle børn, der skulle døbes, dog Taternes undtagen. I det mindste frarådede biskop N. Jespersen i Fyn sine præster at indlade sig herpå; vilde Taterne have deres børn døbt, måtte de gøre det selv. Ingen synes i det hele, selv langt ned i tiden, at have tænkt på, at Taterne kunde kristnes. Endnu 1715 forbød biskop Worm at tage dem til alters; præsterne skulde heller angive sådanne skarns mennesker for øvrigheden eller den nærmeste kommanderende officer. Danmark var dog i den henseende ikke længer tilbage end andre lande; i Sverrig forbødes det 1560 at døbe eller begrave Taterne²⁾.

Hjemmedåb måtte kun finde sted som nøddåb, og der måtte ingen overtroiske ceremonier foretages ved den. Jordemødrene skulde undervises om, at intet barn måtte døbes, før det var født, og det samme indskræpes præsterne ved et par landemoder i Lund (1555 og 83) og siden i D. L. 2. 8. 8; men endnu 1762 kunde det ske, at en præst blev hentet for at døbe et ufødt barn³⁾. — Nøddåb skulde om muligt forrettes af præsten; på Sællands landemode 1565 forbødes det degnene at døbe børn undtagen i den yderste nød. Ved Århus landemode 1650 var en smed stævnet, fordi han havde døbt et barn en søndag, da der var gudstjeneste i byen, og præsten altså var tilstede. Han blev dømt i verdslig øvrigheds hånd at lide fortjent straf.

¹⁾ Freisen, Man. Rosch. 6. Agenda eccl. Slesv. 38.

²⁾ Bælter, Kyrkoceremoniarne, 2. udg. 431.

³⁾ Fogtmann, Reskripter I, 368. — Luther har også udtalt sig imod, at ufødte eller delvis fødte børn døbttes; de tilstedeværende skal falde på knæ og bede for dem, »so sollen wir es gewisslich dafür halten, dass dies Kindlein, ob es wol der rechte Taufe nicht erlanget, darum nicht verloren ist.« Förstemann, Luthers Tischreden II, 270. Smlgn. 283.

— Der er et vistnok enestaaende landemodsmonitum fra biskop Winstrup på Sælland, der udtaler, at når præsten har været tilkaldt og har hjemmedøbt børn fuldstændigt, skal de ikke fremstilles i kirken, »fordi der også i huset er en kristen forsamling« (1597). Men hovedreglen var, at hjemmedøbte børn snarest muligt skulde fremstilles i kirken; når dette forsømt, formanede præsterne dertil, og sådanne formaninger har der ofte været anledning til at give; på Fæmø var der 1570, da provsten visiterede, 8 børn, der ikke vare fremstillede i kirken; ti »det eragtede Fæmøboerne for en ufornödenhed«. — Der var hos præsterne en del usikkerhed om, hvorledes man skulde bære sig ad, når barnet fremstilledes. Biskop Vandal i Ribe måtte endog forbyde, at de nøddøbte børn blev gendøbte¹⁾. Mange steder brugtes hele dåbsformularen, uagtet den med sin primsigning kun passede paa udøbte børn, hvorfor det gentagne gange forbødes at bruge exorcismen ved dåbsfremstillinger. — Kirkeordinansen havde dog her givet den rette anvisning: præsten skal ingenlunde gendøbe et hjemmedøbt barn, »aleneste skal han da opregne troens artikler, læse evangelium Marci og bede fadervor«.

Henimod år 1700 blev det almindeligt, at børn hjemmedøbtes straks efter fødselen, eller bragtes hen i præstegården for der at blive døbt. Det var ikke meningen, at de ikke skulde bringes til kirken, ofte blev de allerede den næste søndag fremstillede i denne; biskop Br. Brorson har sikkert ret, når han siger, at man vilde have børnene døbt straks, for at de ikke skulde blive forbyttede (Ålborg landemode 1742). På nogle steder var det dog kun de ægte børn, der således hjemmedøbtes, medens de uægte døbtes i kirken; andre steder synes denne forskel ikke at være gjort. På landemoderne forbødes det ofte at hjemmedøbe andre end syge børn, men uden nytte. Da forordningen 27. Juli 1771 fritog fra forpligtelse til inden en vis tid at

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. VI, 128. — K. S. 3. VI. 486.

fremstille hjemmedøbte børn i kirken, udtalte biskop J. Hee i Århus, at det var misbrug, når den anvendtes paa børn, der var døbt i præstegården, de kunde ikke kaldes hjemmedøbte. — Det er først dåbsforordningen 30. Maj 1828, som har ført dåbshandlingen tilbage til kirkerne¹⁾.

Den katolske kirke havde delt dåbshandlingen i to dele; den såkaldte primsignelse fandt sted ved kirkens dør; her sagdes de bønner, hvorved saltet, der lagdes barnet i munden, og dåbsvandet rensedes (exorcismus salis et aqvæ), og de to exorcismer fandt sted, hvorefter præsten lagde sin stola paa barnet, salvede dets højre øre, og (i det mindste efter den slesvigske agende) endte handlingen ved kirkedøren med, at præsten og følget bad fadervor, Ave Maria og troen, hvorefter præsten sagde: »Gå ind i Guds hus, at du kan have det evige liv og leve med Kristus i al evighed«. — Efter reformationen beholdt man tvedelingen af handlingen, af hvilken der endnu er spor i vort dåbsritual, men der var usikkerhed om, på hvilket sted den skulde udføres. Samtidigt (1561 og 62) befaler N. Jespersen i Odense, at primsigningen skal læses midt paa kirkegulvet, og H. Albertsen i Sælland samt N. Palladius i Lund, at den ikke skal fremsiges indenfor døren eller midt i kirken, men ved døbefonten i kirkens vestre ende. Dette har dog formentlig vist sig uheldigt, da menigheden så ikke kunde følge handlingen. Det blev den i Odense vedtagne skik, der blev den almindelige, indtil døbefontene flyttedes op i kirkerne, da hele dåbshandlingen samledes om dem. På Århus landemode 1651 bestemtes det, at præsten ikke først skal læse over barnet stående på kirkegulvet og siden gå hen til døbefonten; men eftersom det er en uadskillig gerning, som forrettes, skal den også udføres på ét sted, nemlig ved fonten.

Dåbshandlingen, der helt igennem skulde udføres

¹⁾ Jonge, Den nordsællandske almue. — J. Møller, Nyt teol. tidsskrift II, 327.

med dansk læsning, begyndte med, at præsten spurgte, hvis barnet var, og om det var hjemmedøbt. — I den norske ordinans (1607) befales det, at der før dåben skal holdes en lille tale til menigheden og fadderne, og 'der gives også i de danske håndbøger anvisning dertil¹⁾. Sådanne dåbs-taler er stundom blevne holdte, om end ikke almindeligt, og kun over fornemme børn. Biskopperne Bornemann i Ålborg og Gerner i Viborg forbød det som en novitet; gudmoderen kunde ikke holde barnet så længe, som præsten talte, og desuden skulde der ikke gøres mere væsen af sakramentet med de rige end med de fattige. — Standsforskellen kom også frem på andre måder ved dåben; B. Brorson i Ålborg klagede 1737 over den misbrug, at der brugtes forskellige salmer ved borger- og bønderbørns, fattiges og riges dåb.

I reformationens første tid synes man at have bortkastet hele primsignelsen og kun døbt børnene med skriftens ord Mt. 28²⁾, hvilket skriftsted slet ikke findes hverken i ordinansens eller ritualets dåbsformularer. Disse har derimod de to besværgelser næsten i samme form som den katolske kirke, medens ceremonierne med saltet, olien og vandet bortfaldt. Det er formodentlig den ovenfor omtalte ældre dåbsskik, som forbydes på bispemødet 1555, hvor det pålagdes præsterne at bruge exorcismen, som de altså må have udeladt. I tiden omkring 1600 opstod der under påvirkning af kryptokalvinismen uvillie mod den; flere præster blev straffede, fordi de ikke havde brugt den. 1606 gjorde Christian IV tilløb til helt at afskaffe den. Han havde imidlertid ikke mod til at føre sagen igennem, da biskopperne og iblandt professorerne H. P. Resen udtalte sig for at beholde den³⁾. Ved landemoderne det næste år pålagdes det præsterne at oplyse menighederne om, at

¹⁾ Engelstoft, liturgiens hist. 187 f.

²⁾ Danske Mag. 1. V. 268.

³⁾ Helveg, Danmarks kirkehist. eft. ref., 2. udg. I. 265 f.

børnene ikke var legemligt men åndeligt besatte; men de måtte ikke på egen hånd udelade exorcismene, der da også gik uforandrede over i rituallet. Brochmand forsvarer deres bibeholdelse med, at de er et levende billede på det tyranni, som djævelen åndeligt udøver over alle udøbte. — Christian IV slog så aldeles om, at en præst i året 1610 afskedigedes, fordi han havde udeladt exorcismen ¹⁾.

Medens fadervor blev bedt, knælede fadderne, og mændene blottede hovedet. Derefter gik præsten med fadderne hen til døbefonten. Ved Sællands landemode 1568 påbødes det, at hele symbolet skulde oplæses; man er altså bleven ved at bruge den katolske forkortning af den anden trosartikel²⁾. Når flere børn døbt, spurgtes de undertiden under et: Forsager I osv. Dette forbødes i Sælland 1568, på Fyn 1579; hvert barn skulde spørges for sig selv.

Når barnet skulde døbes, skulde det helst blottes helt eller i det mindste overkroppen. Dette påbydes i ordinansen, dog med det forbehold, at barnet kunde tåle det, hvorom jordemoderen eller kvindefadderne skulde spørges. Påbuddet gentages på landemoderne op til 1600; en vignet i håndbogen 1574 viser således barnet nøgent. — Hensigten hermed var dog ikke, at det skulde neddyppes i vandet, præsten skulde tage det og holde det med den venstre hånd, medens han døbte det med den højre. Den ofte omtalte tavle fra Torslunde viser dette, barnet holdes af præsten, og degnen holder hans bog for ham, så han kan læse i den; barnet er her ikke blottet, men svøbt med korsbånd over brystet. Omtrent samtidig var det dog allerede i Frue kirke skik, at gudmoderen holdt barnet over dåben³⁾. Når Christian IV blev døbt ved neddyk-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. III. 347. Brochmand, Systema II 2016.

²⁾ Credis in J. Chr., filium ejus unigenitum, natum et passum. Denne forkortelse findes endnu i H. Tausens •En ret kristelig fadson et kristne børn med på danske•. Kirkehist. Saml. II, 554.

³⁾ Rørdam, kirkelove. II, 317 Odense landemode 1591. Kirkehist. Saml. 3. I, 680.

ning¹⁾, må det anses for noget ganske særegent. Men Bugenhagen havde i sin tid havt betænkelighed ved den skik, han fandt her i Norden, at kun barnets hoved blottedes²⁾. Han siger, at vi fødes nøgne, vi skal også genfødes nøgne; men det er dog mest historiske grunde, han gør gældende: Kristus har ikke været iført klæder, da han blev døbt osv³⁾. Hele denne argumentation er særdeles svag, og den har heller ikke kunnet holde sig. Palladius anfører da også på et landemode 1559 en ganske anden grund: Barnet skal biottes, for at ikke troldkvinder skal indsmugle voksbørn og få dem døbt til at øve trolddom med. I året 1596 anklagede en forhenværende foged og hans kone præsten Hans Jakobsen i Oure på Fyn for at have døbt tre voksbørn; han synes dog at have været uskyldig; det oplystes under sagen, at det var en gal løbepræst ved navn Rasmus, der havde begået misgerningen⁴⁾.

På Sællands landemode 1562 og Lunds 1561 forbydes det, at den vin, som er bleven tilovers fra altergangen, må gives de børn, der er blevne døbt. Vi møder her levninger af en gammel kirkeskik; i den katolske slesvigske agende ender dåbshandlingen med, at præsten giver det døbt barn kommunionen ved at lade det drikke af ablutionskalken⁵⁾. Dette må vel også have fundet sted i Sællands stift, uagtet biskop Lage Urne befaler, at det vand, hvori kalken var vasket, skulde hældes i døbefonten⁶⁾.

Efter dåben ofredes der; det var hædersoffer, hvorfor der ikke måtte ofres med uægte børn. På Sællands landemode 1565 omtales det, at der stundom ofredes før dåben,

¹⁾ Rørdam, Monum. hist. Dan. 1. II, 651.

²⁾ Det skal dog bemærkes, at den katolske Roskilde-agende synes at tale om neddykning: «Tunc mergat ter». Freisen 41. Luther har også i tidligere tid anbefalet neddykning.

³⁾ Ny kirkehist. Saml. II, 470.

⁴⁾ Jak. Madsens visitatsbog. 296.

⁵⁾ Fr. Nielsen, Nord. kirkeleks. I. 16.

⁶⁾ Freisen, Agenda eccl. Slesv. 49. Ny kirkehist. Saml. III. 268.

straks efter at epistlen var læst. Dette forbødes, det skulde ske efter prædiken, under hvilken altså gudmoderen med barnet blev i kirken. — Ordinansen omtaler imidlertid ikke offer ved dåben eller ved andre lejligheder end på de tre store højtider, og der er spor af, at man har fundet denne ofring urigtig; tankegangen har vel været, at der lige så lidt skulde ydes betaling for dåben som for nadveren. C. Valkendorf kom 1596 overens med præsterne i Odense om, at de velvilligen skulde afstå, at der ofredes med børn, og på sit gods, Glorup, forbød han det ligefrem¹⁾. — Når der var ofret, gik fadderne endnu hen og bragte barnet fadder-gave, i det de lagde en guld- eller sølvskilling på dets bryst²⁾.

I det 16de århundrede blev ægte og uægte børn døbt på samme tid. Der må dog være opstået ønske om at gøre forskel; ti på et præstemøde i Sokkelund herred i Sælland 1561 spurgte en præst, om man ikke kunde døbe de uægte børn paa en anden tid end de ægte; men biskop Hans Albertsen benægtede dette³⁾. Biskop Jak. Madsen på Fyn derimod vilde have de uægte børn døbt efter prædiken, men C. Valkendorf modsatte sig, at det skete paa hans gods⁴⁾. Men efter at den norske ordinans 1607 havde fastslået, at uægte børn skulde døbes efter prædiken, blev dette almindeligt også i Danmark; det påbødes allerede samme år ved Roskilde landemode. De skulde dog ikke døbes i en tom kirke, men i menighedens nærværelse.

Det voldte stundom ved uægte børns dåb forstyrrelse i kirken, når gudmoderen på præstens spørgsmål, hvem der var barnets fader, nævnte den, som moderen havde udlagt. Det kunde da ske, at vedkommende rejste sig i kirken, gik hen og lagde hånden på barnets hoved og svor

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog 25 og 174. Fynske Saml. I. 97.

²⁾ Tr. Lund, Danmarks og Norges hist. VIII. 147.

³⁾ Kirkehist. Saml. 4 I. 446.

⁴⁾ Tr. Lund, Danm.'s og Norges hist. VIII. 143. J. Madsens visitatsbog 174.

sig fri. På Ribe landemode 1687 påbødes det, at de mænd, der gjorde dette, skulde underkastes kirkens disciplin. En halv snes år senere stod en mand frem i en kirke i Viborg stift og fralagde sig ligeledes sigtelsen med ed, i det han tillige anklagede hr. Mikkel Lausen i Rold, som på grund af denne sigtelse urettelig havde udelukket ham fra nadveren; manden frikendtes siden ved landemodet, da beskyldningen mod ham fandtes ugrundet.

Der opstod spørgsmål om, hvorvidt børn, der var avlede inden men fødte efter trolovelse eller vielse, skulde døbes som ægte eller uægte. Biskop Resen vilde kun tillade, at de måtte behandles som ægte, når forældrene havde stået åbenbart skrifte (1624). — Bornemann derimod udtalte 1696, at alle børn, der var fødte efter trolovelse og vielse, skulde døbes som ægte, de derimod, der var fødte før, ikke, selv om forældrene siden var blevne trolovede eller viede. Dette var i det hele den almindelige ældre opfattelse; men det er mærkeligt, at den holdt sig også efter at Danske lov var udkommet; ti det antoges almindeligt, at denne havde berøvet trolovelsen den ægteskabsstiftende betydning. — Ved fdn. 13. Juni 1771 ophævedes al forskel mellem ægte og uægte børns dåb.

Ritualet flyttede dåben til efter prædikenen, men før altergangen; de uægte børn skulde da døbes efter 12 slet i købstæderne, på landet, når der var ofret med de ægte. Iøvrigt blev lovgivningen om dåben uforandret. Ved anordningen af 30. Maj 1828 bestemtes det, at dåben først skulde finde sted efter altergangen. — I pietismens tid forhandlede der atter om afskaffelse af exorcismen. Ved et reskript 13. Dec. 1737 tillodes det præsterne i Slesvig kun at bruge den, hvis forældrene ønskede den; men da der i Tyskland udtaltes betænkeligheder ved denne forandring, blev kong Christian VI bange for, at hans rettroenhed skulde blive anset for tvivlsom, og reformen standsedes derfor¹⁾. —

¹⁾ L. Koch, Christian VI. 186.

Først ved fdn. 7. Maj 1783 dristede man sig til at udstede den hidtil brugte af Balle udarbejdede dåbsformular. — Det var Balles ønske, at forældrene selv skulde stå fadder til deres børn; han foregik selv med sit eksempel, men det efterfulgtes kun langsomt. Endnu en cancelliskrivelse af 10. November 1829 kalder det en novitet, der dog kan tilstedes.

Det viste sig snart uhensigtsmæssigt i store menigheder at holde dåben under gudstjenesten. Fdn. 30. Maj 1828 tillader, at den i København må holdes, når højmesse-tjenesten er endt, og dette udvidedes siden til at gælde for Odense og Århus. Siden er denne ordning indført vist nok i alle byer og i adskillige landsbykirker.

Det forefaldt selvfølgelig sjældent, at en voksen blev døbt; det skete med enkelte jøder og, da Danmark havde fået kolonier, med negere, der kom her til landet. Først i ritualet indeholdes der særegne bestemmelser om, hvorledes en sådan dåb skal forrettes.

Barselkoners kirkegang måtte få en ganske anden betydning efter end før reformationen. For katolikerne var den en renselse fra urenhed¹⁾, en forestilling, der aldeles forkastedes nu, da ægteskabets ære hævdedes. Ordinanzen stiller da også indledningen som en ganske fri sag: »Endog at de ere fri for Moses lov, at de ej tør holde sig derefter, og ej behøve at lade sig af tjeneren indlede, når de efter deres barnefødsel ville gå i kirke, dog må de holde sig hjemme, som sæd er.« — Det er et eksempel på, hvor usammenhængende den tids lovgivning er, at der få måneder efter den danske ordnanses udstedelse udkom en forord-

¹⁾ Ved et svensk landemøde 1385 måtte det udtrykkelig bestemmes, at kvinder, som var døde i barselseng, måtte begraves kristeligt. Reuterdaahl. 145. — Bøttiger, Kirkegangskoners indledning. 29 f.

ning for Sælland, der ligefrem påbød indledningen og bestemte, at præsten for denne skulde have »2 grotter efter gammel sædvane«¹⁾.

Indledningen blev da også almindelig skik allevegne. Seks uger efter barnets fødsel sendte konen sin pige ud at bede til kirkegang. I den katolske tid havde det været skik, at indbydelsen skete offentligt, så at enhver kunde møde; men dette var allerede den gang bleven forbudt, der skulde sendes bud. I den såkaldte Riber reces 1561 forbydes det, at pigerne, der gik bud, måtte udrustes med guld, perler og sølv, de skulde kun have opbundet hår og være iført gode klæder. — Søndagen efter kom da konen til kirke fulgt af så mange koner som muligt. Derfor formaner også P. Palladius kvinderne til, at de ikke må nægte fattige koner følgeskab; jo fattigere en dannekvinde er, desto hellere skal de gå med hende. Endnu 1660 fortæller J. Bircherod, at da hans moder i Odense skulde holde kirkegang, var hele hendes stue fuld af kvinder, der skulde følge hende. Skaren gik parvis, de, der var hendes nærmeste pårørende, forrest. Han tilføjer, at denne skik afskaffedes en snes år eller mere derefter²⁾. Dette gælder dog kun for byernes vedkommende, på landet varede den meget længer. — Hvor stort et sådant følge kunde være, ses af en bestemmelse for Ribe fra 1561: Barsel måtte slet ikke gøres med flere end i det højeste 30 kvinder, dog uberegnet fruer og jomfruer 3: adelige damer. Når følget kom for kirke-døren, gik præsten ned til det.

Det gjaldt nu om at holde alle overtroiske skikke ude. Det blev mange gange forbudt, at barselkvinden måtte bære lys, som skulde beskytte hende mod djævelens angreb, for hvilke hun mentes at være særlig udsat, heller ikke skulde hun renses med vievand; men præsten skulde tale til menigheden om, at den med hende skulde takke Gud,

¹⁾ Kirkehist. Saml. 2. VI. 151.

²⁾ Uddrag af Bircherods dagbøger. 50.

og til hende selv om at komme ind i kirken og gøre de gerninger, som en kristen kvinde der skal gøre. Derefter skal han ikke give hende hånden, men kun med sit ord føre hende ind i kirken. — Det omtales også, at det var skik, at kirkegangskoner kyssede patenaen. Biskop H. Albertsen forbyder ikke dette, men det skal forestilles dem, at derved vindes ingen hellighed, men det er kun et tegn på kærlighed (*signum dilectionis erga ministerium*)¹⁾. — I Ribe brugte kvinderne en egen dragt, når de holdt kirkegang; formodentlig har der derlil knyttet sig en overtro, da det blev forbudt; de skulde møde i deres egne klæder²⁾.

Man vilde også føre kvinder, der var døde i barselseng, ind i kirken og ofre for dem; dette havde været tilladt i den katolske tid, kun at det lys, som bares foran kisten, ikke måtte være tændt³⁾. Det forbødes både på Fyn og Sælland 1593 og 94. I Århus stift brugtes denne skik endnu 1654, og når kisten var båret op til alteret, vendtes den tre gange. Præsterne, siges der det sidste sted, tillod det for offerets skyld; »men vi må ikke falde i den gamle papistiske overtro, at barselkvinder efter fødselen er i djævelens magt«.

Der ofredes altid af kirkegangskonen og hendes følge; dette offer omtaltes dog lige så lidt i ordinansen som barnedåbsofferet, og C. Valkendorf søgte også at afskaffe eller i det mindste indskrænke det. I Odense vilde han sætte igennem, at ikke flere koner måtte følge kirkegangskonen, end de, der var budne til barsel, hvilket ikke måtte være flere end 8. Biskop Jak. Madsen syntes åbenbart, at det var fattigt, at der en søndag i Gråbrødrekirke kun var 12 kvinder med 2 kirkegangskoner. På Glorup forbød Valkendorf at indlede kvinder; de skulde heller ikke ofre,

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. I. 447.

²⁾ Kinch, Ribes hist. II. 94. Tr. Lund, Danmarks og Norges hist. VIII. 210. Danske Mag. 2. II. 273.

³⁾ Thorkelin, Kirkelove 77.

men sende præsten, hvad de vilde¹⁾. Ofringen tog lang tid, konen gik alene op til alteret, og først når hun kom ned, fulgte følget efter, ligesom ved barnedåb gudmoderen gik først, så mandfolke- og endelig kvindefadderne. Dette forbødes i Ribe 1561; hele følget skulde gå op samlet. — På Fyn pålagdes det 1575 præsterne, at de ikke måtte tøve efter kirkegangskonere; kom de for sent, skulde de indledes efter prædiken. — Ved Sællands landemode 1574 forbødes »barselkvinders latterlige offer«. Når de gik til kirken, delte de »onde blafferter« (dårlige skillinger) ud til hinanden under latter og stor forstyrrelse for tjenesten; dette måtte ikke finde sted; vilde de uddele dem, skulde de gøre det hjemme. — Efter og måske også før kirkegangen holdtes der »kvindedrik«, hvorved der fandt store uordener sted. Den forbødes på Fyns landemode 1575, men sikkert uden nogen virkning.

Ugifte kvinder blev ikke indledte; Peder Palladius har gentagne gange udtalt sig bestemt derimod²⁾. Men på landemodet 1558 tillod han dog, at det måtte finde sted, når de havde stået offentlig skrifte. Som regel blev det dog kun gifte kvinder, der indledtes.

I D. L. 2. 12. 9. bestemmes det, at »barselkoner alene ledes i kirken af præsten, hvor det hidtil har været brugeligt«, så der må altså den gang allerede have været steder, hvor indledningen var gået af brug, måske forandret til, at præsten holdt en tale fra prædikestolen; dette omtales netop omtrent samtidig af biskop A. Anchersen i Ribe som en fremmed skik, der havde indsneget sig. — Det første alvorlige stød fik dog den hele skik, da det 1688 tillodes, at livgarden til hest måtte være befriet for at lade sine koner indlede. Nu begyndte mange, især rangspersoner og militære lige ned til ryttere og dragoner, at unddrage sig indledningen, og ved reskript 8. Novbr. 1748 fritoges da

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog 25. 174.

²⁾ Jvfr. Rørdam, Danske kirkelove II, 317.

alle rangspersoner. Der blev imidlertid ved at indkomme andragender om fritagelse også fra andre, og reskript 22. Novbr. 1754 ophævede hele indledningen i dens hidtilværende form og bestemte, at præsten efter prædiken skulde give menigheden tilkende, at der var en kirkegangskone, og tilføje en kort formaning og et ønske over hende. — I denne form blev indledningen dog aldrig almindelig; for så vidt den endnu brugtes, var det på den gamle måde¹⁾.

6. Brudevielsen.

Når man vil forstå brudevielsesskikkene i den første tid efter reformationen, må det bestandig holdes for øje, at det ikke var den kirkelige vielse, der gjorde ægteskabet retsgyldigt; det var oprettet allerede ved parternes samtykke, som det gaves ved trolovelsen, efter hvilken det ikke var forment at begynde det ægteskabelige samliv; ifølge Jydske lov behøvedes der end ikke noget formeligt samtykke, men en kvinde var en mands ægtehustru, når han i 3 år havde levet sammen med hende og tilstået hende alle en hustrus rettigheder²⁾.

Ordinansen siger kun, at »med ægteskabspersoner på

¹⁾ Om indledningens historie i det hele se Böttiger, »Kirkegangskoners indledning».

²⁾ Hist. tidsskr. 5. I. 363. Retshistoriske bemærkninger om kirkelig vielse som betingelse for lovligt ægteskab i Danmark af J. Nellesmann. — I Sverrig gjaldt samme regler. Ved ordinansen af Westerås 1527 »beirades otidigt sängelag imellan fästehjon på intet sätt, emedan dem imellan var et rätt äktenskap för Gud». Bælter, Kyrkoceremoniarne, 2. udg. 509. — Ved et forlig 1568 betingede kong Erik XIV sig, at hans broder, hertug Johan, skulde anerkende ægteskabet mellem kongen og Karin Månsdatter »end-skönt kirkegangen og de ceremonier, som plejer at finde sted ved brylluper, nu ikke lige straks kan holdes for den nuværende krigs og andre anliggenders skyld». — Smlgn. Herzog, Realencyclopædie, 3die udg., art. Eherecht V, 201, 50; 203, 40 o. fl. st.

ægteskabs vegne have Guds ords tjenere intet andet at skaffe, uden at vie dem tilsammen og at underrette deres bekymrede samvittigheder. Alt andet hører verdslig øvrighed til«. Heri er der intet nyt; ti det havde også i den katolske tid hørt til god kirkelig orden, at ægtefolk lod sig vie i kirkerne, og undladelse heraf medførte kirkelige straffe¹⁾. Men overalt, hvor der tales om ægteskabet, møder der os den opfattelse, at vielsen kun er den kirkelige besegling på det allerede retsgyldigt indgåede ægteskab og dets bekendtgørelse for menigheden.

Således når P. Palladius formaner menighederne til at lade ægteskaberne indvie i kirken; dette bør ske, fordi et offentligt bryllup er det eneste sikre vidnesbyrd om, at ægteskabet virkelig er indgået. Hvis der kun var en mand eller to tilstede, da de blev givne sammen hjemme, kunde disse vidner dø, og de havde da intet bevis mod dem, der kunde finde på at kalde deres børn horebørn. De, der levede i et sådant ægteskab uden vielse, skulde derfor komme til præsten, og han skulde kalde dem ud af deres stole en søndag efter tjenesten og sige til almuen: »I gode kristne! disse to personer ville nu åbenbare deres ægteskab, så ville vi gerne høre deres bekendelse: Mand! bekender du, at hun er din ægte hustru, og at I ere trolovede og givne sammen hjemme« osv. — Det er da så klart som muligt, at her slet ikke tales om ægteskabets stiftelse, men kun om dets vitterliggørelse.

Dette genfindes i alle udtalelser på bispemøder og landemoder. Bispemødet 1546 formaner de præster, der længe har levet som i ægteskab, eller som har indgået privat ægteskab, til at offentliggøre dette, i det der tilføjes, at de, som nu kaldes, og som ikke har afholdenheds gave, skal ægte ærlige kvinder. — Ved Fyns landemode 1561 betegner N. Jespersen brudevielsens betydning således, at det er nygifte (*novi conjuges*), hvis ægteskab skal velsignes ved

¹⁾ Reuterdaahl 59, 155 o. fl. st.

ordets offentlige tjeneste. — Ganske vist kan der også påvises en ytring, der synes at gå i modsat retning; Fr. Wormdensen forkaster det på Lunds landemode 1546 som en grov vildfarelse, at samtykket alene stifter ægteskab; »ti der behøves Guds ord, for at dette samtykke kan bekræftes af Gud, som er øverste og eneste ophav som til den offentlige magt så til alle ærlige love«. Hvis disse ord indeholder mere, end at kristne mennesker burde lade deres ægteskab vie i kirken, er de måske snarest udtryk for den betragtning, der havde gjort sig gældende i den katolske tid. Ti da havde kirken ud fra sin lære om brudevielsen som et sakrament gjort den kirkelige velsignelses nødvendighed gældende med større kraft, end tilfældet var i den første tid efter reformationen, medens dog selv et ganske formløst samtykke var nok til at gøre ægteskabet retsgyldigt.

Klarest træder dog trolovens betydning frem i retssager angående dens brydelse. Således anklagedes præsten Iver Bertelsen 1567 i Stege for konsistoriet bl. a. for at have hævet sin trolovelse. Det var ingen privat sag; ti han havde tilfredsstillet pigen og hendes forældre med penge. Men både professorerne og kongens lensmand var enige om, at dette var ægteskabsbrud, uagtet de trolovede ikke havde levet sammen. N. Hemmingsen sagde således: »Det har al tid været holdet her udi riget, at de folk, som hinanden have trolovet, og derover har været vidnesbyrd og bevisning, og de have givet hverandre fæstendefæ, er ægtefolk for Gud og verden. Hvilket altsammen at have været mellem eder og denne pige bevisligen findes; ti er I ægtefolk.« Hertil sluttede de øvrige dommere sig, ligesom de var enige om, at hr. Iver ikke måtte gifte sig, så længe hans fæstemø levede¹⁾. — En mand, der havde besvangret en kvinde, som han havde lovet ægteskab, som det synes, uden at formelig trolovelse havde fundet sted, blev 1550 ved tamperretten i Ålborg dømt til at behandle hende som

¹⁾ Ny kirkehist, Saml. I. 29 f.

sin hustru for Gud og verden, uagtet han senere havde formelig trolovet en anden og holdt bryllup med hende; men dette ægteskab var ugyldigt, han måtte anses for at have levet med hende i hor¹⁾. — Det kan da ikke undre os, når der klages over, at ingen undervisning og formaning kan få folk fra den vrang mening, som en part har, der holder trolovelse for et fuldkomment ægteskab²⁾; ti dette var den i virkelighed for den verdslige lov.

Når trolovelsen således stiftede ægteskabet, måtte det være magtpåliggende at tilvejebringe nogenlunde faste former for den. Hertil hørte først og fremmest, at den skulde være vidnefast. »Alle hemmelige trolovelser uden slægt og venners villie skal aflyses«, siger Palladius på Sællands landemode 1559. Dette er i god overensstemmelse med Luther, der mange gange har talt imod, at de retskyndige ikke vilde nægte at anerkende ægteskaber, der var sluttede ved et ganske formløst samtykke (consensus), selv om dette var givet af umyndige uden forældres og værgers samtykke. Men tillige ønskede Palladius, at præsten skulde være tilstede ved enhver trolovelse, hvilket vist nok var det sædvanlige, men ikke nødvendigt³⁾; han måtte dog ikke foretage nogen handling, der kunde bestyrke i den tro, at ægteskabet var således sluttet, at vielsen var overflødig. Ved bispemødet 1555 bestemtes det, at »udi fæstensøl skal ingen præst eller nogen anden give nogen tilsammen, men alene høre deres trolovelse tilsammen og være vidnesbyrd dertil, indtil sålænge de gives sammen i kirken. Men adelsfolk må ikke gives tilsammen i fæstensøl eller trolovelse; ti det er udspurgt tilforn med dem; men når de komme i kirken, da troloves de ikke tilsammen igen, men alene forkyndes, at de er trolovede tilforn«. Me-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 148. Lignende sag 3. IV. 426. Flere eksempler i den anførte afhandling, Hist. tidsskr. 5. I.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 507.

³⁾ Rørdam, Kirkelove II, 5 og 180.

ningen med disse uklare ord er vel, at det nok kunde overlades adelsfolk selv at varetage, at de rette former overholdtes, uden at præsten var tilstede. Det synes, at den rettlighed, som således tilstodes adelen, er bleven udvidet til også at gælde adeligt tyende; præsten Anders Perlestikker viede i det mindste 1621 to piger, som havde tjent fru Elisabeth Rosensparre på Krenkerup, uagtet deres trolovelse var ham ubevidst; men fruene gjorde deres bryllup på Nakskov rådhus, og mange adelige mænd og kvinder var tilstede¹⁾. — At præsten kun var tilstede ved trolovelsen som et vidne, betones oftere, således ved Fyns landemode 1591; han måtte ikke lægge sin hånd på de trolovedes hoveder eller bekræfte trolovelsen i den treenige Guds navn.

Hele ægteskabsretten var således meget formløs, og det er intet under, at den forstodes på forskellig måde. N. Hemmingsen, der i processen mod Iver Bertelsen så bestemt havde hævdet, at når der forelå en virkelig trolovelse, var ægteskabet stiftet, skrev 1572 et lille skrift for at vejlede gejstlige, der skulde dømme i ægteskabssager. Her gør han forskel på, om det givne samtykke kun går ud på, at der i fremtiden skal indtræde ægteskab, eller om samlivet allerede er begyndt. I første tilfælde råder han til, når omstændighederne taler derfor, at tillade skilsmisse (repudium). Hvis de trolovede derimod har levet sammen, er det derved, lige så vel som ved kirkelig vielse og offentligt bryllup, blevet et fuldkomment ægteskab, og der kan ikke tilstedes skilsmisse (divortium), uden der foreligger lovlig grund dertil. Han beråber sig på, at også den kanoniske ret gør denne forskel på trolovelse og ægteskab, idet det havde været en trolov, men ikke en ægtefælle, tilladt at aflægge klosterløfte uden den anden parts samtykke²⁾.

Da Frederik II 21. September 1582 gav sin såkaldte

¹⁾ Hist. Tidsskrift 2. V. 180.

²⁾ Libellus de conjugio, repudio et divortio 152—3.

ægteskabsordinans, var hensigten at tilvejebringe faste former for trolovelsen; det er om denne, ikke om den kirkelige vielse, den handler. — Anledningen til denne anordning var, at det gik uordentligt til med de domme, som i ægteskabssager fældtes af domkapitlerne, i det disse gik ud fra forskellige grundsætninger og derfor dømte forskelligt i sager af ens beskaffenhed. Derfor bestemmes det, at ved enhver trolovelse skal præsten og 5 andre vidner være tilstede; hemmelig trolovelse gælder ikke. Men trolovelsen vedblev som hidtil at være ægteskabsstiftende, hvad bedst viser sig ved bestemmelsen om skilsmissegrunde, der er næsten ganske de samme for trolovede som for ægtefæller¹⁾. Hvis en mand, der var trolovet, ægtede en anden kvinde, skulde dette ægteskab være ugyldigt, ikke blot hvis han havde besøvet den første, men også hvis den anden havde vidst, at han var trolovet; selv om den første ikke gjorde fordring på ham, måtte han i så tilfælde ikke beholde den anden. Dette kunde derimod tilstedes, hvis den anden intet havde vidst om trolovelsen, og hvis den første ikke gjorde fordring på ham. Ti år efter befaledes det, at når de, der var trolovede og havde drukket fæstensøl, vilde skilles fra hinanden, skulde de, »som udi så måde forlader deres ægteskab«, lyses i band, til så længe de retter og bedrer sig (fdn. 10. Juni 1592).

Det var ingen inkonsekvens, når det tillige forbødes trolovede at leve sammen som ægtefolk; ti et sådant samliv betragtedes som usømmeligt og stridende mod kirkelig orden; men de børn, der fødtes i det, var ægte børn og døbt ved højmessens som andre ægte børn. Forældrene var derimod hjemfaldne til kirkens disciplin, hvilket på landemoderne udtaltes i skarpe ord: »De ugudelige, som ikke vil lade sig komme udi ægteskab for den hellige kirke

¹⁾ Den væsentligste forskel er, at impotens kun anføres som skilsmissegrund for ægtefolk, da trolovelse selvfølgelig ikke gav nogen af parterne ret til at kræve ægteskabeligt samliv.

med sammengivning og vielse, skal handles med som med bolere og skørlevnere,» og: »Trolovede, der ikke vil holde bryllup, skal behandles som skørlevnere«. (Fyns landemode 1550 og 66).

Efterhånden udviklede sig dog den anskuelse, at til et lovgyldigt ægteskab hørte kirkelig vielse. En kongelig rettertingsdom af 1596 frakendte en adelsmands søn med en ufri kvinde ret til at arve faderens løsøre, uagtet det var vitterligt, at forældrene havde været trolovede, og i Brochmands dogmatik (1633) udtales det, at et ægteskab uden vielse ikke er noget ægteskab (*plane nullum*)¹⁾. Men man var ingenlunde sikker i denne betragtning; endnu 1697, flere år efter at danske lov var udkommet, siger biskop Hans Braem i Århus, at de børn, som fødes i ægteskab og efter trolovelsen, er ægte, om de end er avlede tidligere²⁾, og 1770 omtales det som almindelig skik mellem bønderne på Sælland, at trolovelsen har samme bindende kraft som brylluppet, så børn, der fødes, efter at den er sluttet, regnes for ægte. Meddelelsen, A. Hennings, tilføjer, at hverken præst eller loven har noget at indvende imod dette³⁾.

Før brudevielsen skulde der lyses tre gange, vist nok, hvis brudefolkene boede i forskellige sogne, i begge kirkerne. Lysningen skulde finde sted om søndagen ved højmessén, men ikke på umiddelbart efter hinanden følgende helligdage eller ved to tjenester på den samme dag. Dog kunde det tillades at fremskynde lysningen, hvis der var »stor nødtørftighed«, f. eks. når brudgommen skulde rejse bort. Da trolovelsen alt havde stiftet en uopløselig forbindelse mellem parret, har lysningens betydning været

1) Hist. Tidsskr. 5. III. 701 f. Brochmand, Systema II. 6015.

2) Om trolovelses misbrug se Kirkehist. Saml. 3. VI. 506.

3) Fra arkiv og musæum. I. 190.

at sikre kirken mod at give sin velsignelse til et ulovligt ægteskab. — Man skulde synes, at det vilde have været mere betryggende at lade den gå forud for trolovelsen, og det synes også at have været påtænkt at anbringe den der. Palladius siger i sin visitatsbog: »Herefter må ingen gives tilsammen, hverken af præstemænd eller andre, før end der er lyst 3 gange af prædikestolen om deres ægteskab, om der kunde være nogen, som kunde have deri at sige, at de trolove hverandre disimellem udi gode folks nærværelse«. På Sællands landemode 1559 udtaler han, at ingen løse folk må gives eller troloves tilsammen i præstens nærværelse, uden der er lyst tre gange. — Men som bl. a. ægteskabsordinansen viser, var lysningen i ethvert tilfælde snart bleven flyttet til den plads, den beholdt, foran vielsen. Der kunde da også være mening i, at den kirkelige lysning gik forud for den kirkelige handling og ikke foran en borgerlig akt som trolovelsen. N. Hemmingsen anfører vel lysningen plads foran vielsen som et vidnesbyrd for den mening, hvortil han på sine ældre dage kom, at samtykke alene ikke stifter ægteskab, men kun når det efterfølges af samliv. Men der vilde jo dog blive lyst, ikke blot for trolovede, der havde levet adskilt, men også for dem, der var flyttede sammen, og som således måtte i retslig henseende anses for ægtefolk¹⁾.

Da brudevielsen skulde være den offentlige konstatering af ægteskabet, var det af vigtighed, at der var så mange vidner til den som muligt. Den var derfor et led af søndagsgudstjenesten og holdtes i hele menighedens overværelse. Men de egentlige vidner var dog bryllupsgæsterne; slægt og venner skulde samles så talrigt som muligt, og brudetoget finde sted på så opsigtsvækkende en måde, man kan næsten sige med så stort spektakel, som muligt. Brudegæsterne skulde i fremtiden give vidnesbyrd om, at ægtefolkene »efter kristelig orden er førte åbenbart

¹⁾ Libellus de conjugio. 154.

på gaden til og fra kirken, til bords og til sengs, og at deres børn er avlede i ret ægteseng¹⁾. — Dette i forening med tidens pragtlyst gav hele toget til kirken sin karakter. Der skulde helst kimes med kirkens klokker, og passerede toget forbi andre kirker, kimede disse også. Foran gik spillemænd, jo fornemmere brudeparret var, desto flere. Dette blev ofte på landemoderne forbudt, men meningen med forbuddene var sikkert kun, at spillemændene ikke måtte komme ind i kirken. En forordning af 1636 tillader, at trompeter må bruges ved de fornemste borgeres brylluper, men ikke ved de mellemstes²⁾. — Foran bruden bares blus, vokslys, ofte omvundne med silkebånd. Det er alt omtalt, hvorledes Palladius antog sig dem og gav også dem en betydning som vidnesbyrd om, at et ret ægteskab havde fundet sted. — Hvor store brudefølgerne var, ses af de talrige forsøg, der gjordes på at indskrænke de budnes antal. I København tillodes det 1579 en borgmester, rådmand eller købmand at byde 24 par, blandt hvilke også regnedes forgangskvinderne, der dragede stuerne med tæpper og opvartede ved bordet, samt 12 unge karle. En håndværker måtte bede 12 par og 6 unge karle; en husbonde, der gjorde sit tyendes bryllup, 12 par men ingen forgangskvinder eller karle³⁾. — 1655 fandt professorer, borgemestre og råd, at gejstlig og verdslig øvrighed samt andre, der havde formue, kunde bede 40 par foruden 12—14 unge karle, men der måtte ikke gøres bryllup uden om søndagen, hverken lørdag eller mandag. — Ganske lignende bestemmelser gjaldt i Ribe og formodentlig i alle byer, og blev alle vegne uden betænkning overtrådte.

Bruden var pragtfuldt smykket. En landemodsbestemmelse i Roskilde 1588, der, vist nok i anledning af kong Fredrik II's død, forsøgte at indskrænke pragten ved brylluper,

¹⁾ Tr. Lund, Danm.s og Norges hist. i slutn. af d. 16de årh. X. 23.

²⁾ Tr. Lund, anf. skr. 31.

³⁾ O. Nielsen, Københavns hist. 1536-60. II, 39. Danske mag. 5. II. 238.

bl. a. ved at forbyde musikken, tillod bruden at bære krone og bælte og i det højeste tre kæder. — I den ovenfor omtalte bestemmelse for, hvorledes der skulde forholdes ved brylluper i den højere borgerstand i København, siges der, at brude »af vor stand« ej må smykkes med andet end guld og perler, tjenestepiger med en perlekrans og en lille guldkæde; men for dem måtte der ikke redes brudestol. — I Ribe bestemtes det 1561, at enkebrude kun måtte pyntes i deres egne klæder, hvis de ikke var meget fattige; de måtte have 1 eller 2 guldkæder og gå til kirke søndag og mandag med møer og piger foran sig. Pigebrude, der redtes med »bindike«, et stukket hovedklæde, måtte have 1—2 kæder og et gyldent bælte, men kun gøre en dags bryllup. De, der redtes med »Siepel«, en benævnelse for brudekronen eller et lignende smykke, måtte have 2—3 kæder, men ellers intet guld undtagen på hovedet, og der måtte bæres »skru«, himmel, over dem¹⁾. — Ved siden af, at også her standsforskellen træder frem, ses det, hvorledes en bys borgere dog har følt sig som en enhed, og de velhavende har lånt klæder og smykker ud, for at selv en fattig brud kunde optræde sømmeligt på sin hædersdag. — Der holdtes over, at kun jomfrubrude fik lov til at bære den dragt, der tilkom sådanne. En mand fra Brovst blev 1637 stævnet og dømt, fordi hans brud var gået til kirke med udslaget hår, uagtet hun ikke var mø²⁾.

Når brudetoget var kommet til kirkedøren, modtoges det i den katolske tid af præsten, der spurgte brudefolkene, om de vilde have hinanden, erklærede dem for ægtefolk og viede ringen, en skik, som beholdtes efter reformationen, men som aldrig er bleven almindelig her i landet, hvor almuen ikke brugte fæstensringe. Derefter gik brudefølget med tændte lys foran sig ind i kirken for at overvære

¹⁾ Kinch, Ribes hist. II. 95. Smlgn. fdn. 4. Novbr. 1655, Rørdam, Kirkelove III, 385.

²⁾ Jydske Saml. 2. III. 418.

brudemessen. — Denne fordeling af handlingen, hvoraf vort ritual endnu bærer spor, blev vistnok beholdt i den første tid efter reformationen, i det mindste blev udtrykket »viet for kirkedøren« ved at være benævnelsen for en ret vielse, således endnu i ægteskabsordinansen, uagtet hele handlingen den gang de fleste steder var lagt ind i kirken. Gradualet omtaler det som en selvfølgelig sag, at »brudefolk, når de kommer, skal gå ind i kirken og stå midt på gulvet og vies tilsammen og læses over dem, hvad der står i alterbogen, og skal intet mere læses for alteret over dem«. Derimod skal de følgende salmer have hensyn til brudevielsen; efter denne skal degnen begynde: »Kom o herre helligånd«, ved ofringen skal synges: »Uden herren opholder vort hus og gård«, og efter velsignelsen: »Salig er den mand, som frygter Gud«. — Det har sikkert været hensigtsmæssighedshensyn, der førte den egentlige brudevielse fra kirkedøren op på kirkegulvet, hvor menigheden kunde følge handlingen, og siden derfra op til alteret; men det lader sig næppe påvise, hvorledes eller hvornår denne sidste forandring er sket.

Vielsen blev i den første tid efter reformationen holdt efter prædiken eller ved tjenestens slutning¹⁾. Dette gælder dog sikkert kun de ceremonier, der var tilbage, efter at den egentlige vielse var holdt for kirkedøren. Ved den tid, da hele handlingen samledes på kirkegulvet, siger biskop Hans Albertsen på Sællands landemode 1561, at alle brude skal vies efter Halleluja, altså før prædikenen, og denne ordning, der oftere måtte indskræpes, blev den almindelige, indtil den forandredes ved ritualen. Biskoppen må have været bange for, at de forandringer, der skete herved og ved at vielsen for kirkedøren ophørte, skulde forvirre begreberne om, hvad der hørte til en ret vielse; ti han tilføjede: »De på den gamle måde kopulerede må blive derved«.

¹⁾ Engelstoft, Liturgiens hist. 303. Håndbogen 1539.

Ved vielsen gjordes der oprindelig kun ét spørgsmål efter Luthers »Liden bog om brudevielse«: »Hans! vil du have Margrete til din ægtehustru« osv., hvorefter præsten sagde: »Efterdi Hans N. og Margrete N. begære hverandre til ægteskab og det åbenbare bekende for Gud og verden, og have derpaa givet hverandre deres hænder og trolovelsesring, så siger jeg dem ægtefolk at være i navn faders, søns og helligånds«. — Denne erklæring er altså ikke henvendt til brudefolkene, men til menigheden, ganske i overensstemmelse med den omtalte opfattelse af vielsens betydning. — Endnu i håndbogen 1574 findes kun det ene spørgsmål til brudefolkene, men gennem de senere udgaver forandredes det til de tre, som hidtil har været brugte. I et aktstykke fra Frederik II's tid, hvor der synes at gives en fremstilling af gudstjenestens ordning, anføres følgende tre spørgsmål: »Om du med velovervejet hu har besluttet at tage denne hæderlige kvinde til din hustru — Om du er fri fra enhver forhindring, så du ikke har lovet nogen anden end hende ægteskabelig tro — Om du efter Guds orden vil opfylde din ægteskabelige pligt mod hende i hele dit liv, elske hende med en sand kærlighed og dele den skæbne, der falder i eders lod, med hende«¹⁾.

Der tales ikke om, at der skal holdes tale til brudefolkene; men dette blev dog hurtigt skik og stemmede med hele den protestantiske gudstjenesteordning. Så gik det som overalt, talerne blev for lange, og deres længde stod i forhold til, hvor fornemt brudeparret var. Ved de talrige formaninger, der udstedtes på landemoderne i anledning af, at gudstjenesten opholdtes ved brudevielserne, glemtes det heller ikke at forbyde lange taler ved fornemme vielser, men sikkert uden nogen som helst virkning, sålænge folk skønnede på, at talen var lang. — Efter endt vielse satte brudefolkene sig op i brudestolen, der oprindelig var en særegen stol i koret, siden en forbeholdt kirkestol, der

¹⁾ D. kgl. bibl. Gl. kgl. saml. 3184. 4.

redtes med puder og tæpper¹⁾. Her overværede de gudstjenesten; efter prædikenen gik de i det mindste stundom til alters²⁾ hvorefter de ofrede med følget.

Brudevielse kunde ikke alene holdes ved højmessen, men også ved froprædiken og aftensang. Det første brugtes mest af småfolk, og deri var intet uhæderligt; men anderledes med aftensangsbrylluper; ti dertil henvistes de brudefolk, der havde levet med hinanden før bryllupet (Søllands landemode 1580)³⁾. Dette var dog en ny skik, som var indført i håb om, at man derved kunde fremme sædelighed. I den første tid efter reformationen holdt man på, at ethvert ægteskab skulde betragtes som hæderligt. Endnu 1681 forbød biskop S. Glud i Viborg, at der således måtte gøres forskel på brudevielser. Her var det ikke ved aftensang, men efter prædiken de, der havde forset sig, blev viiede. Men dette påfund, siger biskoppen, savner alt lovligt grundlag og strider mod apostlens ord, at ægteskabet skal være hæderligt for alle.

Hele denne ordning med brudevielse som et led af gudstjenesten medførte mange ulemper, især fordi det ikke var muligt, at få brudefolk til at komme i rette tid. Det var også store fordringer, der stilledes til dem, når de skulde møde til froprædiken kl. 5 og til højmesse kl. 7¹/₂. Ved landemoderne udtaltes det ofte, at der ikke måtte bies efter dem, tiden måtte ikke trækkes ud ved at synge flere salmer. Var de der ikke i rette tid, skulde de vies efter tjenesten. På Søllands landemode 1624 siges det, at højmessens skal være endt kl. 10 eller lidt derefter, hvis der er brudevielse. En forordning af 19. Juli 1546 kræver, at adelige brudefolk skal komme så tidligt, at gudstjenesten kan være endt kl. 1; det må have haft sin vanskelighed at trække en gudstjeneste, der begyndte kl. 7¹/₂,

¹⁾ Tr. Lund, anf. skr. 81.

²⁾ O. Nielsen, Københavns hist. 1536—1660. II. 38.

³⁾ Smlgn. Danske Saml. 2. VI. 333.

så langt ud. — Brudefolkene synes også selv at have følt disse ulemper og at have begyndt at lade sig vie på en hverdag. På Roskilde landemode 1587 udtaltes, at brudevielserne skulde hyppigere ske om søndagen, men tillige, at de ikke måtte finde sted på de store højtider.

Bryllupshøjtideligheden i kirken var imidlertid ikke endt om søndagen; man havde fra den katolske tid arvet den såkalte mandagsmesse der i lighed med kvinders kirkegang betragtedes som en renselse, hvorefter brudefolkene indførtes i kirken. Ved denne ofredes der atter, og i det mindste i den første tid bestod offeret i fødevarer. Folk kom i kirken drukne og kåde og fortsatte gildet med æden, drik og dans. — Naturligvis stræbte biskopperne at få denne uskik aflagt. P. Palladius taler om »den slemmen og demmen og dansen med pibe og tromme, som sker her i Sælland om mandag eller tirsdag i bryllupsugen«. Den, siger han, »hører djævelen i helvede til og er derfor aflagt til landsting ved kongens sværd«¹⁾. — Ved Sællands landemode 1568 hedder det: »Ved brylluper må ikke i kirken ofres mad eller drikke, for at der ikke skal holdes drikke- og ædegilde«, og 1588, at der skal ofres på sædvanlig måde. — I gradualet siger N. Jespersen, at utugt af drukne folk med spillemænd, mad og drikke i kirken og andet forbydes. Stundom udtales der, at disse uordener kom af, at brudemessen holdtes for sent på dagen. I et vilkårsbrev for Halsted sogn på Lolland forpligter derfor bønderne sig til at møde til den kl. 10²⁾; så har der vel været håb om, at de endnu var nogenlunde ædru. — Af gradualet ses, at mandagsmessen holdtes ganske som en anden gudstjeneste, men hvor teksterne, Mt. 19, 1 f. og Ef. 5, 22 f. gav lejlighed til at forklare ægteskabets betydning og ægtefolks pligter³⁾. Mandagsmessen bevarede vist nok

¹⁾ Visitatsbog, Heibergs udg. 54.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 498.

³⁾ Tr. Lund siger anf. skr. XII, 52 i anledning af disse tekster: »Var der end logisk set noget besynderligt i, at man om søndagen før

så længe, som det var almindeligt at brylluppet holdtes om søndagen, men offeret ydedes som sædvanligt i penge. Da brudevielsen henlagdes til hverdage, ophørte den og erstattedes af brudefolkenes kirkegang den næste søndag. — Det var et minde om den aflagte skik, når der 1706 i Ålborg en søndag kimes for et par brudefolk, der havde haft bryllup om lørdagen, men som nu holdt deres kirkegang. Biskop Bircherod synes ikke engang at have kendt mandagsmessen; ti han dadler kimningen som en ny skik: »At kime for fornemme brude på deres bryllupsdag, når de lade sig kopulere i kirken, er vel en gammel sædvane, men slig stads på nogle dage efter brylluppet er hverken tilladelig eller praxi gemäss¹⁾).

Det er vist nok den almindelige opfattelse, at ved Danske lov blev kirkelig vielse den eneste måde, hvorpå et retsgyldigt ægteskab kunde stiftes. Lovens ord derom er dog langt fra klare og bestemte. Trolovelsen bibeholdtes som hidtil, men det gjordes noget lettere for trolovede at blive skilte (3. 14); trolovelse med beliggelse gjorde endnu et andet ægteskab ugyldigt (3. 16. 16). Fæstefolks børn skulde kun betragtes som ægte i det tilfælde, at manden døde, medens det måtte antages, at brudevielse vilde være indgået, hvis han havde levet (5. 2. 33). Det kan vel siges, at det gamle standpunkt her er forladt, men det nye ikke helt indtaget. — Det er ved siden heraf mærkeligt, at ritualet giver bestemmelser for, hvorledes trolovelsen skal afholdes, således at dens form får så stor lighed

giftermålet lokkede parret ved at tale om ægteskabets evangelium, men bagefter, når de var i fælden, vendte det lodne ud og talte om lov og dom, så stødte dette næppe ret mange. — Dette er kun et eksempel på, i hvilken grad denne forfatter helt igennem misforstår kirkeskikkene i den tid, han skildrer.

¹⁾ Molbech, Bircherods dagbøger 499.

med en brudevielse som blot muligt. Der skal gøres de samme tre spørgsmål, kun at det første lyder: »Om I vil have denne pige, som hos eder står, til eders trolovede fæstemø og i sin tid til eders ægtehustru.« — Til slutning skal præsten, dog uden håndspålæggelse, erklære dem for »rette trolovede folk at være både for Gud og mennesker i navn Gud faders, søns og helligånds« og lyse velsignelsen over dem. — Det er ikke underligt, at dette af menigmand opfattedes som en tilladelse til at begynde ægteskabet. Der klages også hyppigt over, at trolovede levede sammen, så vel som over, at de, efter at have begyndt på dette, atter løb fra hinanden.

I pietismens tid ønskede man at gøre ende på hele denne dobbelthed ved indgåelsen af ægteskabet. Et reskript af 17. Juli 1737 pålagde kirkekollegiet at forfatte et udkast til et nyt ritual for trolovelse, så de i ritualet påbudte spørgsmaal faldt bort og det hele skulde bestå i en vidnefast erklæring for præsten om, at de to vilde ægte hinanden. — I året 1771 forhandlede der atter derom, fordi trolovelsesgilderne var skadelige for staten på grund af de bekostninger, der anvendtes på dem¹⁾, men først ved forordning 3. Januar 1799 ophævedes trolovelsen som en unyttig ceremoni. Men der har lige til vor tid vedligeholdt sig en erindring om den gamle forestilling, at den stiftede ægteskabet, i det det på landet har været almindeligt, at det ægteskabelige samliv ganske åbenbart begyndtes, når parterne, som det hed, var sammenskrevne, idet lysning i kirken var bestilt.

I selve brudevielsen skete der ikke nogen synderlig forandring i tiden efter Danske lovs udstedelse. Man synes på nogle steder at være bleven ved at lyse til ægteskab både i brudgommens og brudens sogn; en forordning af 15. Oktober 1756 fastslog denne ordning for Slesvigs vedkommende, men forordning 30. April 1824 udtalte, at der

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 173.

ikke eksisterede noget lovbud om dobbelt lysning for kongerigets vedkommende. — Det blev mere og mere almindeligt, at der løstes vielsesbrev, hvorved man jo også kunde få tilladelse til at overspringe trolovelsen. Der holdtes da ofte stuebryllup, hvilket ansås for finere, end når det holdtes i kirken, og især efter at kirkebøger var blevne indførte, havde det offentlige bryllup tabt sin betydning som konstatering af ægteskabet. — Også holdtes brudevielsen nu som regel om hverdagen, det var kun småfolk, der blev viede om søndagen. Ved helligdagsanordningerne af 9. September 1679, 19. Januar 1731 og 12. Marts 1735 forbødes alle gilder om søndagen, og den sidste bestemte af denne grund, at der ikke i købstæderne måtte holdes bryllup på helligdage; også på landet synes gejstligheden at have bestræbt sig for at gennemføre dette; biskop Thestrup i Ålborg pålagde 1711 præsterne, at de skulde advare alle dem, der bestilte barkedåb eller brudevielse til om søndagen, at de måtte holde dem om hverdagen, hvis de vilde have gilde. — Biskop Hygom klagede 1741 over, at bønderne vedblev at holde gilder og brylluper på de hellige dage, og 20 år efter udtalte han sin misfornøjelse med, at præsterne tillod lørdagsbrylluper; gæsterne kom da søvnige og drukne i kirke om søndagen, og det vakte forargelse, når det gik som i Korint, at den ene var drukken, den anden fastende.

Ritualet påbød, hvad der vistnok alt var blevet almindelig skik, at brudevielsen skulde ske oppe ved alteret; men nogle steder, især i de store kirker, brugte man en særegen brudeskammel, der stilledes i kordøren. Det var almindeligt, at brudefolk gik til alters sammen nogle dage før vielsen, dog brugtes af og til endnu den gamle skik, at altergangen fandt sted paa selve bryllupsdagen. Heller ikke vielsesringens påsættelse var gået helt af brug; men ved år 1800 fandt denne ceremoni kun sted ved brylluper i gamle adelige familier¹⁾.

¹⁾ Ussing, Kirkeret. IV. 2. 555, 560, 558.

7. Begravelse.

Kirkeordinansen begynder det stykke, der handler om begravelse med de ord: »For de dødes begravelse er og regnet iblandt miskundelige gerninger, for hvis skyld tjeneren ej skal kedes ved at søge did, når han tilkaldes«. — Det ses heraf, at det ingenlunde har været anset for en nødvendighed, at præsten skulde fungere ved enhver begravelse; en sådan var altså ikke en kirkelig, men en privat handling. Derfor forbødes det på bispemødet i Antvorskov præsterne at møde i messedragt ved begravelser.

Men om end ordinansen her som så mange steder lod det blive ved de gamle skikke, så arbejdedes der dog fra begyndelsen på at gøre den kirkelige begravelse almindelig; men målet nåedes ikke helt før henimod midten af det 17de århundrede. Ved bispemødet i København 1555 bestemtes det, at ingen degn eller bonde måtte jorde lig præsten til forfang. Få år før anføres der en anden grund, nemlig det usømmelige i, at når et kristent menneske dør, slæber de dem til jorden som et andet bæst; de skal følge dem til kirken og lade dem jorde af præsten¹). I året 1586 klages der over, at på Lolland nedgraver nogle ligene, uden at kirkeværge eller præst er spurgt; på Fæmø befales det, at de skal lade præsten vide, når lig skal begraves, at det kan ske på en skikkelig og sømmelig måde. Ved Fyns landemode 1591 befaler biskop Jakob Madsen Vejle, at præsterne skal kaste jord på lig, og ved Sællands 1592 Peder Jensen Winstrup, at den skik at kaste jord på ligene med ordene: »Af jord er du kommen« osv. skal bevares. Formularen var ikke påbudt, men sikkert en arv fra fortiden. I nogle fynske regler for, hvorledes der skal handles ved adelige begravelser, anføres en anden formular: »Af jord har du skabt mig! kød og blod har du iført mig! O min

¹) Forordning for Sælland 14. Nov. 1539 (Rørdam, Kirkelove I, 146).

genløser! opvæk mig på den yderste dag«¹⁾! — Der klages endnu 1654 i Århus stift over, at dødfødte børn bæres til graven af en kvinde uden at præsten ved af det, og i kirkebogen for Skræm sogn i Øster Hanherred anføres det 1749 og 52, at afdøde er blevne begravede sognepræsten ganske ubevidst²⁾. Efter denne tid høres så vidt vides intet om begravelser uden præst; men ritualet forbyder dog endnu hemmelige begravelser.

Det var dog ikke alle, der skulde have en kristelig begravelse. Også der holdt man sig til de gamle regler, at kættere, ågerkarle, bandsatte, selvmordere, bespottere, ikke måtte begraves på kirkegården³⁾. — Selvmordere og bandsatte, siger biskop N. Jespersen i Fyn 1560, skal have et æsels begravelse (asini sepulchrum). Hans Albertsen på Sælland siger samme år vel, at selvmordere skal begraves i høj og heden jord, men om de bandsatte kun, at de ikke må begraves på kirkegården, før de har købt jorden af kongen, hvilket vel vil sige, før de bøder, de var hjemfaldne til, var udredte.

Man har også villet nægte dem kirkelig begravelse, der var under retsforfølgelse, men døde, inden dom var faldet; men dette modsatte biskopperne sig bestemt. Jørgen Sadolin i Fyn siger 1550: »Lovsøgt mand må ikke vægres jordefærd, om de have ikke at betale med og de få deres sakrament«. Meningen er vel, at de skulde begraves på kirkegården, selv om de intet har at betale de bøder med, de kunne være ifaldne, eller hvad de er skyldige, men kun, hvis de ikke er udelukte fra sakramentet. — Året efter gentages det samme således: »Lovsøgt mand bør ikke anklages på kirkegården, men i sit hus eller for konsistorium, eller lade ham sætte der i sit hus, om han ikke vilde unde ham jorden«. Det synes altså, at klageren er optrådt på kirke-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 634. — 3. VI. 484.

²⁾ Smstds. 3. V. 640.

³⁾ Ny kirkehist. Saml. III. 284.

gården og har nedlagt indsigelse mod begravelsen, medens biskoppen forlanger, at det forud lovligt skal være afgjort, om denne kan finde sted eller ej. — Sagen må have haft en del betydning; ti også bispemødet 1555 vedtog, at der ikke måtte nægtes lovsøgt mand jordefærd. Regeringsrådet i Christian IV's mindreårighed bestemte, at når nogen døde, som for ærlige sager var gjort mandhelleløs eller bleven lovfordelt, skulde han begraves; men de, som formedelst uærlige sager var gjort mandhelleløse eller blevne lovfordelte, måtte ikke begraves, før sagvolderen var stillet tilfreds¹⁾.

Der var en del usikkerhed om, hvorledes der skulde forholdes med udøbte og dødfødte børns begravelse²⁾. Den katolske kirke har uden tvivl ikke tilstedt dem nogen kirkelig begravelse. Det var siden Augustins tid den almindelige antagelse, at udøbte børn var fortabte. Man mildnede da så hård en lære ved at opstille forskellige grader af straffen. Ligesom der var et eget sted for de gudfrygtige hedninger, således også for de udøbte børn. Luther siger med rette, at hele denne inddeling var menneskepåfund, og han formaner til at tro, at når der bedes for et sådant udøbt barn, vil Gud forbarme sig over det³⁾.

Denne opfattelse blev også den almindelige i den danske kirke efter reformationen. På bispemødet 1555 bestemtes det, at de udøbte børn skulde begraves på kirkegården, men uden at præsten var tilstede eller der ringedes med klokkerne. Ti år efter siger Niels Jespersen i Fyn, at ægte børn, der dø før dåben, skal begraves hæderligt, og moderen indledes; han tilføjer: »anderledes med de uægte«, uden at man kan se, om dette gælder både begravelsen og indledningen eller kun den sidste. Endelig siger biskop Jakob

¹⁾ Fdn. 31. Maj 1592. Ny kirkehist. Saml. V. 28.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 504.

³⁾ Herzog, Realencyclopædi, 2 udg. VI, 483. VIII, 685, 687. — Förstemann, Luthers Tischreden IV. 295.

Madsen Vejle 1589, at de skal begraves med de for de døbte sædvanlige ceremonier.

Tre år tidligere var der klaget over, at bønderne nedgrov de udøbte børn i kålgården; det gik her som overalt, at almuen holdt fast på det tilvante. Men heller ikke præsterne var sikre på, hvorledes de skulde forholde sig. På Lolland siges det 1579, at præsterne bar sig forskelligt ad, idet nogle begravede navnløse børn med de sædvanlige begravelsesceremonier, andre fulgte den ovenfor omtalte anvisning fra mødet 1555; nogle mente, at Guds ords trøst skulde bringes forældrene i hjemmet, at den ikke af uforstandige skulde vanbruges; andre prædikede den åbenbart ved begravelsen. Det er ved et provstemøde, dette udtales, men provsterne selv synes ikke at have været på det rene med, hvilket der var det rette, idet mindste udtaler de sig ikke derom. — I Skåne begravedes i begyndelsen af det 17de århundrede udøbte børn på landet uden klokkeringning og præst, men i købstederne gjordes dermed iblandt stor pragt. Det berettes om en præst endnu i begyndelsen af det 17de århundrede, at bønderne betragtede det, at han havde havt 10 dødfødte børn, som en straf, fordi han ikke vilde kaste jord på sådanne¹⁾. — Ved en cancelliskrivelse af 25. Oktober 1788 blev det bestemt, at fuldbårne børn på landet skulde begraves som andre lig; men i København kunde det forblive som hidtil, d. e., der skulde ikke kastes jord på dem.

Det havde i den katolske tid været almindeligt, at der gaves sjælegave for de afdøde; stundom havde disse selv bestemt, hvad der skulde ydes, stundom viste børn og slægtninge deres kærlighed ved at give en sådan gave, for at der kunde blive læst en eller flere messer til sjælens frelse. Benævnelsen sjælegave blev bibeholdt efter reformationen, uagtet betydningen var bleven en anden. I mes-

¹⁾ Wiberg, Præstehistorie I, 523. Kirkehist. Saml. 3. VI. 504. — 3. II. 115.

sens sted trådte ligprædikenen, og medens det gentagne gange blev forbudt præsterne at lade sig betale for jordspåkastelse, synes der i den første tid ikke at have været nogen tvivl om, at der kun skulde holdes ligprædiken, når der ydedes sjælegave. Palladius formaner dem, der ligger for døden, til at gøre et godt testament; der er fire, til hvem der skal gives: sognekirken, præsten, degnen og de fattige¹). — Sjælegaven bestod for bøndernes vedkommende i en hest, ko eller stud, og der klagedes på landemoderne over, at disse kreaturer »pompose« fortes ind i kirken, eller dog »af overtro« foran liget ind på kirkegården. I købstæderne gav købmænd og håndværkere af deres varer. Præsten Anders Perlestikker i Nakskov fortæller i tiden omkring 1620, hvorledes han for begravelser får f. eks. 6 alen klæde à 4 daler eller 5 alen à 2 daler. — For en mand, der »døde i skuden«, fik han fisk. — Ofte blev gaven omsat i penge; det er bekendt, at der ved adelige begravelser ydedes så store gaver, at det lagde grunden til rigdom for biskopperne, der i reglen holdt disse begravelser.

Men også bøndernes sjælegaver har havt stor betydning for præsterne, og disse har stundom krævet denne afgift på en utilbørlig måde. Der klagedes over, at præsterne fordrede mere for ligprædikener, end der godvillig blev givet, og at ligene stod ubegravede, fordi parterne ikke kunde blive enige. Klagerne må formodentlig ikke have været ugrundede; ti d. 20 Maj 1592 udstedte formynderne i Christian IV's mindreårighed en forordning, der strengelig under embedsfortabelse forbød præsterne at tage betaling for afløsning og begravelse — de to ting stilles i denne henseende ofte sammen — de skulde derimod lade sig nøje med tiende, offer og anden ret tilbørlig rente. — Anledningen hertil var, at en præst i Jylland ikke vilde begrave et lig, fordi han ikke fik så megen sjælegave, som han vilde, og en præst på Sælland havde taget en ko og

¹) Visitatsbog, Heibergs udg. 179.

en kvie fra en husmand for at begrave hans kone. — Denne bestemmelse stred dog for meget mod gammel skik og brug, til at den kunde overholdes. Allerede 1593 bekendtgjordes det på landemoderne, at det tillodes præsterne at tage betaling for ligprædikener. Regeringsråderne havde da fundet en gammel forordning for Skåne, der satte en takst for sådanne, 10 skilling for en voksen og 5 sk. for et barn, eller så meget som enhver vilde give¹⁾.

Forsøget på at forbyde sjælegaverne må hermed anses for opgivet, men der blev dog ved at være en vis usikkerhed om, hvorvidt det var lovligt at tage dem eller ej. På Sællands landemode 1597 anbefalede biskop Winstруп præsterne at handle varligt med løn og betaling for jordefærd; men 1603 dømte landemodet mellem to præster, der var uenige om, hvem af dem en sjælegave tilkom, hvilket viser, at den er bleven betragtet som en lovlig indtægt. Endnu 1631, da der var tale om en forandring i den kirkelige lovgivning, var biskoppen af Lund uvis om, hvorvidt det var tilladt at tage sjælegave eller ej; i året 1640 rejstes der anklage mod en præst, der havde taget skænk og gave for begravelser og ikke ladet sig nøje med offer og tiende, og 1670 siger biskop Mouritz Kønig i Ålborg, at det er overbærenhed, der har mildnet den gamle strenge lov, der forbød at tage betaling for jordefærd, hvorfor han formandede præsterne til ikke at misbruge den indrømmelse, der er gjort dem, men vise mådehold i, hvad de kræver²⁾. — Lige så stor uvished var der om, hvorvidt der måtte ofres ved begravelsen. I nogle regler, som biskop N. Jespersen i Odense 1561 gav for, hvorledes det skulde gå til ved adelige begravelser, omtales ofringen som en selvfølgelig sag; men i et reglement for adelige begravelser fra samme

¹⁾ Hvis her, hvad der er sandsynligt, sigtes til fdn. 1. Okt. 1539, var dog taksterne noget anderledes: sognepræsten 5 sk., kirken 5 sk. og degnen 3 sk. »Item sjælegave til præst og kirke må gives efter menneskens gode vilie«. Rørdam, Kirkelove I 144.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 110. — 4. I 369. — 3. V. 618.

biskops tid forbydes ofringen som en levning af den gamle pavedom og hykleri, der kun er beholdt for en udvortes pral i sådan handel, så og for egen nyttes skyld¹⁾; som denne udtalelse viser, har det ikke alene været præsterne, der har holdt på ofringen, men også menighederne, der vist nok er blevne ved at betragte den som noget, man var den afdøde skyldig at gøre for ham. — Det har sikkert været en af præsterne påskønnet bestemmelse, da deres privilegier af 24. Juni 1661 gjorde ende på uvisheden om lovligheden af at tage betaling for begravelser ved at tillade dem at tage, hvad de pågældende vilde give. Under udarbejdelsen af D. L. ønskede de gejstlige medlemmer af den sidste revisionskommission, at det skulde tillades landsbypræster at tage betaling for blot jordspåkastelse; men dette blev i loven 2. 10. 1. udtrykkelig forbudt²⁾.

Selvfølgelig var der også andre gamle gravskikke fra den katolske tid, som søgtes afskaffede. Hertil hørte frem for alt, hvad der kunde minde om sjælemesser. Man har søgt en protestantisk erstatning for dem ved at holde altergang ved begravelsen, hvilket 1544 forbødes af biskop Fr. Wormordsen i Lund, og det er sikkert også dertil, der sigtes, når hans eftermand N. Palladius 1553 forbød, at der måtte holdes altergang, når der stod lig i kirken (in præsencia fune³⁾ris). — Det er alt omtalt, at ringning med kirkeklokkerne, når et menneske var død, blev forbudt. Nogle steder synes man ikke at have nøjedes med at ringe sjæleklokken 1 gang; i Roskilde siges der, det var en papistisk ceremoni, at der ringedes 2—3 gange for en afdød. — På Sællands landemode 1591 forbødes det at gå rundt om kirken med liget, en ceremoni, hvis

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 631.

²⁾ Secher og Støchel, Forarb. til D. L. II. 270.

³⁾ I det nuværende romerske ritual siges det, at messen før begravelsen, præsentere corpore defuncto, skal så vidt mulig bevares. Herzog, Realencyclopedi, 3die udg. II, 528, 20, art. Begräbniss. — Rørdam, Kirkelove. I. 256.

betydning næppe kendes; men den har holdt sig på afsides steder indtil vor tid. — Det forsøgtes også i den første tid efter reformationen at afskaffe, at der bares lys foran kisten; men her måtte ævret helt opgives. Biskop Winstrup nøjedes 1592 med at forbyde, at der måtte bæres lys for præsters lig; de skulde selv efter døden foregå med et godt eksempel; men det blev ikke overholdt. Da biskop N. Jespersen i Odense blev begravet, var der 10 vokslys foran hans kiste; ved adelige begravelser kunde der være endnu flere. Efterhånden blev det en selvfølgelig sag, at der bares lys i det mindste ved alle større begravelser, og fra kirkelig side nedlagdes der kun protest imod fakler og lys, der anbragtes på båren, eller mod, at man gav den afdøde et lys i hånden. Efter begravelsen sattes lysene på alteret, hvor de forblev, til de var nedbrændte ved at bruges sammen med de egentlige alterlys.

Begravelsen fandt sted hurtigt efter dødsfaldet. I året 1578 blev det i København forbudt, at et lig måtte stå mere end en dag over jorden, men 1613 var man nået til 3, 1630 til 8 dage. — I Ribe måtte lig kun stå 2 nætter i huset. Grunden til disse bestemmelser var måske, at man vilde forkorte den såkaldte ligvagt, der holdtes, så længe liget var i huset, og hvor det efter biskop Bircherods sigende kunde gå lige så lystigt til som i en julestue¹⁾. — Adelige lig henstod dog meget længere; en forordning af 3. April 1576 forbyder, at de må henstå længere end 6 uger; under 29. Juli 1632 indskrænkes tiden til 3 uger. Begravelsen er vel bleven opsat så længe, for at slægten kunde få tid til at samles, og fordi det var umuligt i kortere tid at få gjort de store forberedelser, som en standsmæssig begravelse krævede.

Ligfølget har i byerne været nogenlunde ens ordnet

¹⁾ O. Nielsen, Københavns hist. IV, 43. — Kinck, Ribes historie. II. 895. — Bircherods dagbøger 94.

overalt, foran gik skoledrengene, derefter præsten, så kom kisten og bag den flere par sørgekvinde med sorte hætter over hovedet; dernæst arvingerne med store sørgekapper, og efter dem først mændene, siden kvinderne, der havde hovedet tilhyllet med hvide eller sorte slør; på landet måtte man naturligvis undvære skoledrengene, og i det hele slå noget af på den pragt, der udfoldedes i byerne; fattige kvinder erstattede således sløret ved at tage et sort skørt over hovedet. Nogle steder bar enker al tid et sådant, når de var i kirke¹).

Alt dette kunde se meget højtideligt ud; men følget var ikke desto mindre ofte dårligt skikket til at komme ind i kirken, når det først havde været inde i sørgehuset »at trøste og lade sig skænke«, hvilket derfor også blev forbudt. — På landet er næppe mange af mændene komne ædru i kirken; i året 1631 klagede biskop Erik Grave i Århus over, at der endog var præster, som var drukne ved begravelser, og Mads Jensen Middelfart i Lund foreslog, at de, der kom drukne til brylluper eller begravelser, skulde stå åbenbart skrifte.

Størst pragt udfoldedes der naturligvis ved kongelige begravelser. Da Frederik II's lig førtes fra Antvorskov til Roskilde, lød programmet således: I de byer, der passeredes på vejen, skulde lenets præster, degne og skolebørn møde. I Roskilde skulde det indsættes i bispegården, og når det derfra bragtes til kirken, skulde alle de højlærde, kanniker, præster og degne samt 100 studenter gå foran det og synge; derefter 40 degne med 40 lysestager og side klæder ned til jorden. Når de af kleresiet, som gik foran, kom til kirkedøren, skulde alle »de gemeine«, både præster, de 100 studenter og skolebørnene, afvige udenfor kirkedøren; men de højlærde, kannikerne, kongens sangere og de, som bar lysene, skulde gå ind og søge sig

¹) O. Nielsen, Københavns hist. IV, 43. Ny kirkehist. Saml. IV. 458, anm. L. L. Thura, Beskrivelse over Samsø, 13.

bekvem plads, så de ikke hindrede dem, der bar liget, og følget. Når kisten var sat på kirkegulvet, skulde der synges latinske salmer, derefter holdes en latinsk tale, så tyske salmer, ligprædiken og en deligsang, hvorpå herremændene, som bar liget, skulde drage det til dets lejersted¹⁾.

Adelen stræbte også at vise sin magt og rigdom ved prægtige begravelser. På Fyns landemode 1561 gav biskop N. Jespersen nogle regler for, hvorledes det skulde gå til ved en sådan adelig begravelse. Skoledrengene skulde gå foran liget og synge »Media vita« tre gange på Dansk, samt »De profundis«. Under jordefæstelsen synges »Canticum Simeonis« og efter denne Luthers salme: »Nu lade vi hans legeme begravet«. Derefter holdtes ligprædiken, og præsten gik da iført messeserken, men ikke hagelen, for alteret, i det han med tak ventede på, hvad der måtte blive ofret. Under ofringen blev der sunget: »O kære Gud! benåde mig!« og »Fra mennesken har jeg vendt min hu«. Endelig sluttedes der med en kollekt for fred og alle straffes mildelse, velsignelsen og et salmevers. — Ved en anden lejlighed siger samme biskop, at når en afdød adelsmands »kyrritz«, våben og sværd føres til kirken, må hesten ikke indrides i denne; men den, som fører rustningen, skal sidde af og bære den ind foran eller efter kisten²⁾. — En sådan adelig begravelse var overmaade kostbar. En adelsmand, Oluf Daa, om hvem der rigtignok siges, at han var al tid noget ilde forvaret i hovedet, påstod, at han var kommen om hus og hjem og sit ringe gods og formue over salig hr. Axel Arnfeldts jordefærd og dens bekostning, og derfor nu måtte leve i armod. Om der nu end sikkert også var andre grunde til O. Daas armod, så var der dog slet intet urimeligt i den påstand, at en mand kunde blive ødelagt ved at afholde udgifterne til en jordefærd. — Ved Niels Rosenkrandses i Nikolai kirke 1676 medgik der ikke mindre

¹⁾ Rørdam, Kirkelove II, 440.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 632.

end 13,510 rd., hvilket, når der tages hensyn til pengenes købeævne, mindst vilde svare til 80,000 kr. i vore penge. Monumentet m. m. kostede 6891 rd., begravelsesgildet 1124, ligprædikens trykning 1200 og begravelseshøjtideligheden 4325¹⁾. — Det måtte, skulde man tro, være umuligt, at en sådan begravelse kunde holdes på en søndag; men dette må være sket alligevel, siden det af og til forbydes.

Det gik som allevegne både den gang og senere således, at alle så vidt muligt vilde have begravelsen indrettet som de fornemstes, og luksusanordninger og landemodsakter søgte forgæves at lægge bånd på overdådigheden. Således forbød biskop M. Kønig i Ålborg 1670, at alteret ved begravelsen måtte bedækkes med hvidt fra øverst til nederst; det var, siger han, ikke bestemt til en sådan udsmykning. I det højeste måtte det dækkes med en hvid dug og prydes med lys, hvis arvingerne vilde skænke begge dele til kirken. — En borgerlig begravelse kunde også være dyr nok; hofapoteker Beckers kostede 1711 over 1000 rd. — For at tilfredsstille trangene til en anselig begravelse, uden at omkostningerne blev ligefrem ødelæggende, dannede der sig i købstæderne ligbærelav, stundom almindelige, stundom for en enkelt stand. Lavene skaffede da, hvad der hørte til en anstændig begravelse, sørgeflor, sørgekapper, skovle, ligbære og især et ligklæde til at lægge over kisten; dette var et kostbart stykke; lavet i Ribe havde flere, af hvilke det dyreste havde kostet 150 rd. Medlemmerne fik disse rekvisiter frit, andre kunde leje dem. Når en lavsbroder døde, var de andre pligtige til at følge ham til jorden. Lavene søgte også at indskrænke overdådigheden; et sådant i Ålborg bestemte 1792, at ingen måtte klæde sig i andet end kattun og hjemmegjort lærred; kun de, der var i rangen, måtte have overtrukne kister eller lade lig stå hjemme over 8 dage. Vokslys måtte ikke sættes på kisten

¹⁾ Danske Saml. 1. V. 355. — V. Simonsen Eske Brok. I. 84. — Biogr. Lex. IV. 132.

eller bæres foran denne på gaden¹). Ved mange bestemmelser søgte man at gøre forskel på den måde, hvorpå begravelsen afholdtes i de forskellige stænder; kun gejstlig og verdslig øvrighed samt de fornemste købmænd måtte have den hele skole med kapper på foran deres lig; dog havde konsistorium befalet, at når studenter begravedes, skulde de så vidt muligt følges af den hele skole, der skulde synge enten på dansk eller på latin²). — For fornemme lig måtte der ringes en hel time, for gemene kun en halv. — Prædikenen over de fornemste lig måtte vare en time, en almindelig ligprædiken en halv, eller som Københavns præsteskab udtrykker det: der må kun prædikkes en halv time, men hvis manden er noget hæderligere (paullo honoratio) tre kvarter, og hvis han er særlig fortjent af staten en hel time³).

Ligprædikener var noget nyt, der kom frem efter reformationen; men de omtales ikke i ordinansen, hvor det kun siges, at efter jordfæstelsen skal præsten, om han har stunder og er beden, gøre en formaning af St. Paul eller noget lignende, hvorefter han og følget knælende ved graven skal bede fadervor. Der er bevaret udkast til en del sådanne taler af P. Palladius. I Malmø havde man allerede 1530 ordnet det således, at når de døde bares til graven, ringede klokkerne og folket forsamledes. Dernæst blev der sunget nogle salmer og lovsange, som kunde opvække til at forsmå verdens forfængelige handel og til at attrå og begære det evige liv, hvorefter der prædikedes noget af skriften de levende til husværelse og påmindelse om håb, trøst og salighed i Kristus⁴).

¹) Hist. Tidsskr. 1. V. 561. — Jydske Saml. I. 97, VI, 310.

²) Fdn. 26. April 1656. — Ny kirkehist. Saml. I. 56.

³) I Pavels dagbøger 1817—22 fortæller om biskop Deichman i Kristiania, at der var lovet ham 100 rd. for hver time, han talte over en afdød købmandskone. Biskoppen talte da i 5 timer. Pavels havde selv set prædikenen, der udgjorde 419 foliosider, men den sagdes at være videre udført.

⁴) Ny kirkehist. Saml. I, 682 f. II, 166.

Det gentages ofte, efter at egentlige ligprædikener var blevne almindelige, at de skulde være de sørgende til trøst og husværelse og andre efterlevende Guds børn til formannelse og undervisning; men det kunde naturligvis ikke undgås, at der måtte tales om den afdøde, og som bekendt bestod de adelige ligprædikener af 2 dele, den egentlige prædiken og det såkaldte testament, hvori den afdødes levned fortaltes. Det er vel især det sidste, der sigtes til, når der siges, at hvis den afdødes pønitens havde været åbenbar og han var hensovet i et saligt endeligt, skulde der siges om ham, hvad godt der kunde siges uden smiger og øjentjeneste, og var der noget i hans liv, som havde været til forargelse, da skulde det enten af kristen kærlighed skjules og gås forbi eller kristelig forbedes. Men om hine åbenbare foragtere og Nimrods staldbrødre, som ikke komme til sand pønitens og saligt endeligt, skal tales langt anderledes. — Man havde dog øje for, at det kunde være misligt således at lægge hele vægten på, hvad den afdøde havde sagt i sin sidste sygdom. Ved et provstemøde på Lolland 1580 advaredes der mod at tage enhver omvendelse på dødslejet for gode varer, da den kunde være fremkaldt mere af frygt for døden og dommen, end ved alvorlig fromhed og omvendelse til Gud¹⁾.

Det kunde ske, at præsten »meldte noget usømmeligt om den afdøde, andre til forargelse og de pårørende til beskæmmelse«; men der var også præster, som på en sømmelig måde talte om tidens synder og skrøbeligheder, ikke blot når det var småfolk, disse hængte ved, men når det gjaldt den mægtige adel. — I året 1576 holdt således biskop Laurids Bertelsen i Århus ligprædiken over statholderen i Jylland, Holger Rosenkrands til Boller. Han roste denne for hans jævne og fromme væsen, men føjede dertil: »Nu findes altfor mange, som lade sig sære meget tykkes og mene, at de ere andre folk meget for gode for deres

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 633 og VI. 314.

høje byrd og ridderstamme, som de rose sig af. De mene derfor at de må lade og gøre, hvadsomhelst dem tykkes, hvad enten det er Gud med eller imod, ret eller uret. De mene, at de have al ting af sig selv, og at de ere fødte dertil, at de skulle foragte, fortrykke, hade og fordærve fattige folk. Ja en part tør også sætte sin stol hos Guds sæde, og lade sig høre, at der burde intet at besluttes af Gud i himlen, uden de med deres indbundne svogerskab og mågskab vilde det indgå og samtykke«. — Det tjener til ære for biskoppen, at han turde sige en så ubehagelig sandhed i den højadelige forsamling, men ikke mindre for den rosenkrandske slægt, at den lod talen trykke på sin bekostning¹).

I Christian IV's tid, da man måske endnu mere end tidligere var tilbøjelig til at give formanende love om ting, som ikke lader sig forhindre ved lovbud, klagedes der i en forordning af 11. Marts 1624 over, at præsterne i deres ligprædikener tilbragte en stor tid unyttig med at opregne den dødes liv, levned og legender, og det tidt for deres interessers skyld højere udfører og berømmer, end vel sømmede sig for dem; de skal holde måde og sige sandheden. — Da biskop Resen bekendtgjorde denne forordning på Sællands landemode, brugte han skarpe ord: præsterne, siger han, taler næsten ens om dem, der har levet et gudfrygtigt og for fædrelandet nyttigt liv, og dem, med hvem det modsatte er tilfældet. — Nogle år iforvejen havde han formanet til, at ligprædikenerne skulde være korte, til trøst og advarsel af Guds ord, uden vanhellig ros og uvisse usandheder (absqve profano apparat upanegyrico et incertis mendaciis). — I forordning 27. Marts 1629 påbydes det at holde måde både med at love og laste de afdøde. — Biskop Brochmand talte 1646 om den overdrevne ros i ligprædikenerne, især over de rige.

Det gik den gang, som det al tid går, at de lavere

¹) Rørdam, Københavns universitets historie II, 351.

stående efterlignede de skikke, som brugtes af de fornemste. »Testamentet« blev således en fast del af enhver ligprædiken; på landet blev det, i det mindste i senere tider, affattet af degnen, men oplæst af præsten. Men, siger en præst i midten af det 18. århundrede, »man kan ikke vel læse op al den skrålle, hvorfor man må kompendiere det forud« — Ved Sællands landemøde 1681 dadlede biskop Bagger, at præsterne holdt for store ligbegængelser, når der var dødsfald i deres familier, og efter at handlingen var endt, holdt de lovtale over den døde på adelig vis. Den samme klage var alt tidligere fremkommet i en forordning af 26. April 1656. — Det var nemlig blevet skik ved adelige begravelser, at en af den afdødes slægtninge eller venner holdt en tale over graven; det er med hensyn hertil biskop Jakob Madsen Vejle ved Fyns landemøde 1591 siger, at »ligprædikener over adelige skal alene være på Guds vegne og ikke på efterlevende venners; ti det gør en ven, når liget er sat på begravelsesstedet«. Det siges stundom, at taleren bringer en taksigelse, eller at han taler til den afdødes ære, eller at han skyder hans skudsmål. Når denne skik nu fulgtes ved en præsts begravelse, krævede taleren vidnesbyrd om ham af den tilstedeværende provst og hans embedsbrødre, så vel som af menige almue, hvorefter han aflagde det på efterlevende enkes, børns og anden slægts vegne. — Denne tale kunde også få retslig betydning, i det taleren på arvingernes vegne vedgik eller fragik arv og gæld. I sidste tilfælde, altså når boet opgaves, kastedes ved borgerlige begravelser den afdødes nøgler på graven. — Hvis den afdøde var bleven dræbt, kunde også ved graven klagen føres mod drabsmanden, ligesom denne kunde erklære sig villig til at bøde for drabet. En formel for begge dele omtales ved år 1600; men den bærer præg af at være meget ældre. Det hedder således: »Dernæst skulde I vide, at jeg her idag klager (over drabet) for Gud fader, Gud søn og Gud den værdige Helligånd, som er tre personer udi én guddom,

sammeledes for alle Guds hellige engle og alle Guds helgene og martyrer, som uskyldige ere undlivede« osv¹⁾).

Som der i det hele holdtes strengt over sogneretten, således også ved begravelser. Da Steen Rosensparre var falden ved Fålkensberg og skulde begravnes i Skarholt kirke i Skåne, fik familien præsten ved Nikolaj kirke, Jakob Nielsen, til at komme over at holde ligprædiken. Men biskop Tyge Asmundsen indfandt sig med to præster og nedlagde i kirken indsigelse imod, at en præst fra et andet stift fungerede; siden klagede han til kongen, og uagtet her en mægtig adelsfamilie stod bagved, fik præsten en streng irettesættelse²⁾.

I danske lov og ritualet fastsloges, hvad der i tidens løb var blevet skik og brug, ligesom enkelte af de hidtilværende ordninger, der havde vist sig uhensigtsmæssige, forandredes. — Under lovens forberedelse klagede gejstligheden i Ribe stift over, at der var ulige ceremonier ved begravelser på forskellige steder, og at ligene førtes ind i kirkerne og stod på gulvet under ligprædiken, uden at kirken fik noget derfor, lige så lidt som for brugen af dens klokker og lys. Der androges derfor på, at der med begravelser i landsbyerne måtte forholdes ligesom i København; men en sådan bestemmelse optoges ikke i loven³⁾. — Derimod forbød ritualet, at begravelser i købstæderne måtte finde sted om søndagen, da gudstjenesten derved opholdtes. På landet måtte de dog foretages før tjenesten, medens der ringedes til denne. Hvis der skulde holdes ligprædiken, skulde liget iforvejen sættes i jorden; det måtte

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 636 f. 800. — V. Simonsen, Eske Brok II, 80. — Suhms Saml. I, 2 h., 105.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. III, 591 f.

³⁾ Secher og Stæckel, Forarbejder til D. L. I. 30.

ikke stå på kirkegulvet, medens prædikenen holdtes; men dette overholdtes langt fra alle steder¹⁾. — Ved landemoderne forbødes det også, at liget måtte blive stående i kirken efter begravelsen, hvilket vel har fundet sted, når gravstedet i kirken ikke kunde blive færdigt i rette tid. — Præsten skulde så vidt muligt føje de efterladte, når de ønskede, at der skulde prædikenes over en bestemt tekst; når denne var læst, skulde testamentet oplæses, og til Guds ære og andre til et godt eksempel skulde det forkyndes, hvis den afdøde havde givet noget til kirker, skoler eller fattige eller til anden gudelig brug.

Ligprædiken skulde holdes om dagen, senest kl. 1 eller 2, og hvor den holdtes, måtte der ikke holdes nogen særskilt tale over den afdøde. Men over dem, som begravedes om aftenen, og som var i rangen eller af adel, måtte der holdes en kort tale, dog ikke længere end et kvarter (fdn. 7. November 1682). Men selv med ligprædikener blev der gjort forskel efter stand og stilling; biskop Lodberg i Ribe måtte forbyde, at der prædikedes over de fattige i våbenhuset og over de rige i kirken. — Når der ingen ligprædiken holdtes, foretoges jordspåkastelsen på forskellig måde. I Fyns stift blev der ringet også over de lig, som der ikke prædikedes over. I Ribe derimod havde stiftsøvrigheden »antaget sig præsterne« ved at forbyde ringning, når der ikke prædikedes. Dette gik ud over kirkerne; ti vel blev der flere ligprædikener, når man uden disse ikke kunde få ringning, men der blev færre ringninger, for hvilke kirkerne skulde betales. Biskop Lodberg lægger da også præsterne på sinde ikke at misbruge denne velmente ordning, men således i alle ting kirkerne at moderere, at Hs. Maj.'s kirker ikke skulde lide skade derved. I Århus stift måtte der slet ikke prædikenes, når der ikke ringedes, så der synes hensynet til kirkernes tarv at have været det overvejende. — Der blev vistnok i almindelighed også ved blot jordspåkastelse

¹⁾ Danske Saml. 1. V. 277.

sunget en salme ved graven; men mærkeligt nok misbilligede biskop Bornemann dette, »såsom sang og prædiken hør tilhobe«. En senere kancelliskrivelse af 2. Oktober 1773 billiger dog, at der synges ved graven.

På Ærø havde man et helt begravelsesritual, men mærkeligt nok var det degnen, der forrettede det. Efter at den sædvanlige sang ved graven var endt, gik følget ind i kirken, hvor der atter blev sunget en salme. Degnen læste da i kordøren en af Davids pønitenssalmer og fadervor, sang så knælende på knæfaldet det lille litani eller »O du Guds lam«, gik derpå ind i degnestolen og fortsatte litaniet med »Vi have syndet« osv., messede en kollekt om syndsforladelse og sluttede med en salme. Ved kanc. skr. 26. November 1814 forbødes det degnen at befatte sig med litani, messe osv.; han skulde nøjes med en salme og ellers hen-vise til præsten.

Henimod slutningen af det 18de århundrede begyndte de såkaldte »Standreden« at afløse ligprædikenerne. Som navnet viser, kom skikken fra Tyskland. De holdtes ved graven, i kirken eller på kirkegården, men rykkede snart ind i kirkerne, selv om liget begravedes på kirkegården. Det skal være biskop Balle, som har indført dem; han talte på denne måde over professor Riber, A. P. Bernstorff og den svenske gesandt Sprengporten¹⁾. Disse taler fortrængte efterhånden ligprædikenerne, der i købstæderne allerede var gæede af brug i de første år af det 19de århundrede; på landet forsvandt de som så mange gamle skikke efter 1848. Der skelnedes nu kun mellem blot jordspåkastelse ved graven og begravelse med ligtale, under hvilken kisten al tid sattes ind i kirken. — Kistens og gravens smykning med blomster og kranse var sikkert ukendt i Danmark til langt ind i det 18de århundrede. Den er fremkommet i den rationalistiske tid som et af de midler, hvormed man vilde »mildne fore-

¹⁾ J. O. Andersen m. fl., Teol. tidsskrift, Ny række I, 194, A. Jantzen, Præstens gerning ved begravelse.

stillingerne om død og grav. I året 1818, da man vilde indskrænke bekostningerne ved begravelser, forbødes al blomsterstrøning, medens graven endnu var utilkastet¹⁾.

Den afdøde blev i reglen båret til graven af sine standsfæller, som det jo endnu er almindelig skik. I København havde derfor i almindelighed studenterne båret præsters og professorers lig, medens det et par gange i det 17de århundrede udtrykkeligt forbødes dem at bære andre lig end dem, der hørte til den lærde stand. — Men 1712 fik de det privilegium at måtte bære alle fornemme lig, fordi de under pesten påtog sig dette, da de privilegerede ligbærere var omkomne eller bortflygtede. — Opofrelsen var dog ikke så meget stor; de påtog sig at stille 12 ligbærere, mod at der skulde ydes dem ordentligt logi, 12 rd. månedlig og klæder, der mentes at beskytte mod smitten; de vilde på ingen måde befatte sig med de fattiges lig, men forlangte »til evigt minde om denne tjeneste« privilegium på i fremtiden at hensætte alle fornemme lig. Det var også kun nøden, der tvang den nedsatte sundhedskommission til at gå ind på disse fordringer, og studenternes tjeneste blev i pesttiden kun lidt benyttet, da næsten alle fornemme havde forladt byen. Ved plakat 14. Maj 1792 forandredes denne ordning således, at det teologiske fakultet på regensens vegne skulde lønne 24 ligbærere²⁾. — Ligvogne er i København først begyndt at komme i brug c. 1700. — Et halvt århundrede tidligere ansås det på Bornholm for en stor spot at lade liget køre til graven; det skulde bæres, om der så var en hel mil til kirken³⁾. — Da man begyndte at sætte bærestropper i selve kisterne, blev de ligbærer, der hidtil havde stået i kirkernes våbenhuse, overflødige.

Begravelserne i selve kirkerne havde medført mange ulemper. Biskop Bornemann gentager den gamle klage over,

¹⁾ Kanc. skr. 20. Juni 1818.

²⁾ Rørdam, Universitetets hist. I. 307. — C. Bruun, København II, 450.

³⁾ Kirkehist. Saml. 4. I. 464.

at liget blev stående længe oppe i kirken, fordi man ikke kunde få de murede gravsteder færdige i rette tid. Dette er, siger han, ikke blot mod kongelige anordninger, men menigheden og gudstjenesten til anstød. I det 18de århundrede gik det op for den almindelige bevidsthed, at begravelserne i kirken måtte anses for sundhedsfarlige, og ved forordning 22. Februar 1806 blev det forbudt, at der måtte optages noget nyt gravsted i kirkerne, og der skulde forhandles med ejerne af de gamle om at opgive deres ejendomsret. Vilde de ikke dette, måtte dog intet lig, der ikke var balsameret, nedsættes før 2 år efter døden.

I den danske kirke er den såkaldte benediktion, som i det 19de århundrede er bleven almindelig i Tyskland¹⁾, aldrig kommen i brug, om der end nu og da gøres tilløb til den ved at lyse herrens velsignelse over graven. — Ordinansen påbød, at der ved graven skulde bedes Fadervor; dette er i en senere tid atter blevet almindeligt, efter at man længe har nøjedes med en tavs bøn.

¹⁾ Den lyder forskelligt, f. eks: »Ich segne dich ein zur Grabes Ruhe! Ich segne dich ein zur Auferstehung der Lebens«. Caspari, Die geschichtliche Grundlage des evangelischen Gemeindelebens. 75.
